T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE KELİME YAPIMI VE ÇEKİMİ

Tezi Hazırlayan
Sevgi TURAN

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Eylül - 2006
KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE KELİME YAPIMI VE ÇEKİMİ

Tezi Hazırlayan
Sevgi TURAN

Tezi Yöneten
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Eylül - 2006
KAYSERİ

Prof. Dr. Nevzat Özkan danışmanlığında **Sevgi TURAN** tarafından hazırlanan **"Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi "** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

04 /09 / 2006

JÜRİ:

Danışman : Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN .....

Üye : Prof. Dr. Ümit TOKATLI .....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Sadi NAKİPOĞLU .....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 15.09.2006 tarih ve ..20..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

15 /09/ 2006

Prof.Dr. Kerim TÜRKMEN
Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Türk Dilinin kolları arasında önemli yer tutan Kıpçak Türkçesini şekil bilgisi açısından değerlendirmeye çalıştık. Şimdiye kadar yapılan Kıpçak Türkçesi gramerleri çok değerli, yol gösterici çalışmalar olmakla birlikte özellikle ek fonksiyonlarının ayrıntılı aktarılması ve Kıpçak Türkçesi morfolojisinin Eski Türkçe ile karşılaştırılması konusunda yeterli bilgi vermemektedirler. Bu sebeple biz Kıpçak Türkçesiyle ilgili böyle bir çalışma yapmayı amaçladık.

Tezimizin malzemesi, Memlûk-Kıpçak sahasına ait sözlükler olan Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l- Lügati't-Türkiyye, El-Kavâninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî ile yine bu sahaya ait olan okçuluk kitabı Kitâb Fî-İlmi'n-Nüşşâb ve Kuman- Kıpçak sahasına ait olan Codex Cumanicus'taki morfolojik unsurlara dayanmaktadır. Giriş kısmında Kıpçak Türkçesi hakkında genel bilgi verdikten sonra çekim ve yapım ana başlıkları altında ekleri ele aldık Ayrıca son bölüme ek dizini eklendi.

Çalışmanın başlangıç safhasında geniş bir metin taraması düşündüğümüz için eser seçmeden Memluk-Kıpçak sahasına ait eserlerden temin edebildiğimiz kadarıyla fişlemeye başladık. Daha sonra CC'a geçtik. Ancak elde olmayan sebeplerle tez süresini iyi kullanamadığımızdan dolayı Kıpçak Türkçesinin diğer sahalarına geçemedik. Bu da tezin sınırlanmasına ve ek varyantı bulmada sıkıntılara yol açtı. Hatta bu sebeple bazı yapım eklerini birer örnekle sunmak zorunda kaldık. Çalışmanın ilk aşamasını eserlerin okunup taranması ve fişlenmesi oluşturdu. Ancak yine de dikkatimizden kaçan bilgiler olabileceği için eksikliklerimizin mazur görülmesini diliyoruz. Çalışmanın ikinci aşamasında derlenen malzeme yorumlanmaya çalışıldı ve ait oldukları bölümlere taksim edildi. Son aşamada ise taksim edilen bu malzemenin mümkün olduğu kadar Eski Türkçe ile karşılaştırılması yapılmaya çalışıldı. Bu karşılaştırmanın ilk esasını eklerde şekil değişmesine sebep olan fonetik özellikler oluşturdu. İkinci olarak eklerin fonksiyonlarındaki devamlılıklar ya da varsa daralmalar, genişlemeler ile ekin tür değiştirmesi vs. özellikler oluşturdu.

Malzeme yorumlanırken taradığımız metinlerin hazırlayıcıları tarafından varsa ekin içinde bulunduğu kelimeyle ilgili yaptıkları yorumlar da dikkate alındı. Transkripsiyon

harfleri yalnızca eklerde gerekli olduğu kadarıyla kullanıldı. Bunun dışında transkripsiyon harflerinin kullanılmasına gerek görülmedi. Ekler çekim ve yapım ana başlıkları altında toplandıktan sonra görev ve kullanımlarıyla ilgili ayrıntıların daha iyi görülebilmesi için mümkün olduğunca geniş tutulan alt başlıklarda verildi. Ed-Dürretü'l-Mudiyye'deki bazı kelimelerin iki farklı durumda okunabilecek şekilde harekelenmesinden dolayı bu kelimelerdeki ekler ayrı şekiller olarak değerlendirilmekle birlikte zorunlu olarak aynı satır numarasıyla verilmiştir. Yani aynı satır numarasıyla verilen farklı örnekler aktarım yanlışından değil eserdeki bu özel durumdan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında örnek kelimeler taranan eserlerin hazırlayıcıları tarafından transkribe edildiği şekliyle aynen verildiği için nazal n'nin gösterilmesinde "ng", "ñ" işaretleri bir arada kullanılmıştır. Ayrıca –ġ- harfi yalnızca aykırılaşma örneklerinde gösterilmiştir. Örnekleri çekim eklerinde mümkün olduğunca cümle içinde vermeye çalıştık. Bu noktada Memlûk-Kıpçak sözlüklerinin cümleye çok fazla yer vermemesi bizi fonksiyon belirlemede sıkıntıya soktu. Bu sebeple fonksiyonu cümle içindeki kullanılışına göre değişebilecek örnekleri ilgili alt maddede yalnızca şekil olarak verdik. Örnekleri kendi içinde önce ekteki sesler daha sonra kelimeler bakımından alfabetik sırayla verdik. Örnek kelimelerin diğerlerinden ayrılması için örnekleri koyu ve italik yazdık. Yapım ve çekim ekleri arasında yer almayan bildirme ve soru şekillerini de çalışmaya dahil ettik. Bir ekin kategorisi ya da adlandırılması gibi problemlerdeki değişik görüşlere bu tezin konusu dışında kaldıkları için yer vermeyip bazı yerlerde atıf yapmakla yetindik. Böyle durumlarda başvurulan kaynaklardaki tasnifleri esas aldık ya da ekin Türk Dilindeki ve Kıpçak Türkçesindeki durumunu göz önüne alıp yalnızca görevleriyle ilgili açıklama yapıp tür tasnifine girmedik. Değerlendirme bölümünde ekleri fonetik ve morfolojik farklılıklar açısından toplu olarak sunmaya çalıştık.

Çalışmamızda en çok yararlandığımız eserlerden biri ek fonksiyonları bakımından kapsamlı olması ve günümüze yakın olması sebebiyle Zeynep Korkmaz'ın "Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)" adlı kitabı oldu. Bunun yanında Eski Türkçe ile olan karşılaştırmada ise Talat Tekin'in "Orhon Türkçesi Grameri" ve A. Von Gabain'ın "Eski Türkçenin Grameri" adlı eserlerini esas aldık. Ayrıca Necmettin Hacıeminoğlu'nun birden fazla kitabını da çalışmamızda fonksiyon belirleme ve açıkladığımız eki destekleme konusunda kullandık.

Çok küçük de olsa Türkoloji çalışmalarına katkıda bulunmak ve Kıpçak Türkçesi morfolojisini ayrıntılı olarak hazırlamak amacıyla başına geçtiğimiz bu çalışmanın Kıpçak Türkçesinin zenginliğini gösteren çalışmalar arasında yer almasını diliyoruz.

Bu çalışma sırasında, bitmez tükenmez sabrıyla hatalarıma katlanan, çalışmalarımı yönlendiren, yanlışlarımı düzeltip eksiklerimi tamamlama konusunda yardımlarını esirgemeyen, kişisel kütüphanesinden faydalanmamı sağlayan ve bu tezi tamamlayabilmem için sürekli çaba harcayan değerli hocam Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN'a sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca çalışmalarım sırasında her daim maddi manevi desteklerini gördüğüm sevgili aileme, özellikle annem Muteber TURAN'a teşekkürü borç bilirim.

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE KELİME YAPIMI VE ÇEKİMİ

Sevgi TURAN

ÖZET

Çalışmamız Kıpçak Türkçesine ait beş eserin şekil bilgisi açısından incelenmesinden oluşmaktadır. Giriş kısmında Kıpçak Türkçesiyle ilgili genel bilgiler verdik. Ekleri çekim ve yapım ekleri olmak üzere iki ana başlık altında topladık. Açıklanan ek hakkındaki genel bilgileri ilgili madde başlıkları altında inceleyip, örneklendirdik. Eklerin Eski Türkçe ile olan karşılaştırmasını şekil değişmesine sebep olan ses eğişiklikleri ile fonksiyon devamlılığı, varsa görev daralması, genişlemesi ve tür değiştirmesi konularında yaptık. Yapım eklerini çoğunlukla kelime hâlinde örneklendirdik. Örneklerin verilişinde ekin işlekliği önemli rol oynamıştır. İncelediğimiz metinlerin azlığı sebebiyle bazı ekleri yeterince çeşitlendiremedik. Bazılarına da ancak birer örnek verebildik. Eklerin fonksiyonlarını bütün yönleriyle verebilmek için fazlaca alt başlık kullandık. Örneklerin anlamlarını yanlarına tırnak içinde verdik. Değerlendirme bölümünde sesler bakımından eserler arasındaki farklılıkları ve ses değişikliklerini toplu olarak sunmaya çalıştık. Çalışmadan faydayı azamî ölçüde artırmak düşüncesiyle sona ekler dizini ekledik.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak Türkçesi, Yapım ve Çekim Ekleri, Şekil Bilgisi

DERIVATIONS AND INFLECTIONS IN KIPCHAK TURKISH

Sevgi TURAN

ABSTRACT

Our study consist of morphological analysis of five works related to Kıpchak Turkish. In the introduction, general knowledge about Kıpchak Turkish is presented. Endings are grouped under two main headings according to inflectional and derivational suffixes. We analyzed and exemplified the general knowledge about the endings which were explained. The comparison of endings with Ancient Turkish were done according to sound changes causing structural changes with functional continuum, whether there is narrowing or broadening of function and type changing. We also exemplified the inflectional and derivational suffixes, mostly by words. Function of endings played an important role in examples. Due to lack of analyzed texts, endings could not be varied. We gave only one example for some of them. In order to present endings' funtions with all features, we used many subtitles. The meanings of examples given in quotations. In the assassment section, we tried to present differences and structural changes between Works as a whole in terms of sounds. In order to increase the use of this study at maximum level, we added endings'index at the end.

Key Words: Kıpchak Turkish, İnflectional and Derivational Suffixes, Morphology

İÇİNDEKİLER

KABUL ONAY I
ÖN SÖZ II
ÖZET (KIPÇAK TÜRKÇESİNDE KELİME YAPIMI VE ÇEKİMİ) V
ABSTRACT VI
KISALTMALAR XIII
GİRİŞ 1
KIPÇAK ADI 1
KIPÇAK TÜRKÇESİ 2
1. ÇEKİM EKLERİ 7
1.1. İSME GELEN ÇEKİM EKLERİ 7
1.1.1. Çokluk Eki 7
1.1.2. İYELİK EKLERİ 8
1.1.3. AD DURUM EKLERİ 13
1.1.3.1. Yalın Durum 13
1.1.3.2. İlgi Durumu 14
1.1.3.3. Belirtme Durumu 19
1.1.3.4. Yönelme Durumu 23
1.1.3.5. Bulunma Durumu 27
1.1.3.6. Ayrılma Durumu 30
1.1.3.7. Vasıta Durumu 35
1.1.3.8. Eşitlik Durumu 38
1.1.3.9. Yön Gösterme Durumu 44
1.1.4. Ad Durum Eklerindeki Görev Değişiklikleri 49
1.1.5. Karşılaştırma Eki 49
1.1.6. Aitlik Eki 50
1.1.7. Bildirme 52
1.1.8. Adlarda Soru 57
1.2. FİİLE GELEN ÇEKİM EKLERİ 58
1.2.1. KİP EKLERİ 58
1.2.1.1. BASİT KİPLİ FİİLLER 58
1.2.1.1.1. HABER KİPLERİ 58

1.2.1.1.1.1. Öğrenilen /Duyulan Geçmiş Zaman 58
1.2.1.1.1.2. Görülen Geçmiş Zaman 61
1.2.1.1.1.3. Geniş Zaman 67
1.2.1.1.1.4. Şimdiki Zaman 72
1.2.1.1.1.5. Gelecek Zaman 74
1.2.1.1.2. TASARLAMA KİPLERİ 78
1.2.1.1.2.1. Dilek-Şart Kipi 78
1.2.1.1.2.2. İstek Kipi 82
1.2.1.1.2.3. Emir Kipi 85
1.2.1.1.2.4. Gereklilik Kipi 90
1.2.1.2. BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLER 91
1.2.1.2.1. Hikâye Birleşik Çekimi 92
1.2.1.2.2. Şart Birleşik Çekimi 94
1.2.2. ŞAHIS EKLERİ 95
1.2.2.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri 95
1.2.2.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri 96
1.1.2.3. Emir Kipindeki şahıs Ekleri 96
1.2.3. KİP KAYMALARI 97
1.2.4. FİİLLERDE SORU 100
2. YAPIM EKLERİ 102
2.1. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ 102
2.1.1. +Ak 102
2.1.2. +an 102
2.1.3. +Ay 103
2.1.4. +Az 103
2.1.5. +çA, +şe (<+çe) 103
2.1.6. +çAk, +şek (<+çek) 104
2.1.7. +CI, +şı (<+çı), +çu 105
2.1.8. +çIk, +çUk 106
2.1.9. +çukaz 107
2.1.10. +çIn, +cin 107
2.1.11. +dak 107

2.1.12. +dAş 108
2.1.13. +duk, +dUrUk 108
2.1.14. +dUz, +tuz 108
2.1.15. +er 109
2.1.16. +gaç 109
2.1.17. +GAk 109
2.1.18. +gıl 109
2.1.19. +gInA, +kine 109
2.1.20. +gi (<+gü), +gü 110
2.1.21. +(ı)l, +(ü)l 110
2.1.22. +lAy, +layın 111
2.1.23. +lIk, +lUk, +lIh, +lUh (<+lIk,lUk) 111
2.1.24. +lI, +lU 112
2.1.25. +mIş 113
2.1.26. +n 113
2.1.27. +(i)nCi, +(ü)nçi 114
2.1.28. +öv (<+egü) 114
2.1.29. +sIz, +sUz, +süs 114
2.1.30. +si 114
2.1.31. +sıl, +sul 115
2.1.32. +Uş 115
2.1.33. +(Iz), +(u)z 115
2.2. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ 115
2.2.1. +A- 115
2.2.2. +Ar- 116
2.2.3. +dA- 116
2.2.4. +gA-, +ke- 117
2.2.5. +I- 117
2.2.6. +(I)k, +(u)k- 117
2.2.7. +kür- 118
2.2.8. +l- 118
2.2.9. +lA- 118

2.2.10. +r- 120
2.2.11. +rA- 126
2.2.12. +(ı)rga- (<+(x)rka-) 121
2.2.13. +sa- 121
2.2.14. +sI- 121
2.2.15. +sin-, +sün- 122
2.2.16. +sıra- 122
2.3. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ 123
2.3.1. –A- 123
2.3.2. –ala- 123
2.3.3. –Ar- 123
2.3.4. –der- ,-tar- 124
2.3.5. –DIr, -DUr- 124
2.3.6. –gır-, gUr-, -kır-, -kur- 125
2.3.7. –giz-, gUz- 125
2.3.8. –ı- 126
2.3.9. –k- 126
2.3.10. –l- 126
2.3.11. –la- 127
2.3.12. –n- 127
2.3.13. –r-, -(I,U)r- 128
2.3.14. –sa- 128
2.3.15. –sun- 129
2.3.16. –ş- 129
2.3.17. –t-, -d-(<-t-) 130
2.3.18. –d-/-y- 131
2.3.19. –z- 131
2.4. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ 131
2.4.1. –AgAn 131
2.4.2. –Ak 132
2.4.3. –anak 132
2.4.4. –av (<-agu), -öv (<-egü) 132

2.4.5. –ovul (<-agul) 133
2.4.6. –Cek 133
2.4.7. –ç 133
2.4.8. –g, -v (<-g) 133
2.4.9. –GA 135
2.4.10. –Gaç 135
2.4.11. –gak, -kek 135
2.4.12. –gAn 135
2.4.13. –GU, -gi, -kı, -hu (<-ku), -v (-gü) 136
2.4.14. –Gıç, -guç, -kuç 136
2.4.15. –IçI, -uCı (<-guçı), -giçi, -guçı 137
2.4.16. –k, -(I,U)k 137
2.4.17. –kın, -kun 138
2.4.18. –l 139
2.4.19. –m 139
2.4.20. –maç 139
2.4.21. –mAn 139
2.4.22. –mık 140
2.4.23. –mUr 140
2.4.24. –n 140
2.4.25. –ş 140
2.4.26. –t 141
2.4.27. –z 141
2.5. FİİLİMSİ EKLERİ 141
2.5.1. İSİM-FİİL EKLERİ 141
2.5.1.1. –(I,U)ş 142
2.5.1.2. –mA 143
2.5.1.3. –mAk, -mAh (<-mAk) 143
2.5.2. SIFAT-FİİL EKLERİ 146
2.5.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-fiilleri 146
2.5.2.1.1. –dUk 146
2.5.2.1.2. –mIş 147

2.5.2.2. Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri 148
2.5.2.2.1. –Ar, -(I,U)r 148
2.5.2.2.2. –GAn, -An 148
2.5.2.2.3. –mAz, -mAs 158
2.5.2.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri 151
2.5.2.3.1. –AcAk 151
2.5.2.3.2. –DAçI 152
2.5.2.3.3. –esi 152
2.5.2.3.4. –çı 152
2.5.3. ZARF-FİİL EKLERİ 152
2.5.3.1. –A 153
2.5.3.2. –dükce, -dügince 153
2.5.3.3. –GAç 154
2.5.3.4. –GAlI, -AlI (<-GAlI) 154
2.5.3.5. –gAndA, -kanda, -handa, -AndA (<-GAndA) 155
2.5.3.6. –gen (ken) 156
2.5.3.7. –GInçA, -ınça (<-gınça) 156
2.5.3.8. –I,-U 156
2.5.3.9. –mAy, -mAyIn 157
2.5.3.10. –p 157
2.5.3.11. –y 159
3. GENEL GEĞERLENDİRME 160
3.1. EK-KELİME BİRLEŞMELERİNDEKİ FONETİK ÖZELLİKLER 160
3.1.1. Ünlüler 160
3.1.1.1. Aykırılaşmalar 160
3.1.1.2. Yuvarlaklaşmalar 161
3.1.2. Ünsüzler 161
3.1.2.2. Eklerde Şekil Değişmesine Sebep Olan Ses Değişmeleri 162
3.2. EKLERDEKİ İŞLEV DEĞİŞİKLİKLERİ 164
KAYNAKÇA 167
EKLER DİZİNİ 171

ESER KISALTMALARI

CC : Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini Grönbech (çeviren: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1992. (Tezde parantez içinde verilen numaralar bu neşirde verilen sayfa ve satır numaralarıdır.)

ED : Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye, Recep Toparlı, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2003. (Parantez içinde verilen numaralar bu kitapta verilen sayfa ve satır numaralarıdır.)

EK : El-Kavânî'nü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Recep Toparlı, Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 1999. (Parantez içindeki numaralar bu kitapta verilen sayfa ve satır numaralarıdır.)

KM : Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Recep Toparlı, Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2000. (Parantez İçinde verilen numaralar bu kitapta verilen sayfa ve satır numaralarıdır.)

KTLS : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ahmet Bican Ercilasun ve diğerleri, 2. baskı, Cilt 1, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1991.

KTS : Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2003.

DİĞER KISALTMALAR VE İŞARETLER

age. : Adı geçen eser

agm. : Adı geçen makale

bak. : Bakanlığı

bk. : Bakınız

C. : Cilt

çev: Çeviren

EAT : Eski Anadolu Türkçesi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

TDAY: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten

TDK : Türk Dil Kurumu

S. : Sayı

s. : Sayfa

vb. : Ve benzeri

yay. : Yayınları

(+) : Kendinden önceki birimin isim olduğunu gösterir.

(-) : Kendinden önceki ve sonraki birimin fiil olduğunu gösterir.

A : A,E

I : I,İ

U : U,Ü

GİRİŞ

KIPÇAK ADI

Müslüman yazarlar tarafından "Kıpçak", Avrupalılarca genellikle "kuman" (Yun. Komen, Lât. Kuman, Mac. Kun, Rus. Polovtsi, Alm. Falben) şeklinde anılan kavmî birlik adı, aslında, sonradan birleşen iki ayrı Türk topluluğundan meydana gelmektedir. İsmini renkten (solgun, sarımtrak) aldığı ileri sürülen ve eski tarihleri karanlık olan Kumanlar 1017'de Kara-Kıtayların tazyiki ile, batıya doğru göçederek 1502de Doğu Avrupa'ya yerleşmiş bulunuyorlardı. Kumanlar, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan, daha önce göç etmiş, Oğuz ve Peçenek Türk kabilelerini de içlerine alarak, Rusların ve Bizanslıların kışkırtması sonucu Peçeneklerle ve Macarlarla mücedeleyle geçen yarım asırlık bir zamandan sonra 1103'te Ruslara yenildiler. Bu yenilgiden sonra dağılan Kumanlar, yerlerini doğudan gelen yeni bir Türk kavmine, Kıpçaklara terk ettiler. Artık Kıpçak adı altında birleşen bu Türk kavimleri Avrupa'da Kuman adı ile anılmakta devam etmiştir. XII. Asırdan beri Kuman ve Kıpçak adları aynı halkı göstermektedir.[1]

Kıpçak/Kıwçak adını, İranlı tarihçi Reşidüddin Câmi'üt-Tevârih adlı eserinde "ağaç" kovuğu olarak açıklar. Kaşgarlı Mahmud ve Ebü'l Gazi Bahadır Han da bu kelimeye aynı anlamı verir. Kelime *kıp* köküne +*çak* kuvvetlendirme eki getirilerek yapılmıştır. Kutadgu Bilig'de geçen *kobu kıwçak dünya* sözü "boş, fani dünya" anlamında kullanılmıştır. Kıpçaklar için kullanılan Kuman/Kun adları, renk gösteren *kuba* sözünden gelmektedir; kuba, "bozkır/çöl" mânâsına gelen sözlerin sıfatı olarak *kuba çöl*, *kuaba yazı* şekillerinde kullanılmaktadır. Bu sözlerle ormanı terk ederek bozkır halkı hâline gelen Kimekler/Yimekler kast edilmektedir. Gyula Nemeth, *Kuman* adının, Türkmen adında olduğu gibi Kun+man > Kuman şeklinde ortaya çıktığını düşünmektedir.[2]

---

[1] Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK yay., Ankara 1994, s..XVII.
[2] Nevzat Özkan, Türk Dünyası, Geçit yay., Kayseri 1997, s.25.

Başka bir çalışmada K*ıpçak,Kuman* adları ve bugünkü Kıpçak halklarından birinin adı olan *Kumuk* sözü birleştirilmiştir. Böylece, Kıpçakların "sarı, açık renkli, sarışın" gibi sıfatlarla adlandırıldığını, belki bir asırdır tekrar eden Kıpçak adı hakkındaki literatür artık tamamen başka bir mecraya girmiş haldedir.[3]

Tarih boyunca geniş bir coğrafyaya yayılan Kıpçaklar Mısırda kurdukları ed-Dewleti'-t Türkiyye adlı devletten başka siyasi varlık gösterememişlerdir. Yayıldıkları geniş alanlarda Kıpçak Türkleri'nden çok sayıda yer ve kişi adı ile dil ve edebiyat yadigarı kalmıştır.[4]

KIPÇAK TÜRKÇESİNİN TASNİFİ

Türk lehçe ve şivelerinin tasnifi konusunda ses bilgisi ve coğrafî özellikler göz önüne alınarak pek çok deneme ileri sürülmüş, Kıpçak Türkçesi genellikle yön ismiyle Kuzey grubu ya da lehçe ismiyle Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Bu denemelerin çoğu genellikle Türk dilinin eski ve yeni lehçe ve şivelerinin bir arada değerlendirilmesi şeklindedir. Samoyloviç, "tav grubu" Kıpçak /Kuzeybatı dediği grupta, tarihî Kıpçak Türkçesini bu kolun içinde ayrı olarak değerlendirir.[5] Ligeti Oğuz, Kıpçak, Türkî diller, Çuvaş, Yakut olarak ayırdığı Türk dilininin Kıpçak grubuna bugünkü Kıpçak şivelerinin yanında eskiye ait Peçenek, Kuman; Houstma, İbn Mühennâ, Ebû Hayyân lügatlerinin malzemesinin de dahil olduğunu belirtir.[6] Baskakov, Türk dilini Batı Hun ve Doğu Hun olarak ayırdıktan sonra, Batı Hun kolunu Bulgar, Oğuz, Kıpçak, Karluk bölümlerine ayırır ve Eski Kıpçak Türkçesini bu bölümdeki Kıpçak Türkçesinin alt kolu sayar.[7] Arat da geniş tasnif denemesinde Türk şivelerini fonetik özellikler bakımından altı gruba ayırır ve Kıpçak Türkçesini "tav" grubu Kıpçak, kuzeybatı olarak değerlendirilir. "tav" gurubunun fonetik özelliklerini ise "ayak, tav, tavlı, kalgan" şeklinde gösterir.[8] Görüldüğü gibi Kıpçak Türkçesi fonetik farklılıklardan dolayı tasniflerin çoğunda ayrı bir grup olarak kabul edilmiştir.

KIPÇAK TÜRKÇESİ

Kıpçak Türklerinin geniş bir alana yayılmaları Kıpçak Türkçesinin kendi içinde farklılaşmasına sebep olmuştur. Bu sebeple Kıpçak Türkçesiyle meydana getirilen

---

[3] Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK yay., Ankara 1998, s.XVI.
[4] Özkan, age., s.26,27.
[5] Türk Dünyası El Kitabı, s.232.
[6] Türk Dünyası El Kitabı, s.234.
[7] Türk Dünyası El Kitabı, s.235.
[8] Türk Dünyası El Kitabı, s.243,245.

eserlerde ait oldukları coğrafî bölgeye göre adlandırılmış ve gruplandırılmıştır. Kıpçak Türkçesi şu alt gruplar içinde değerlendirilebilir.

1. Kuzey Kıpçak Türkçesi: Karadeniz'in Kuzeyinde yaşayan Kıpçak Türklerinin dili ve verdikleri eserler bu gruba girer. Verilen eserlerdeki coğrafî farklılıklardan dolayı bu grup kendi içinde Altın-Ordu Kıpçak Türkçesine ait eserler ve Kuman Kıpçak Türkçesine ait eserler olmak üzere iki kısımda incelenebilir.

1.1. Altın-Ordu Kıpçak Türkçesi: Tarihte Moğolların kurduğu Altın-Ordu devleti Dinyeper ırmağından başlayarak, Volga ırmağının doğusuna doğru olan sahayı kapsayan Deşt-i Kıpçak adı verilen bölgeyi de içine alan geniş bir sahada hüküm sürmüştür. [9] Bu sahada verilen Türkçe eserlerde karışık kavmî yapının etkisiyle karışık bir dil görülür. Bu sahaya ait eserlerden olan Kutb'un "Hüsrev ü Şîrin" adlı eserinin Türk dilinin hangi şivesine dahil edileceği konusu şüpheli olmakla birlikte Hacıeminoğlu, bu kitabın ses özellikleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçak Türkçesinde rastlanan hususları taşıdığını belirtmektedir. Dolayısıyla Hacıeminoğlu kitabı Altın-Ordu sahasında yazılmış Kıpçakça bir eser olarak değerlendirir.[10]

1.2. Kuman-Kıpçak Türkçesi: Bu sahayı ele geçen tek eser olan **Codex Cumanicus** temsil eder. 14. yüz yılda yazıldığı kabul edilen eser tek bir yazarın kaleminden çıkmamıştır. Eserin giriş kısmında 1303 tarihi kayıtlıdır. İki kısımdan oluşan kitabın birinci bölümü İtalyanlar tarafından yazıldığı için İtalyan bölümü, ikinci kısmı Alman misyonerler tarafından yazıldığı için Alman kısmı olarak adlandırılmıştır. Eserde Latince (İtalyanca) Farsça, Kıpçak Türkçesi ile üç dilde karşılığı verilen kelime listeleri ve Almanca sözlük bulunmaktadır. Ayrıca eserde Latince'den tercüme edilmiş dinî mensur parçalar, ilâhiler ve bilmeceler vardır. Gotik harflerle yazılmış olan bu eserin ilk 55(110 s.) yaprağında uygulanan imlâ ile 56.-82 yapraklar arasında uygulanan imlâ arasında farklılıklar bulunmaktadır.[11] Caferoğlu bu iki bölümün daha sonradan birleştirilmiş olabileceğini ifade eder.[12] Eserin orijinal yazması Venedik Saint-Marcus kütüphanesindedir. Codex Cumanicus'un el yazma metni, ilk defa 1880'de Comes Géza Kuun tarafından, Budapeşte'de Latince açıklama ve tercümeyle yayınlanmıştır. (Kuun, Codex Cumanicus bibiliotheae ad Templum Divi Marci Venetiarum, Budapestini,

---

[9] Ahmat Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, 3. baskı,C.2., Enderun Kitabevi, İstanbul 1984., s. VII.
[10] Necmettin Hacıeminoğlu, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, TDK yay., Ankara 2000, s.XI.
[11] Özkan, age., s.27,28.
[12] Caferoğlu, age., s.180 ; Ayrıca eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Caferoğlu, age., s.161-186.

1880.) Daha sonra Grönbech tarafından Codex Cumanicus'un fotokopisi neşredilmiştir. Yine Grönbech tarafından Codex Cumanicus'taki kelimeler Almanca karşılıklarıyla yayınlanmıştır. (K.Grönbech, Komaniches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanikus, Kobenhavn 1942.) Grönbech'in hazırladığı bu Almanca dizin Kemal Aytaç tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış, Osman Nedim Tuna'nın incelemesiyle Kültür Bakanlığı yayınları arasında çıkarılmıştır. Çalışmamız bu neşir üzerinden yapılmıştır.

2. Ermeni Kıpçak Türkçesi: 11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bagratlılar İmparatorluğu, Selçuklu akınlarına dayanamayıp çöktü. Bunun üzerine Ermenilerin büyük bir bölümü göçtü ve Kırım'da kuvvetli bir cemaat teşkil etti. 13. ve 14. asırlarda buralarda çok önem taşımış olmalılar: çünkü bu yarımada bu devirde Armenia Magna (Ermeni adası)

olarak adlandırılıyordu. Ermenilerin büyük merkezleri Kafa, Solchat ve bilhassa Sudak (Kıpçak imparatorluğunun ticaret merkezi, Rusya-Bizans ve Memlûk imparatorluğunun mallarını arz ettikleri ve mal aldıkları yer) şehirleri idi. Ermeni göçmenlerin Kıpçaklarla devamlı teması her şeyden önce Kıpçak ticaretinin aracısı olarak edindikleri yerleri, onları yavaş yavaş Kıpçak dilini kilise dili ve resmî dil olarak kabul etmeye sevk etti. Kırım Ermenilerinin bir kısmı Ukrayna'ya yerleşti ve burası Kamenez-Podolsk Ermenilerin merkezi oldu. Ermenilerden kalan Kıpçak Türkçesiyle yazılmış belgeler şunlardır: 1559-1664 yıllarına ait Kamenez-Podolsk Ermeni cemaatına ait dosya ve evraklar, çeşitli kütüphanelerde, Viyana Mehitaristler'de 15, Viyana Milli kütüphanesinde 2, Paris Milli kütüphanesinde 5, Venedik Mehitaristlerinde 1 yazma, Breslau Ossolineum'unda 1, Krakov'da Jagellonen kütüphanesinde 1, Krakov'da Czartoryski müzesi'nde 1, Polonya'da husûsi mülkiyette 2 yazma olmak üzere toplam yirmi sekiz yazma vardır.[13] İ. Necdet Çetinok ise bu belgelerin Ermenilere değil Hristiyan Kıpçaklara ait olduğunu iddia etmektedir.[14]

3. Memluk-Kıpçak Türkçesi: Kıpçakların çok geniş coğrafî alanlara yayıldıklarını belirtmiştik. Mısıra gitmeleri Moğol akınları sebebiyle olmamıştır. Zaruret zamanlarında pek çok Kıpçak çocuğunun köle olarak satılması suretiyle Kıpçaklar bilhassa XIII.ve XIV. asırlarda bütün Ön-Asya ve Mısır'a yayılmışlardır. Bunlar

---

[13] Omeljan Pritsak, "Ermeni Kıpçakçası", Tarihi Türk Şiveleri (çev: Mehmet Akalın), 3. baskı,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., s.123,124.
[14] İ. Necdet Çetinok, "Ermeni Kıpçakçası mı?", Erciyes Dergisi, S. 329, Mayıs 2005, s.14-15.

arasında kumandanlık, hatta sultanlık mevkilerine kadar gelenler olmuştur.[15] Memluk devletinde, Türk sultanların başta bulunmaları ve hâkimiyetin Türklerde olması sebebiyle, Türkçeye karşı ilgi artmış ve Araplara Türkçeyi öğretmek için kitaplar yazılmıştır. Ayrıca başka sahalarda yazılan eserler de itinalı bir şekilde istinsah ettirilmiş, Arapça ve Farsça'dan çeşitli konularda eserler tercüme ettirilmiştir.[16]

J. Eckmann, Memluk Kıpçak eserlerinde kullanılan dili, asıl Memluk Kıpçakçası, Oğuz Kıpçak karışık olmak üzere iki gruba ayırdıktan sonra ikinci grubu Kıpçakça unsurlarının hâkim olduğu ve Oğuzca unsurların hâkim olduğu eserler olmak üzere kendi içinde ikiye ayırır. Asıl Memluk Kıpçakçası olarak İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn ve Gülistan tercümesi ile Kitāb Baytaratü'l-Vâzıh ve Münyetü'l-Guzât'ı gösterir. Kıpçak-Oğuz karışık olan eserlerde ise Kıpçak unsurların ağır bastığı eserlere Kitâb fî-îlmi'n-Nüşşâb, Hulâsa ve Kitâbü'l-hayl'ı dahil eder. Oğuzca grubu ise Muhammed b. Kayıtbay ve Kansu Gavri'nin şiirleri oluşturur.[17] Memluk Kıpçak Türkçesine ait diğer eserler, sözlük ve gramer kitapları olan Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, Kitâb ü Bulgatü'l- Müştâk Fi Lugati't-Türk Ve'l-Kıfçak, El Kavâninü'l-Külliyye Li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye, Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye fıkıh kitapları olan, Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî, İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn, okçulukla ilgili Kitâb fî-İlmi'n-Nüşşâb atlarla ilgili Kitâb Fî Riyâzatı'l-Hayl, Münyetü'l-Guzât ve Baytaratu'l-Vazıh edebi eser ise olan Kitâb Gülistan Bi't-Türkî olmak üzere oldukça zengindir. Bu çalışmada Memluk Kıpçak sahasından kullandığımız kitapla şunlardır:

Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye: Memlûkler döneminde yazılan sözlüklerden biridir. "Türk dilinin parlayan incisi" anlamına gelen eserin orijinal yazması Floransa'daki Medicea Bibliotheca Laurenziana'da Orient 130 numarası ile kayıtlıdır. Eseri ilim âlemine Zajaczkowski tanıtmıştır. Yazmanın müstensihi 24a'da bulunan bir kayıttan anlaşıldığına göre Hüsrev b. Abdullah'tır. Müellifi belli olmayan eser 24 bölümden oluşur. Biz eser üzerinde yapılan en son çalışma olması bakımından R. Toparlı tarafından neşredilen 2001 yayınını kullandık. Eserin 24. bölüme kadar olan

---

[15] Recep Toparlı, İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn, TDK yay., Ankara 1992, s.3.
[16] Toparlı, age., s.4.
[17] J. Eckmann, Harezm Çağatay ve Kıpçak Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK yay., Ankara 1996, s.53,54.

kısmı (kullandığımız kitapta s.46) Türkçe kelimelerin sıralandığı sözlük bölümüdür. 24. bölüm ise (46-649) Türkçe konuşma cümlelerinden oluşur.

El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye: XV. Yüzyıl başlarında Kahirede yazıldığı anlaşılan bu eserin tek yazma nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde Şehit Ali Paşa bölümünde 2659 numara ile kayıtlıdır. Eserin müellifi belli değildir. Eser ilk defa Kilisli Rıfat Bilge tarafından 1928 yılında Fuad Köprülü'nün yazdığı ön sözle tıpkıbasım şeklinde neşredilmiştir. Biz bu çalışmada eser üzerinde yapılan en son neşir olan R. Toparlı, S. Çögenli, N.H. Yanık'ın hazırladığı 1999 basımı kitabı kullandık. Eserin girişinde sesler ve harfler hakkında bilgi verildikten sonra gramer kısmına geçilir. Gramer kısmı isim ve fiil olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Sözlük bölümü denilebilecek bölümde yine gramer bilgileri verilir bunun yanında Türkçe kelimeler sıralanır. Gramer-sözlük karışık bir eserdir.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî: Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adlı Konyalı bir Türk tarafından istinsah edilen bu eserin tek yazması Hollanda'nın Leiden Akademisi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Barbara Fleming eserin istinsah tarihinin 1343 olması gerektiğini ortaya koymuştur. Yazma her sayfasında 13 satır bulunan 76 yapraktan ibarettir. Eser, biri Arapça-Türkçe sözlük, ikincisi Moğolca-Farsça sözlük olmak üzere iki kısımdan oluşur. Biz R. Toparlı, N.H. Yanık, S. Çögenli tarafından eserin birinci kısmı üzerinde çalışılan 2000 yılı neşrini kullandık. Eser dört ana bölüme ayrıldıktan sonra birinci bölüm kendi içinde yirmi altı kısma ayrılmıştır. Sözlük-gramer karışık bir eserdir.

Kitâb Fî-İlmi'n-Nüşşâb: Okçulukla ilgili olan bu kitap Mahdum Tolu Beg için Arapçadan tercüme edilmiştir. İki nüshasından biri İstanbul Bayezid Kütüphanesi'nin Veliyüddin Efendi bölümünde 3176 numara ile, ikinci nüshası ise Paris Biblioheca Nationale Türkçe Yazmalar kısmında 197 numara ile kayıtlıdır. İlk nüshanın müstensihi Hüseyn b. Ahmed El-Erzurûmî'dir. Eserin Paris nüshası ilk olarak Zajaczkowski tarafından yayınlanmıştır. Biz eserin İstanbul nüshasını Paris nüshası ile edisyon kritik yaparak yayınlayan H. İbrahim Delice'nin neşrini kullandık. Eserde önce oku ilk kimin attığı, daha sonra ok atma yöntemleri, okçularda ok atmaktan kaynaklanan yaralar ve onları giderme yöntemleri ile ok ile yayın nasıl olması gerektiği konuları işlenmektedir.

1.ÇEKİM EKLERİ

1.1. İSME GELEN ÇEKİM EKLERİ

1.1.1. Çokluk Eki +lAr

Eski Türkçe döneminden beri en çok kullanılan çokluk ekidir.İncelediğimiz Kıpçak metinlerinde ise çokluk için kullanılan tek ektir. Hâl ve iyelik eklerinden önce gelir.[18] Ayrıca diğer isim çekim ekleri gibi kelimeler arasında ilgi kurmadığı için Türkiye Türkçesi gramerlerince kapsamı en dar isim çekim eki sayılır.

Ek, Eski Türkçede olduğu gibi büyük ünlü uyumuna girer.Eklendiği kelime uyuma girmiyorsa çokluk eki, kelimenin son vokaline göre ince ya da kalın vokalli olarak eklenir.Bunun incelediğimiz metinlerdeki tek istisnası Codex Cumanicus'taki (işlerini) ***apostolerge*** bildirding (işlerini havarilere öğrettin 142,20) örneğidir.

1.1.1.1. En çok örnek, ekin esas görevi olan bir nesnenin birden fazla olduğunu belirtme (belirsiz çokluk) fonksiyonunda tespit edilmiştir.

ağaçlar (CC 88,22), ***arılarnıng*** küsençi barçaga medet bolgul (CC 146,1) "azizlerin hasreti, sen herkese çare ol", ***atlar*** (KM 13b10), sen satın aldı sen saña ***donlar atlar*** (ED 23b14), ön ***ayakları***(KM 13b5), ol bişden birisi sol eliniñ ***barmaklarında*** yagır bolmak turur(İN 52b6), ol ***düşmanlarına*** utru bardı(CC 120,15) "düşmanlarına karşı durdu", siz barşañız ***kardaşlar*** siz (ED 22b8), ekin ekmege başladı irse ***kargalar*** geldi(İN 8a5), anın ***kullarıdır*** (EK 55b2), ***oglanlarım*** (CC 121,1), ismail peygamber ***oglanlarından*** azad kılgan gibi tidi (İN 4b3), ok atganda ***okcılara*** düşer (İN 43b1), ***tırnaklar*** (KM 21b12), iki ayaknıñ ***uclarını*** açuk kılgay (İN 30a7), okcı ***üstādlarnıñ*** adını beyan kılur (İN 11a6), bizni yürgen ***yollarınga*** küvürüp (CC 139,6) "bizi gittiğin yola yönelterek", ***yulduzlar*** (EK 65b12) ***; acemîlerniñ*** öküşi munuñ gibi atarlar (İN

---

[18]A.Von Gabain,Eski Türkçenin Grameri (çev:Mehmet Akalın),3. baskı TDK yay.Ankara 2000, 3. s.62; Talat Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, 2.baskı, İstanbul 2003 s.101 ; Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım, İstanbul 1998, s.220-221 ; Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK yay. Ankara 2003, s.257-259.

31b5), ***bitigler*** (EK 64b3 kitaplar), ***biyler*** (EK 34a1 beyler), uçmak ***çemenlerinden*** (İN 5b9 cennet bahçelerinden), ***develer*** (ED 8a13), ***frişteler*** ırlarlar (CC 122,8) "melekler yalvarırlar", ***itmişlerni*** tabuvsap (CC 151,4) "kaybolmuşları bulmayı isteyerek", ***kişiler*** sevzin yeşitme (ED 23b10), muña ***melikler*** olturuşı dirler (İN 32b3), uzun uzak ***sözlerni*** kemişdüm (İN 2b7) "uzun cümleleri kısalttım", okcılar ***şākirdlerine*** munuñ gibi vasiyyet kılurlardı (İN 21b8), tar ***yirlerde*** (İN 26b1 dar yerlerde)

1.1.1.2. Eklendiği kelime veya içinde bulunduğu kelime grubu "bütün, hep, tamamı, herkes…" gibi belirsiz çokluk ifade ediyorsa ek pekiştirme göreviyle kullanılabilir.

barçalarga tevfik birgen tengri teala turur (İN 3a2), ***barçalarnı*** sövündürding (CC 138,10) "herkesi sevindirdin", ***barça kişiler*** keldiler meger sultan kelmedi (EK 48b3),

barça zamanlardan burun (CC 148,8) "çok zaman önce"

1.1.1.3. Sayı isimlerine gelerek o sayının bildirdiği haneyi / basamağı karşılar.

minler (ED 17b8) "binler basamağı", ***yüzler*** (ED 17b9) "yüzler basamağı"

1.1.2. İYELİK EKLERİ

Bu ekler, adın karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir.[19] Metinlerimizde eklerin yardımcı vokallerinin düz veya yuvarlak ünlülü olması belirli bir düzen arz etmemektedir. Yani iyelik eklerinin istisnasız olarak küçük ünlü uyumuna girdiği söylenemez. İyelik ekleri Eski Türkçedeki şekilleriyle Kıpçak Türkçesinde devam etmektedir. Ancak 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeleri Eski Türkçede daha düzenli görülmektedir.[20] İncelik-kalınlık uyumuna ise Eski Türkçede olduğu gibi istisnasız uyulur.

1.1.2.1. 1. teklik şahıs iyelik eki **+m, + (I,U)m**

sen ***adımı*** neyler sen (ED 22a4), ***atımdır*** (EK 55a9), ***başım*** tezgindi (CC 161,13) "başım döndü", kel menüm ***katımda*** (ED 19b10; EK 45a5), bar mu andı kın neçik menim ***kınım*** (CC 125,37) "benim acım gibi bir acı var mıdır", bey tengir erki bile ***yazukımdan*** boşatkıl (CC 121,10) "günahlarımı bağışla", ***esime*** kirdi (CC 162,9) "aklıma geldi", artuh ***yegenimden*** artuh ***içgenimden*** astrı ulu yazuklutur men (CC 124,4) "gereğinden fazla yiyip içtiğim için çok büyük günahkârım", sen ***nökerim*** sen

---

[19] Korkmaz, age.,, s.259.
[20] Gabain, age., s.70 ; Talat Tekin, age., 2. baskı, İstanbul 2003, s.102.

(ED 21b10) "arkadaşımsın" ***;*** ***bilemde*** (KM 58b10) "benimle birlikte", e tatlı ***beyginem*** (CC 150,1), ***uçamda*** yatır men (CC 113,15) "sırt üstü yatıyorum uça: sırt" ***;*** ***altumda*** (KM 58a1), menim ***dostumdur*** (EK 35b10), sen ***dostum*** sen (ED 21b10), ***katumda*** (KM 59a1), ***kulumdur*** (EK 55a7), tengri seni soyurgadı ***ovluma*** bol dep anası (CC 151,3) "oğluma annesi ol diyerek Tanrı sana inayette bulundu", ***yolumnı*** köndergil sen (CC 131,21) "beni doğru yola yönelt" ***; könglüm*** aynır (CC 164,30) "gönlüm kararır ayna-:rengi değişmek, rengi atmak [21]", ***küçüm*** yeter (CC 40,2), ***önümde*** arab tilince ok atmak ilmi içinde kitablar keltürüp koydı (İN 2a9), ***şekirtümdür*** (EK 55a8 şekirt:çırak), ***üstümde*** (KM 57b8), ***üstümedir*** (EK 54b9)

1.1.2.2.1. 2. teklik şahıs iyelik eki **+ın, +ün,+ñ, +(I,U)ñ**

iki ***kolını*** berk dutgay sen (İN 62a6), algışlı yemiş sening ***köksünde*** Jesus Christus (CC 126,35) ***;*** seniñ ***başıñ*** üçün (EK 52a8) ve dahı ***boynıñnı*** boş dutgay sen(İN62a9), seniñ ***kardaşıñdur*** (EK 35a12), Ave sen kız kim ***kollarıng*** avuzung dagın ***sagınçıng*** barça birge kopsap- turur (CC 141,9) "Meryem, kolların, ağzın ve zihnin hepsi beraber ilahi söyler", ***yollarıngnı*** ol başladı (CC 141,1), (senin) ***sevmegiñden*** keldüm (EK 42b11), bolsun sening ***tilemeging*** neçik kim kökte alay yerde (CC 126,29) "isteklerin gökte olduğu gibi yerde de gerçekleşsin",söygil tengirni sening ***beyingni*** (CC 123,13) ***;***

atangnı anangnı hormatlagıl (CC 132,4) "babana anana hürmet et", kaçan ***yarangı*** hakimge aytmasang neçik sav bolgay sen (CC 125,15) "eğer yaranı hekime göstermez-

sen nasıl iyileşebilirsin" ***;*** tengri köçürdi hazız ***boyung*** mengülükge (CC 140,15) "Tanrı (senin) kutsal bedenini ebediyete ulaştırdı), ***katuñda*** (KM 58b13 yanında), ve dahı kaçan kim ok atsañ ***rūhuñ*** dahı ***nefsüñ*** birle atgay sen (İN 49a8-9), ***olturuşuñ*** (EK 33a2) ***; göksüñden*** yırak çekgey sen (İN 51a7) "(yay kirişini) göğsünden uzak tutarak

çekeceksin", sening ***könglüng*** aytsa sever-men ınanmagıl (CC 123,18), (senin) ***üstüñde*** (KM 57b5), (senin) ***üstüñedir*** (EK 54b10)

1.1.2.2.2. Eksiz 2. teklik şahıs iyelik

Eksiz 2. teklik şahıs iyelik iki örnekte tespit edilmiştir. Örneklere bakıldığında tamlayanı şahıs zamiriyle kurulmuş isim tamlamasının tamlananı durumunda oldukları görülür. Tamlayan durumundaki kelimelerde ilgi durumu ekinin "ñ" sesinin olmaması ses düşmesine veya birleşmesine sebep olacak herhangi bir durum bulunmamasından

[21] KTS s.18.

dolayı yazım yanlışı olarak düşünülebilir. Ancak bu grupları isim tamlaması, tamlananları da eksiz iyelik durumunda kabul etmek daha uygun olur. Çünkü 1.çokluk şahısta da görüleceği gibi tamlayanı şahıs zamiri olan tamlamalarda tamlanan iyeliksiz kullanılabilir. Ergin, böyle grupları genitif grubu olarak adlandırıyor ve tamlananın iyelik almamasını ilgi ekinin de iyelik anlamına sahip olmasına bağlıyor. [22]

senü ***kömülde*** ne bar (ED 21b2 gönlünde ne var), senüki ***yev*** yakın yoksa yırak (ED 22b14 evin yakın mı yoksa uzak mı)

1.1.1.2.3. 3.teklik şahıs iyelik ekleri

3. teklik şahıs eki ünsüz ile biten kelimelere +I, +U şeklinde ünlü ile biten kelimelere +sI, +sU şeklinde eklenmektedir. Ekin vokallerinin kelimelere düz veya yuvarlak vokalli olarak eklenmesi konusunda incelenen eserler arasında bir birlik yoktur. Eserlerin hepsinde ekin düzlük- yuvarlaklık uyumuna girdiği söylenemez.[23]

1.1.2.3.1. +I, +U

ol gişiniñ her bir ayak atlap ***baskanına*** bir sevab yazılur (İN 6a2), tün ***buçukı*** (KM 30b6), men dahı öziniñ ***buyrugına*** boyun sundum (İN 2b4), peyganber ***cānı*** üçün (EK 52a11), yay ***kabı*** (ED 11a11), biyniñ ***kulı*** (EK 62a7), yekning ***tuzakına*** ilinirler (CC 117,4 şeytanın tuzağına düşerler), teñiz ***suyı*** (ED 4a13), kuyruk ***yagı*** (KM 16b8) Tagrının ***evidir*** (EK 53a13), koz ***işi*** (ED 6b15) "ceviz içi", bir ok ***sebebi*** birle üç kişi uçmaga girür tidi (İN 5a1), dahı anuñ ***sözini*** kabul kılup (İN 2b5), Tagrının ***sözi*** (EK

53a13), kanlı ***teri*** tüşti yerge (CC 126,13), çadar ***tiregi*** (ED 9a2 çadır direği), ave…er ***yüzini*** heç körmegen (CC 144,1) ***;*** bar beg ***kolunı*** öp (ED 20a10), ol bilmez kim tamuhnung ***otun*** aldı (CC 125,29 "cehennemin ateşini aldığını bilmiyor", birisi dahı şehadet barmaknıñ ***ucunda*** bolur (İN 45b7), ***üstünde*** (KM 57b7), anıñ ***üstünedir*** (EK 54b12)

1.1.2.3.2. +sI

Ek incelediğimiz eserlerde daima dar-düz ünlülü olarak kullanılmıştır. Eski Türkçe gramerlerinde de aynı şekilde geçmektedir.[24]

---

[22] Ergin, age.,, s.393.
[23] 3.teklik şahıs ekinin kökeni ve fonksiyonlarıyla ilgili olarak bk. Talat Tekin, "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", Altayistik Makaleler C.1, Grafiker yay. Ankara 2003. s.131-138 ; Gürer Gülsevin, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, TDK yay.Ankara 1997, s.14.
[24] Gabain, age., s.70 ; Tekin age., s.103.

iki ayaknıñ ***arası*** bir karış kadarınca bolgay (İN 30a2), biyniñ ***hocasıdır*** (EK 53b7), koz ***halvası*** (ED 6b15) "ceviz helvası", yez ***taktası*** (CC 91,20) "yazı tahtası", ***ulusıdır*** (EK 53b8), dunya yetmez barça anga kim layh bolgay ***utrusına*** (CC 147,10) "bütün dünya bile onun değerine yetişemez" ***; bisresi*** (KM 62a8 yakını), ***devesidir*** (EK 55b12) ve dahı ***ebcisi*** birle oynamak haram degül tidi (İN 5a9), mahtar men över men ***ekisi*** birdir (CC 164,25) "methetmek ve övmek aynı anlama gelir", ve dahı anı ***kendüsine*** silah kıldı (İN 9a3), kümüş ***paresi*** (ED 13a4)

1.1.2.3.3. Üçüncü teklik şahıs iyelik yığılması

İyelik ve hal eki yığılmaları ilk ekin fonksiyonunu kaybetmesiyle kelimenin taban haline gelmesine bağlanmaktadır. Korkmaz iyelik eklerinin bir adı başka bir ada bağlarken şahısları belli etme işlevi sebebiyle belirtme görevini de kazandıklarını belirtir. Dolayısıyla ekin iyelik özelliğinin bazı kelimelerde zayıfladığını ve belirtme işlevinin öne çıktığını ifade eder.[25] Bu durumda örneklerdeki iyelik eklerinden ilki sahiplik anlamını yitirmiş, bu sebeple ikinci bir iyelik eklenmiştir. Birinci örnekte kelimenin ilk iyeliği aldıktan sonra taban haline gelmediği ancak, ilk ekin anlamının aşındığı söylenebilir.

yahud koyınıñ ***beynisini*** yakgıl (İN 57b3), dagı ***barısı*** yazuhunguz aytıngız (CC 125,21) "bütün günahlarınızı söyleyiniz", ve ***birisi*** dahı baş barmaknı şehadet barmakdan burun ıtlak kılmakdan bolur (İN 58a5) "(yaranın) birisi baş parmağı işaret parmağından önce bırakmaktan olur", ***birisi*** kün (KM 30a11 yarından sonra), time

birsi bir batman (EK 29a1) "her biri bir batman", ***birisi*** kün (CC 71,28) "ertesi gün"

1.1.2.3.4. Eksiz üçüncü teklik şahıs

Muhtemelen belirtisiz isim tamlaması şeklindeki kelime grubunun tamlanan kısım-

larının iyelik eklerinin düşmesi sonucu oluşmuş örneklerdir.

aşura ***ay*** (CC 72,21aşure ayı), ilk yaz ***ay*** (CC 142, 14) "yazın ilk ayı", böksmen ***et*** (CC 164,1) "böğür eti", deve ***kuş*** (KM 70a8 deve kuşu), iş ***yağ*** (ED 6b11 iç yağı), kamış ***su*** (ED 4a11 kamış suyu), sabah ***yel*** (ED 22a11) "sabah yeli"

---

[25] Korkmaz, age., s262.
Daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK yay. Ankara 2000, 4. baskı, s.35-39.

1.1.2.4.1. 1.çokluk şahıs iyelik eki **+mIz,+ImIz, +UmUz, +ümiz**

agrımızını ongaltgıl (CC 137,12), ***ortamızda*** (KM 58b1), ***bilemizde*** (KM 58b10 bizimle), ***egrimizni*** ol könderir (CC 139,2) "yanlışımızı o düzeltir" ***;*** bizim dahı ***itimādımız*** ol turur kim (İN 15a3), ***katımızda*** (EK 45a5), ***olturuşımız*** (EK 33a1), ***yamanımızını*** keçirgil (CC 144,18) "günahlarımızı affet", basa tañrıya şükür ***yeşimiz*** bitti ***bitigimiz*** tükendi (ED 24a16) "ancak Allah'a şükür işimiz bitti kitabımız tamamlandı", kündegi ***ötmekimizni*** bizge bu gün bergil (CC 126,29) "günlük ekmeğimizi bize ver" ***; altumuzda*** (KM 58a1),bergey idik ***canumuznu*** dagı tınımızını tengrige (CC 123,8), ***katumuzda*** (KM 59a1), ***kulumuzdur*** (EK 55a8), ol akd ***didügümüz*** ol turur kim (İN 20a3), ***üstümüzde*** (KM 57b8)***, üstümüzdedir*** (EK 54b9) ol kabza ***tidügümiz*** (İN 17a2), ***könglümize*** koygay biz (CC 126,6), ol sagıttan ***könglümüz*** yangay tengiring sevmeklikine (CC 126,6) "o sebeple gönlümüz Tanrı'nın sevgisine dönecek"

1.1.2.4.3. Eksiz 1. çokluk şahıs iyelik

Eksiz iyeliklerin kelime grubundaki ilgi ekiyle bağlantılı olduğunu 2. teklik şahıs eksiz iyelik maddesinde belirtmiştik.

bizing ***kutkardaçı*** (CC 159,7) "bizim kurtarıcımız", kim egi köngül bile bizim ***yihövge*** kelse (CC 121,11) "kim iyi niyetle bizim kilisemize gelse"

1.1.2.5. 2. çokluk şahıs iyelik ekleri

1.1.2.5.1. +gız

Eski Türkçe döneminde de az kullanılan iyelik eklerindendir.[26] Muhtemelen ng ayrışması sonucunda oluşmuştur. Bir örnekte tespit edilmiştir.

ortagızda (KM 58a12 ortanızda)

1.1.2.5.2. +*ñız*, +IñIz, +UñUz,+*üñiz*

Eski Türkçe döneminde olduğu gibi Kıpçak metinlerinde de 2.çokluk şahıs iyelik için en sık kullanılan ektir. Eski Türkçede düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından daha düzenli bir durum arz eden eklerin Kıpçak metinlerindeki durumları eserlere göre değişiklik gösterir.Yuvarlak ünlülü bir isimden sonra da dar ünlülü olarak eklenebilir.

arañızda (KM 58a5) ***; altıñızda*** (KM 57b12)**, *katıñızda*** (EK 45a4), ***kuluñızdır***

[26] Gabain age.,s.70, Tekin age.,s.102. Tekin 2.teklik şahıs için +(x) g vermiştir.

(55a10), ***olturuşıñız*** (EK 33a2), aytıngız kensi ***yazıkıngızını*** (CC 121,1) "günahınızı itiraf ediniz", uyalmangız manga ***yazukıngız*** aytma tolmaç bile (CC 125,17) "günah-

larınızı bana tercüman aracılığıyla anlatmaktan çekinmeyiniz", ***tizingiz*** çökündiz (CC 117,23 diz çökün) ***;*** atunuz ***okuñuzu*** (İN 5b6), barısı ***yazuhunguz*** (CC 125,31)"bütün günahlarınız", anuk kılıñ kafirler içün ***gücüñüz*** yitdügince kuvvetden ve at bağlamakdan didi (İN 3a9 -3b1) "kâfirlere karşı hazır olun", ***könglüngüz*** bile (CC 125,31) "gönlünüzle" ***; üstüñizde*** (KM 57b5), ***üstüñizdedir*** (EK 54b10)

1.1.2.6. 3. çokluk şahıs iyelik eki

1.1.2.6.1. +I, +sı

Çokluk ifadesi isim tamlamasını oluşturan tamlayan isimlerde bulunduğu için çokluğun tekrarına ihtiyaç duyulmayabilir. Bu sebeple 3. teklik şahıs iyelik eki de 3.çokluk şahıs iyeliği için bazı ifadelerde yeterli görülmüştür.

barça katunlar ***arasında*** algışlı sen (CC 126,34) "bütün kadınların arasında sen kutsalsın", küyüp-turup-tır men ölülerning ***kopmaklıkın*** (CC 148,18) ölülerin yeniden dirilmesini bekleyip duruyorum", allarnıñ ***kulıdır*** (EK 55a11), arılarnıng ***küsençi*** barçaga medet bolgul (CC 146,1) "azizlerin hasreti sen hepsine çare ol", kişiler ***sevzin*** yeşitme (ED 23b10) "kişilerin sözünü işitme"

1.1.2.6.2. +lArI

aralarında (KM 58 a4), ***ortalarında*** (KM 58b11), allarnıñ ***kullarıdır*** (EK 55b1), ***olturuşları*** (EK 33a4), munlarıñ dahı hoş ***mezhebleri*** bar turur (İN 12a4-5 bunların da güzel özellikleri vardır)

1.1.3. AD DURUM EKLERİ

1.1.3.1. Yalın Durum

Yalın durum, ismin cümlede diğer kelimelere veya yükleme bağlı olmadığı durumu karşılar. Türkçede yalın hâli belirtmek için özel bir ek yoktur. İsimlerin başka bir kelimeye bağlı bulunmadığı teklik, çokluk ve iyelik şekilleri yalın hâlde değerlendirilir.[27] Metinlerimizde yalın hâldeki bir kelime şu görevlerde bulunabilir:

[27] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.227 ; Korkmaz, age., s. 267.

1.1.3.1.1. Bir cümlenin öznesi olur:

at kişnedi (KM 13b7), turuñ ***atlar*** kaşınsuñ (KM 13b7), ***aş*** bişmiş midür (EK 20b12) ***biyler*** keldiler (EK 34a1), ***kargalar*** geldi (İN 8a5), barça ***kişiler*** keldiler (EK 48b10) ***kök*** barça açılup-tur (CC 122,17), yarlı miskin ***kişiler*** yakşı bitik bilmezler (CC 117,2) basa tañrıya şükür ***yeşimiz*** bitti ***bitigimiz*** tükendi (ED 24a16)

1.1.3.1.2. Bir son çekim edatıyla edat grubu oluşturur:

ve dahı ***ebcisi*** birle oynamak haram degül tidi (İN 5a9)

1.1.3.1.2. İsim veya sıfat tamlamalarında tamlanan olur:

menüm ***canum*** anıñ tasarrufında turur (İN 7a7), amma ok atmaknuñ biş ***erkânı*** bar turur (İN 12a6), vay sen yazuklı ***kişi*** kim (CC 124,38) "yazık sana günahkâr kişi ki"

1.1.3.2. İlgi Durumu

İlgi eki, eklendiği ismin başka bir isme bağlı bulunduğunu belirten kategoridir. Diğer isim çekimi ekleri gibi ismi fiile bağlamaması sebebiyle ilgi ekini isim çekim ekleri arasında saymayan görüşler vardır. Ancak Korkmaz bunu çekim basamaklarından biri olarak kabul etmek gerektiğini belirtir. İsimler arasında ilgi bağı ekli ya da eksiz kurulabilir.[28] Kıpçak Türkçesinde de ilgi durumu ekli veya eksiz sağlanabilmektedir.

1.1.3.2.1. Ekli İlgi Durumu

Ek Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak metinlerinde de kalınlık incelik uyumuna uyar. Tekin, ilgi ekinin Orhun Türkçesinde düz- dar ünlülü ve ünsüzle biten kelimelere +Iñ, ünlüyle biten kelimelere +ñIñ şeklinde geldiğini belirtir.[29] Gabain'ın verdiği örneklerde ise ekin dar –yuvarlak ünlülü şekilleri de bulunmaktadır ve ek bazen ünsüzle biten kelimelere de +ñ(x)ñ şeklinde gelmektedir.[30] İlgi ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmesi konusunda Kıpçak eserleri arasında tam bir birlik yoktur.Ancak ekin hem düz hem yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmaktadır.Ünlüyle biten isimlere +ñ(x)ñ, ünsüzle bitenlere genellikle +n(x)ñ, bazen +(x)ñ şeklinde (1.şahıslarda ñ yerine m ile) eklenir. Şu görevlerde kullanılabilir:

---

[28] Daha geniş bilgi için bk. Ergin age., s.229 ; Korkmaz age., s.268-277.
[29] Tekin, age., s.106-107.
[30] Gabain, age., s.63.

1.1.3.2.1.1. İsim ve isim soylu kelimeleri isme bağlar.

1.1.3.2.1.1.1. 1. teklik şahıs ilgi eki **+im, +üm**

Eski Türkçede 1. şahıs zamirlerinde de ilgi eki "mening", "bizning"[31] örneklerinde olduğu gibi +(x)ñ şeklinde ñ iledir. 1 teklik ve çokluk şahıs zamirlerindeki dudak seslerinin ve iyelik 1. teklik şahıs ekinin +(I)m olmasının etkisiyle ñ > m gelişmesi oluşmuştur**.**

menim başım üçün (EK 52a 7), bar mu andı kın neçik ***menim*** kınım (CC 125,37), ***menüm*** canum anıñ tasarrufında turur (İN 7a7), ***menüm*** katumda (KM 59a1), kel ***menüm*** katumda (ED 19b10)

1.1.3.2.1.1.2. 2. teklik şahıs ilgi eki **+Iñ**

seniñ başıñ üçün (EK 52a8), bolsun ***sening*** tilemeging (CC 126,29), ***seniñ*** kardaşıñ-dur (EK 35a11), ***seniñ*** katunda (KM 58b13)

1.1.3.2.1.1.3. 3. teklik şahıs ilgi eki **+Iñ, +uñ, +nIñ, +nUñ**

ol gişiye bir kul azad ***kılganıñ*** müzdin ve sevabın birür (İN 4b2) "(ok atan kişiye Allah) bir köleyi serbest bırakanın sevabını verir", ***sultanıñ*** kulıdır (EK 53a4), ***biyiñ*** olturuşı (EK 32b11), her bir ***zamānuñ*** ehli atdı (İN 11a2) "(oku Âdem peygamberden bu yana) her okçu attı" ***;*** dahı ***ayasınıñ*** eti yinçer (İN 53a4) "avuç içinin eti incelir", iki ***ayaknıñ*** uclarını açuk kılgay (İN 30a7), bu ***cahannıng*** tengizine batmaz yulduz (CC 139,10), muhtaç devül bu ***dünyanıng*** ötmekine (CC 140,7), yay ***toldurmaknıñ*** haddi ol turur kim ***kulaknıñ*** yumşak etine yitüre (İN22a2), ***Tagrınıñ*** sözi (EK 53a12), ***biyniñ*** hocasıdır (EK53b7), ol üçden birisi oñ ***eliniñ*** baş barmakında bolur (İN 45b5) "(üç yerde oluşan morluktan) birisi sağ elin baş parmağında olur", ***endülüsniñ*** okcıları öküşi munuñ üzere tururlar (İN 32a9) "Endülüs'ün okçularının çoğu bu şekilde ok atar", ave ***kimning*** sözlemeki erür ***kümişning*** avazı (CC 138,3) "senden başka kimin sesi gümüş gibidir", alay bizni ilindirdi ***sövmekligining*** tuzagı (CC 138,5) "öylece bizi sevgisinin tuzağına bağladı", ***ötmekning*** uşahı (CC 160,11) "ekmek ufağı" ***; Christusnung*** tanıkı bardır (CC 123,14) "İsa'nın şahidi vardır", ve dahı ***munuñ*** aslı oldur kim (İN 33b7), ādem ***oglınuñ*** ucası gibi turur (İN 14a4), kün ***tavuşnıng*** buçgakı (CC Dizin s.41

[31] R. R. Ara, Kutadgu Bilig İndeks, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay. İstanbul 1979, s.95.

güneşin doğduğu yer),[32] bir niceler eyitdiler bu ***ibrāhimnüñ*** yası (İN 9a6) "bu İbrahim'in yayıdır dediler"

1.1.3.2.1.1.4. 1.çokluk şahıs ilgi eki **+iñ, +im, +üm**

Eski Türkçede 1. şahıslarda da +iñ şeklinde olan ilgi ekinin Kıpçak Türkçesinde +im'e dönüştüğünü belirtmiştik. Ancak ekin CC'da bir kere eski şekliyle kullanıldığı tespit edilmiştir.[33]

bizing kutkardaçı (CC 159,7) "bizim kurtarıcımız", ***bizim*** dahı itimadımız anıñ üzere turur (İN 15a3), Jesus ***bizim*** yulugnamız (CC 144,11) "İsa bizim kurtuluşumuz", ***bizüm*** katumuzda (KM 59a1), ***bizüm*** kulumuzdur (EK 55b8)

1.1.3.2.1.1.5. 2.çokluk şahıs ilgi eki **+iñ, +üñ**

Ekin bu görevinde kullanılışı için örnek tespit edilememiştir.

1.1.3.2.1.1.6. 3.çokluk şahıs ilgi eki **+nIñ**

allarnıñ kulıdır (EK 55a11), ***anlarnıñ*** yası on iki dutam bolsa (İN 64b7) "onların yayının uzunluğu on iki tutam olsa", ol burungı ***üstādlarnıñ*** yası on iki dutam idi (İN 64a8) "önceki ustaların yayı on iki tutamdı", ***arılarnıñ*** kovançı ham ***friştelerning*** (CC 143,1) "azizlerin ve meleklerin kıvancı", yeri ***arılarnıng*** (CC 142,13) "azizlerin yeri"

1.1.3.2.1.2. Zamirleri edatlara bağlar.

1.1.3.2.1.2.1. 1. teklik şahıs **+im, +üm**

menim bile (EK 54a13), ***menim*** bile (CC 62,5), kel ***menim / menüm*** bile sevleş (ED 20b12) "benimle konuş", ***menim*** üçün yalbarsınlar bey tengirge (CC 121,7) "benim için Allah'a yalvarsınlar", ***menim*** kibi (EK 32b11), ***menüm*** bile (EK 43b3), ***menüm*** üçün (KM 60a2)

1.1.3.2.1.2.2. 2. teklik şahıs **+iñ, +üñ**

sening bile (CC 126,34; EK 43b2; KM 58b7), sevgil sening karındaşıng ***sening*** gibi (CC 32,10) "kardeşini de kendin gibi sev", ***seniñ*** kibi (EK 24b1), ***senüñ*** üçün (KM 59b10)

---

[32] Satır numarası verilmemesi sebebiyle dizindeki sayfa numarası verilmiştir.
[33] Eski Türkçedeki kullanılış için bk. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, 24.baskı, Boğaziçi yay. İstanbul 1999, s.22, 38 ; Tekin,age., s.241 ; R.Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig Metin, 4. baskı,TDK yay. Ankara 1999, s.10,483 ; R.R. Arat, Kutadgu Bilig İndeks, s.95.

1.1.3.2.1.2.3.1. 3.teklik şahıs **+nıñ, +nuñ**

anıng bile (CC 124,7; EK 35b7), ***anıñ*** bilesinde (KM 58b9), ***anıñ*** birle yırakdın uruşdılar (İN 10b4), kaçan kim ***anıñ*** gibi tutup atsa (İN 53a3), ***anıñ*** kibi (EK 24a13), ***anıng*** üçün bizge tengeri berir hormat (CC 123,24), ***anıñ*** üçün (KM 59b13),ve dahı ***anıñ*** üzere olturgay sen (İN 31b4), ***munıng*** dey tangış kim kördi (CC 151,13) "bunun gibi bir mucizeyi kim gördü", ***munıñ*** üçün (KM 59b12) ***;*** eger ***bunuñ*** gibi bakabilmese (İN 22b5), endülüsniñ okcıları öküşü ***munuñ*** üzere tururlar (İN 32b1)

1.1.3.2.1.2.3.2. ED'deki iki örnekte de ek ses düşmesi sebebiyle şekil değiştirmiş gibi görünmektedir. Ancak bunları kalıcı şekil değişmesi olarak kabul etmeyip ekin zamirleri edatlara bağladığı gurupta vermek daha uygundur. Yuvarlak ünlülü bu örnekleri ED'de belirtme durumu ekinin +nI olması ve bu kitabın müellifinin burada verdiğimiz örnekleri diğer ilgi ekli örneklerle birlikte vermesinden dolayı bu zamirlerdeki eki –n sesi düşmüş ilgi eki kabul etmek daha doğru olur.

anu bile (ED 3b10) ***; senü*** bile (ED 3b10)

1.1.3.2.1.2.4. 1. çokluk şahıs **+im, +üm**

bizim bile (CC 62,17; ED 3b10; EK 54b1), ***bizim*** bile (EK 54b1), neşün ***bizim / bizümle*** sevleşmes sen (ED 22b10), "niçin bizimle konuşmuyorsun", ***bizüm*** üçün (KM 60a2)

1.1.3.2.1.2.5. 2. çokluk şahıs **+iñ, +üñ**

siziñ bile (KM 58b7), ***siziñ/sizüñ*** bile (ED 3b12) ***siziñ*** biledir (EK54b1), ***sizüñ*** üçün (KM 59b11), ***sizüñ*** üzere nesne tüşmez (İN 5b5)

1.1.3.2.1.2.6. 3. çokluk şahıs **+nıñ**

Bu görevi için örnek kelime tespit edilememiştir.

1.1.3.2.1.3. İsim ya da zamirleri ek fiile bağlar.

1.1.3.2.1.3.1. 1.teklik şahıs **+im, +üm**

menimdir (EK 54a9), bu ***menüm*** (KM 56b5)[34]

[34] Bu örneği müellif iyelik kısmında vermiş, biz bunun gibi örnekleri "bu benimdir" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarıldığı için ek- fiili düşmüş ilgi ekli kelime grupları olarak düşündük.

1.1.3.2.1.3.2. 2. teklik şahıs **+iñ**

bu ***seniñ*** (KM 56b3), ***seniñdir*** (EK 54a10)

1.1.3.2.1.3.3. 3. teklik şahıs **+nIñ**

bu ***anıñ*** (KM 56b4), bu ***atnıñdır*** (EK 50a10), bu ***munıñ*** (KM 56b4), bu ***biyniñ*** (EK 50a9), ***kimning-tur*** (CC 59,20), ***öziniñdir*** (EK 54a11)

1.1.3.2.1.3.4. 1. çokluk şahıs **+im, +üm**

bu ***bizüm*** (KM 56b5), ***bizimdir*** (EK 54a10)

1.1.3.2.1.3.5. 2. çokluk şahıs **+iñ**

bu ***siziñ*** (KM 56b3), ***siziñdir*** (EK 54a10)

1.1.3.2.1.3.6. 3. çokluk şahıs **+uñ, +nıñ**

bu ***anlaruñ*** (KM 56b5), anıng üçün köktegi hanlık ***alarnıngdır*** (CC 123,28)

1.1.3.2.2. **Eksiz İlgi Durumu**

Bir isim ilgi ekini almadan da ilgi halinde bulunabilir, bu ismin bağlı bulunduğu diğer isim 3. şahıs iyelik eklerini alır.[35] 3. şahıslar için ekli ilgi durumu kadar yaygındır. İyelik ekini almış kelimeler genellikle ekli ilgi durumunda bulunur. Bunun yanında birkaç örnekte EAT'de olduğu gibi 3. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekini almış kelimelerin de eksiz ilgi durumunda bulunabildikleri görülür.[36]

1.1.3.2.2.1. 3.teklik şahıs

algış yeri (CC 143,22 dua yeri), ***alma*** agaçı (EK 66b3-4), ***aru*** balı (EK 70b4) "arı balı", ***erdem*** eyesi(ED 21a8) "erdem sahibi", ave… ***er*** yüzini heç körmegen (CC 144,1), ***gülaf*** yagı (CC 83,12) "gül yağı", şehadet barmaknı ***kabza*** ardında yaşurgay (İN 18b9) "şehadet parmağı kabzanın arkasında tutulacak), ança köp ülüşü bolgay ***tengeri*** kattında (CC 123,30) "Allah katında o kadar çok karşılık görecektir", ***kayın*** agaşı(ED 11b8) "kayın ağacı", ***kılıç*** ostası (CC 87,14) "kılıç ustası", biri dahı ***kiriş*** yincgesinden bolur (İN 63a7) "okun havada düz gitmemesinin sebeplerinden biri kirişin ince olması", ***su*** kuşı (ED 12a4), ***mekke*** halkı barça ok atmaknı ismailden örgendi (İN 9b4), ***ok*** temüri aña tegmez (İN 19a3) "okun ucu ona değmez", ***peyganber*** canı üçün

[35] Ergin, age., s.229-230 ; Korkmaz, age., s.268-269.
[36] Faruk K. Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi, 2.baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1981, s.68.

(EK 52a11), ***sultan*** kulıdır (EK 53a11), ***teñiz*** suyı (ED 4a13), ***yay*** ağacından iki yay işledi (İN), ***yay*** kabı (ED 11a11), ***uçmak*** yolın bizge açtıng (CC 139,5)

1.1.3.2.2.2. 3. çokluk şahıs

anlar üstünde (KM 57b7), ***anlar*** katunda (KM 58b13), barça ***katunlar*** arasında algışlı sen (CC 126,34) "bütün kadınlar arasında sen kutsalsın", ***kişiler*** sevzin yeşitme (ED 23b10) "kişilerin sözünü işitme", muña ***melikler*** olturuşı dirler (İN 32b3), ***munlar*** katunda (KM 59a2), ***munlar*** tabakasına hiç kimersene bu sanat içinde irişmedi (İN 11b5-6), bir nice ***okcılar*** katında (İN 26a7) "bazı okçulara göre", ol sagıt bolgay anıng kalkanı barça ***yekler*** allında (CC 126,8) "o silah bütün şeytanların karşısında onun kalkanı olacak"

1.1.3.2.2.3.1. 3. teklik şahıs iyelik ekini almış eksiz ilgi durumunda bulunanlar:

anıñ gibi kim ***barmakları*** ucından kan tamar gibi bolgay (İN 40b4), ve dahı tiz çekgey ***burnı*** tuşına yitgürgey (İN 40b5), yaynı sakin çekgey iki ***dudagı*** tuşında bolgay (İN 41b2), ancaga tegrü kim ol ***kolı*** tuşına yitgürgey (İN 22a1), yaynı arkun çekgey ***sakalı*** tuşına yitgürgey (İN 38a8), ***uyuhusı*** arasında (CC 115,23) ***;*** önümde arab tilince ok atmak ***ilmi*** içinde kitablar keltürüp koydı (İN 2a8-9), ***özi*** katında (EK 45a4)

1.1.3.2.2.3.2. 3. çokluk şahıs iyelik ekini almış eksiz ilgi durumunda bulunanlar:

endülüsniñ ***okcıları*** öküşi munuñ üzere tururlar (İN 32b1)

1.1.3.3. Belirtme Durumu

Cümlede geçişli fiilden doğrudan etkilenen ismin içinde bulunduğu durumdur. Bu durum ekli ya da eksiz olarak karşılanabilir.[37]

1.1.3.3.1. **Ekli Belirtme Durumu**

Kıpçak metinlerinde +I, +nI, +nU, +n ekleri belirtme durumu için kullanılan eklerdir.

1.1.3.3.1.1. +I

Eski Türkçede belirtme durumu eki olarak kullanılan bir +I eki bunmamaktadır. Ancak yalın durumdaki ve iyeliksiz kelimelerden sonra eklenen +(X)g belirtme ekinin g sesinin Batı Türkçesinde düştüğü ve kendinden önceki yardımcı ünlüsünün ekleştiği

[37] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.354-356 ; Korkmaz, age., s.277-279.

şeklindeki görüş yaygındır.[38] Ek Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de yalın hâldeki isimlerden sonra gelir. Ancak Kıpçak sahasında diğer belirtme ekleri kadar yaygın değildir. +(X)g[39] ekinin yardımcı ünlüsünün Eski Türkçede yuvarlak ünlülü şekilleri de bulunurken Kıpçak Türkçesinde yalnızca dar ünlülü şekilleri bulunmaktadır. Ekin yardımcı ünlüleri hem Eski Türkçede hem de Kıpçak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna girer.

kim ***anları*** boş dutsa (İN 35b5) "kim onları yumuşak tutsa", bu bāb örü turup ***atmagı*** ve dahı olturup ***atmagı*** beyan kılur (İN 28a6-7) "bu bölüm ayakta ok atmayı ve oturarak ok atmayı anlatır", anda soñra ***nişānı*** gözlegey (İN 23a4) "sonra nişanı gözleyecek", kendüsini düşmenden saklar bolsa ***okı*** tiz atar bolsa (İN 13a5) "kendisini düşmandan gizlese ve oku çabuk atsa", kaçan ol ***eti*** görürseñ kim hışin bolup durur (İN 57b1) "ne zaman o eti katılaşmış görürsen", andan ol ***ilmi*** gişilerden gizlese (İN 6b1), "sonra o ilmi başkalarından gizlese", ve dahı ***tevfiki*** tengri teālādan izdedüm (İN 3a1) "yardımı Allah'tan istedim"

1.1.3.3.1.2. +nI

Kıpçak Türkçesindeki belirtme eklerinin içinde en çok kullanılanıdır**.** Eski Türkçe devresinden beri kalınlık-incelik uyumuna girerken düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmeyen ekin Kıpçak Türkçesindeki durumu da aynıdır. Ünsüzle biten isimlerden sonra da +nI şeklinde gelir. CC'da bir yerde geçen "bergey idik ***canumuznu*** dagı tınımızını tengrige" örneğinin Karamanlıoğlu yazım hatası olabileceğini belirtmiştir.[40] Bu ve ED'de bulunan iki örnekten başka ekin yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmamıştır. Ek yaygın olmamakla birlikte Eski Türkçede zamir dışındaki kelimelerde kullanılır. Ancak zamir dışındaki kelimelerde kullanımı Kıpçak Türkçesinde yaygınlaşmış, genelleşmiştir.

1.1.3.3.1.2.1. İsmi fiile veya fiilimsiye bağlar.

1.1.3.3.1.2.1.1. Ünlüyle biten isimlerden sonra:

1.1.3.3.1.2.1.1.1. Fiilimsilere bağladığı örnekler:

terezü dek bir ***başını*** endirip birin kötürdi (CC 147,11) "terazi gibi bir başını indirip birini kaldırdı ", birisi sol ***kolını*** bura dutmakdan bolur (İN 47b7) "birisi sol kolunu

---

[38] Ergin, age., s.232.
[39] Örnekler için bk. Gabain, age., s.64 ; Tekin, age., s.107-108.
[40]Karamanlıoğlu,age., Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1994, s.67.

burarak tutmaktan olur” ***; tengrini*** körüp kovangay (CC 143,6) “Tanrı’yı görüp sevinecek”, ave…er ***yüzini*** heç körmegen (CC 144,1)

1.1.3.3.1.2.1.1.2. Fiile bağladığı örnekler:

dagı cuhutlar ***anı*** tuttular (CC 126,16) “ve Yahudiler onu yakaladılar”, urdı ***anı*** (EK 41b9), ok kaçan yaydan çıksa ***anı*** büküp koymagay (İN 60b6), ***başını*** aşaga indürgey (İN 30b4), ölümning ***bavlarını*** üzdi (CC 143,21) “ölümün bağlarını kopardı”, yaynıñ taş ***kabzasını*** barmaklarınıñ aşaga bogununda koygay (İN 17a8), bar beg ***kolunı / kolını*** öp (ED 20a10) “beyin elini öp”, algıl ***munı*** (KM 57a6), ***munı*** saga birmes men (EK 37b9), içkil bu ***sunı*** (KM 57a13), ***;*** ovlum ***beyini*** tanımış (CC 151,10) “oğlum beyini tanımış”, sol ***dizini*** nişanga düz kılgay (İN 29a2), eger bunuñ gibi bakabilmese bir ***gözini*** yumgay (İN 22b6), ***kişini*** öltürmegil (CC 132,5) “kişiyi öldürme”, kaçan kim ***süngüni*** işlediler (İN 10b4) “süngüyü işledikleri zaman”

1.1.3.3.1.2.1.2. Ünsüzle biten isimlerden sonra:

1.1.3.3.1.2.1.2.1. Fiilimsilere bağladığı örnekler:

ılannı basıp yançtı (CC 161,22) “yılanı basıp ezdi” ***;*** biri ***gezni*** bogmakdan bolur (İN 55b1) “biri gezi boğmaktan olur”, ***seni*** sevmek üçün keldim (EK 4b1-2), biri iki ***tirsekni*** boş tutmakdan bolur (İN 62a2)

1.1.3.3.1.2.2.2. Fiile bağladığı örnekler:

aşnı yedüm (EK 39b13), ***agaçnı*** aldum (EK 40a6-7), urdı ***alarnı*** (EK 41b9), kaçan kim ādem ok ***atmaknı*** ögrendi gayet sevindi (İN 9a2), dahı ***düşmannı*** gözlegey (İN 31a4), endirding kutkardaçımız ***jesusnı*** (CC 138,8) “kurtarıcımız İsa’yı indirdin”, ***kılıçnı*** sattum (EK 40a5), bu ugrı nāgāh ***kumaşnı*** kapar (İN 25a2) “bu hırsız ansızın kumaşı çalar”, Aybeg urdı ***Sançar’nı*** (KM 57a9), içkil bu ***sunı*** (KM 57a13), ***sunı*** içtüm (EK 40a3), ve dahı ***oknı*** atar vaktde katı dutgay (İN 18a3) “oku atacağı zaman sıkı tutacak”, tıyalman ***yaşımnı*** (CC 149,2) “göz yaşlarımı tutamam”, aytıngız kensi ***yazıkıngızını*** (CC 121,1) “kendi günahınızı söyleyiniz” ***;*** Sançar urdı ***Aybeg’ni*** (KM 57a8), ***bitigni*** yazdum (EK 40a8), Christus ***bizni*** algışlasın (CC 151,18), urdı ***bizni*** (EK 41b7), ***eşekni*** satın aldum (EK 40a7), yegil bu ***etmekni*** (KM 57a12), kim unutgay munça ***iyilikni*** (CC 149,2), ***kimni*** yeberür biz (ED 22b4 kimi göndeririz), ***kimni*** urduñ (EK 22a11-12), ve dahı ***kirişni*** baş barmaknıñ yukaru bogunında koygay (İN 20a1 kirişi baş parmağın yukarısında tutacak), ***kökni yerni*** sen yarattıng (CC 14,4) sen ***meni***

incitme (ED 20b6),men ***seni*** sever men (ED 20b12)[41], urdı ***sizni*** (EK 41b8), kuyaş ***tirilikni*** keltirdi (CC 145,11 güneş hayatı getirdi)

1.1.3.3.1.2.2. Zamirleri edatlara bağlar.

anu bile (ED 3b10), sen neşün maña aytır sen ***munı*** kibik (ED 19a13), ***senü*** bile (ED 3b10)

1.1.3.3.1.3. +n

Eski Türkçede olduğu gibi 3.şahıs iyelik eki almış isimlere gelir.

düşmān yakın bolsa ***ayakın*** gözleyip atgay (İN 23a8), ikisiniñ ***arasın*** bir yinçük kadarınca kılgay (İN 32a7) "ikisinin arasını az açık kalacak şekilde açık bırakacak", andan sonra ***başın*** götürüp bakgay (İN 31a3), biri dahı ***boynın*** katı dutmakdan bolur (İN 62a4), ol tutar tengirning barça ***buyruhun*** (CC 123,23), ***canın*** tengeri eline berdi (CC 122,21), hiç kimersene ***ellerin*** uzatmadı silahlarga (İN 4b5), süngi ***kabzasın*** düşmene karşu dutsa (İN 23b1), bizge sagınmah kerek Christusnung ***kınların*** dagın ***ölümün*** (CC 126,2) "İsa'nın çektiği eziyetleri ve ölümünü düşünmemiz gerekir", ol gişiye bir kul azad kılganıñ ***müzdin*** ve ***sevabın*** birür (İN 4b2), ogulung ***öçin*** kaçan alsa (CC 142,8), ***sözin*** tenge biriktirding (CC 137,6) "sözünü özle birleştirdin", biri dahı ***ucasın*** katı dutmakdan bolur (İN 50a6), kim öz ***yazuhın*** yaşırsa (CC 132,21) "kim kendi günahını gizlese", uçmak ***yolın*** bizge açtıng (CC 139,5), biz anıng ***yulduzun*** kördük (CC 122,40)

1.1.3.3.2. Eksiz Belirtme Durumu

İsimler ek almadan da cümlede nesne olarak kullanılabilirler.[42] CC'da (3.şahıs hariç) iyelik eki almış bazı isimlerin de eksiz belirtme durumunda oldukları görülür.

ağaç yapsar-men (CC 115,32), bege bir ***at*** birdüm (EK 41a2-3), bularga birer ***altın*** bir (EK 75b12), mengü sözden ***bilik*** aldı (CC 138,6), tengri köçürdi hazız ***boyung*** mengülükge (CC 140,15) "Tanrı kutsal vücudunu ebediyete göçürdü", kim bir ***ilm*** ögrense (İN 6a8), men ***işmek*** işmedim (ED 21a15), ***kaz tavuk*** yedi sen (ED 23b6), bir ***kitāb*** yaza men (İN 2b2), köterding barça tügel ***küsençlering*** tengrige (CC 140,9) "bütün dileklerini Tanrı'ya ilettin", tengri teālā ol gişiniñ agzına otdan ***licam*** urur (İN

[41] Teklik 1. ve 2. şahıs zamirlerine de belirtme ekinin +i değil +ni şeklinde geldiği diğer zamirlerin belirtme ekli çekimlerinden anlaşılmaktadır.
[42] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.231 ; Korkmaz, age., s.277-278.

6b4) “Allah o kişinin ağzına ateşten gem vurur”, sen ***sevz*** yeşitmes sen (ED 23b14) “sen söz işitmezsin”, menim ***sözim*** eşitingler (CC 117,1), ovlınga ötli ***sirke*** içirdiler (CC 143,10), köp ***tanglar*** etti (CC 122,14) “çok mucize gösterdi”, aytt:beym tengeri menim ***tınım*** algıl (CC 122,20), egir dagı barısı ***yazuhunguz*** aytıngız (CC 125,21) “eğer günahınız varsa söyleyin”, ***yay*** dahı bir ***kiriş*** dahı iki ***ok*** alup geldi (İN 8a8-9), men ***yemek*** yemedim (ED 21a4)

1.1.3.4. Yönelme Durumu

Yönelme eki cümlede fiilin bildirdiği işin yöneldiği yaklaştığı ismi belirtir.[43] Kıpçak metinlerinde bu durum için +A, +GA ekleri kullanılmaktadır.

1.1.3.4.1. +A

Tekin ekin diğer yönelme ekinden daha arkaik olduğunu, tekil 1. ve 2. şahıs iyelik eki almış isimlere eklendiğini belirtiyor.[44] Karamanlıoğlu da Kıpçak Türkçesinde kullanılan +A’nın bu ekin devamı olabileceğini ifade ediyor. Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak sahasında da kalınlık-incelik uyumuna giren ekin hem iyelikli hem de ek almamış isimlere gelebildiği görülmektedir. 3.şahıs iyelik eki almış isimlere gelirken yardımcı ünsüz olarak n, yalın isimlere eklenirken y alır.

1.1.3.4.1.1. İsmi fiile, fiilimsiye veya ek fiile yönelme göreviyle bağlar.

tigenek tacı kaysını ***başına*** urdılar (CC 126,23) “dikenli tacı başına koydular”, o ılan ***boyına*** yamanlıh etse ***canına*** ete-almaz (CC 125,33) “o yılan bedenine zarar verse bile canına zarar veremez”, men dahı özinin ***buyrugına*** boyun sundum (İN 2b4), ***kabzaya*** terisi yapışmış bolgay (İN 17b4), ol ***düşmanlarına*** utru bardı (CC 120,15) “düşman-

larına karşı gitti”, anı sol ***kolına*** berk baglagay (İN 30b2), ol ayblar kim ok atganda ***okcılara*** düşer (İN 43b1), ***okmaga*** başladı (EK 39b1) “okumaya başladı”, bu ***tutmaga*** türkî tilince çengibāzi dirler (İN 19a5), bir ok sebebi birle üç gişi ***uçmaga*** girür tidi (İN 5a1), basa ***tañrıya*** şükür (ED 24a16), ***urmaga*** başladı (EK 39b2), ***yıkılmaga*** az kaldı (EK 38b11), ol tengri ***yoluna*** anıklamaz (CC 132,21) ***; bege*** bir at birdüm (EK 41a2-3) canın tengeri ***eline*** berdi (CC 122,21), dahı yaynı sol ***eline*** algay (İN 36b5), bu ***eşeke*** beñzer (EK 37a13), ol tevfik didügümüz oknı ***gezlemege*** eytürler (İN 19b4), ok atgan ***gişiye*** ayb tüşse (İN 61b8), kiriş ol ***ikisine*** tigmegey (İN 21a1), men tengrinig ***işine***

---

[43] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s. 233-234 ; Korkmaz, age., s. 280-289.
[44]Örnekler için bk. Tekin, age., s.110-111 ; Talat Tekin, Altayistik Makaleler, “Üze Zarfı Hakkında”, Grafiker yay., Ankara 2003, s.197-204 ; Gabain, age., s. 63 ; Karamanlıoğlu, age., s.68.

osal boldım (CC 117,17) “ben Tanrı’nın işini ihmal ettim”, ol ***kimersenelere*** āsān bolur kim (İN 22b4), ***kimseye*** aytma (ED 22a6), ***könglümüze*** koygay biz (CC 126,6), ok ***ölgüye*** yakın barganda oynamak andan bolur (İN 64a1), ***ölmege*** az kaldı (EK38b9) ol sagıttan könglümüz yangay tengiring ***sevmeklikine*** (CC 126,6), bu cahannıng ***tengizine*** batmaz yulduz (CC 139,10), ***üstümedir*** (EK 54b9), anıñ ***üstünedir*** (EK 54b12), kelingiz terçe menim artunça cuhut ***yerine*** (CC 122,36) “benim ardımdan çabuk bir şekilde Yahudi yerine gelin”

1.1.3.4.1.2. İsmi fiile “amaç, maksat ” bildirme göreviyle bağlar.

munuñ gibi ***atmaklıga*** idman gerek turur (İN 23a1), keldüm Kur’ān ***işitmege*** (EK 43a8), eydürler kim ol ugrılık ***itmege*** gelseler (İN 24b7) “hırsızlık yapmaya gelseler”,

anıng üçün keldik ol hanga ***teyişmege*** (CC 123,1) “o hana saygı sunmaya geldik”, keldüm ***yazmaga*** (EK 43a10), keldüm aş ***yemege*** (EK 43a4)

1.1.3.4.1.3. İsmi edata bağlar.

ve birisi yayı ***agzına*** tegrü çekmek turur (İN 16b1), ve dahı ***ölgüye*** togrı olturgay sen (İN 48a9) “hedefe doğru oturacak”, ***ölgüye*** karşu olturgay sen (İN 50a9), tabanından ***tebesine*** degri (CC 126,21) “tabanından tepesine kadar”, oknı tamam çeker ***ucına*** degin toldurur (İN 25a5), tengrinig ***yarıhlıkına*** köre (CC 117,21) “Tanrı’nın ışığına göre”

1.1.3.4.1.4. İsmi ek fiile miktar bildirme göreviyle bağlar.

neçeye bu (KM 60b3)“bu ne kadara”, batman ***neçeye*** (KM 60b4)

1.1.3.4.2. +GA

Eski Türkçede +kA şeklinde olan ekin Kıpçak Türkçesinde tonlu ünsüzlü şekilleri de bulunmaktadır. Ekin ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna genellikle uyar. Ancak birkaç kelimede aykırılaşma tespit edilmiştir. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi değerlendirme bölümünde verilecektir.Ünsüz uyumları bakımından ise İN hariç düzenli bir durum gösterir. İN’de ise tonsuz ünsüzle biten isimlere de ek tonlu ünsüzlü olarak (+gA) gelebilmektedir. Ayrıca CC’deki birkaç kelimede de aynı durum söz konusudur.

1.1.3.4.2.1. İsmi fiile veya fiilimsiye yönelme görevinde bağlar.

almazlıkga sagış etti (CC 151,10) “almamaya karar verdi”, ***añа*** aytır men (KM 5611) şehādet barmaknı yingi ***ayga*** ohşatgay (İN 25b5), ***bazarġa*** bardum (EK 40b3), oñ

kolda tarak didügümiz bu yirlerni kiriş birle ***çapmakġa*** dirler (İN 44a6), ***kalaġa*** çıktum (EK 40a13), tengri ***manga*** bersin andı köngül (CC 121,24) "Tanrı bana öyle gönül versin", kel ***mañа*** bitik yaz (ED 21a4), ***mañа*** aytır men (KM 57a1), ***sanga*** kertlep kim sıgınır yek düşmandan ol kuttulur (CC 137,10) "kim samimiyetle sana sığınırsa kötü düşmandan kurtulur", men ***sañа*** sevledim /sövledüm (ED 22a8), ***sañа*** aytır men (KM 56b9), ***Sunkurġa*** yazdum (EK 40b5), meni ***tavga*** agındırdı (CC 138,5) uçmaktagı elbet menggü ***toyga*** boluş kim baralı (CC 150,4) "cennetteki ebedi toya gidebilmemiz için yardım et", bu ***olturuşġa*** meşākifî dirler (İN 32a9), bir algışlı kişi ***yolga*** bardı (CC 124,6), bizni yürgen ***yollarınga*** küvürüp (CC 139,6) "bizi yürüdüğün yola çevirip" ***; aşka*** ünde- (CC 16,4 yemeğe çağırmak), mindin ***haçka*** kim biz de mineli (CC 150,1) "biz de çıkalım diye haça çıktın", erkli erksiz ***tamukka*** bargay siz (CC 125,5) "ister istemez cehenneme gideceksiniz" ***; beyge*** baktum (EK 40a12)", ***bizge*** aytır sen (KM 56b13), kirdiler ol ***evge*** (CC 123,5), ***kökge*** bardı (CC 159,5), boşov teysin yaşlı ***közge*** (CC 147,14) "kurtuluş yaşlı göze değsin", tengri köçürdi hazız boyung ***mengülükge*** (CC 140,15), kattı ***ölimge*** kirip ölümden bizni çıgardıng (CC 144,5), yine ***sizge*** malum bolsun kim (İN 2a5), ***sizge*** aytır men (KM 56b10), alay aytır-men bey ***tengirge*** (CC 144,8) "Tanrı'ya öyle söylerim", bir söz bile barçasın ***yerge*** urdı (CC 126,15), sol yincügini ***yirge*** koygay sen (İN 32a5) ***; biçenlikke*** koyılmış (CC 122,6) "samanlığa koyulmuş", ***kentke*** kettüm (EK 51a6), yulunganlarnı haç öze başlap yetkir ***mengülükke*** (CC 147,16) "haç sayesinde kurtulanları ebediyete ulaştır", ***ötünçke*** ber- (CC 35,27) "ödünç vermek", ***yükke*** kire mi sen (CC 160,19) yüke girer misin"

1.1.3.4.2.2. İsmi fiile "amaç, maksat" göreviyle bağlar.

bizni ***tirgizmekge*** öldi (CC142,4 bizi diriltmek için öldü)

1.1.3.4.2.3. İsmi edata bağlar.

dagı yaglagıl ***ancaġa*** tegrü kim ol yir yumşak bolgay (İN 57b4), ***anga*** deyri (CC 123,4) "ona kadar", evden mindüm ***kalaġa*** degince (EK 51a10), alar artunça ***yeroloşimga*** degri bardı (CC 122,38) "onların ardınca Kudüs'e kadar gitti" ***;*** batışdagı ***kirivge*** deyin (CC 151,1) "güneşin battığı yere kadar", ***köpge*** deyri (CC 60,10) "uzun; göğe kadar", ol ***rahiminge*** köre (CC 144,17) "merhametin sayesinde"

1.1.3.4.2.4. Bir örnekte "erkli" kelimesine bağlar. Tekin kelimenin er- yardımcı fiilinden -(X)lI eki ile türediğini belirtir, er-igli şeklinde tahlil eder. Kelime

muhtemelen -(X)glI sıfat-fiiliyle türemiş bir teşkildir. Tekin ayrıca kelimenin Eski Türkçede "olan" anlamında sıfat-fiil ve "iken" zarf-fiili yerine kullanılışlarına örnek verir. Ancak buradaki kullanılışı Eski Türkçedekine benzememektedir. Tekin'in sıfat-fiil için verdiği örnekte grubun isim kısmı "yuyka erkli" örneğinde olduğu gibi yalın haldedir. "iken" zar-fiili yerine kullanıldığında ise "kiçe yaruk batar erkli" örneğinde görüldüğü gibi "erkli" ile grubu oluşturan birinci kelime sıfat-fiildir.Burada "erkli" anlam bakımından iken'den ziyade "olan" sıfat-fiiline daha yakındır. Arkaik özellik göstermesi bakımından ilginç bir örnektir.

ınanır men ***barçaga*** erkli bir ata tengrige (CC 148,1) "ben her şeye yeten bir Tanrı'ya inanırım"

1.1.3.4.2.5. Yönelme Eki Kalıplaşmaları

Yönelme ekinin şekilce devam ettiği ancak yönelme görevinin aşındığı[45] ***başka***, ***özge aşaga*** kelimelerinde ek kalıplaşmıştır. Kalıplaşmanın meydana geldiği kelimelerden ilk ikisi cümlede yer- yön veya zaman zarfı olarak değil de sıfat, belgisiz zamir, edat olarak kullanılmaktadır. Son örnek ise kalıcı yer zarfı olmuştur. Bu sebeple yapım ekleri kısmında ele alınmıştır.

1.1.3.4.2.5.1. ***başka***

1.1.3.4.2.5.1.1. Sıfat olarak kullanılır.

andan soñra ***başka*** iki haslet dahı bar turur (İN 15b3) "ondan sonra farklı iki özellik daha vardır"

1.1.3.4.2.5.1.2. Edat olarak kullanılır. Ayrılma durumu ekini almış kelimeden sonra gelebilir.

tengirning sövmekinden ***başka*** ne kim yol bar (CC 123,25) "Tanrı sevgisinden başka (tutulacak) yol var mı"

1.1.3.4.2.5.2. ***özge***

1.1.3.4.2.5.2.1. Sıfat olarak kullanılır.

bu kitablardan ve dahı ***özge*** kitablardan bir kitab yaza men (İN 2b1), şak didügümiz dört yirde bolur ***özge*** yirde bolmaz (İN 45a4), ***özge*** kişinin nemesi suhlanmagıl (CC

[45] Zeynep Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, 4. baskı, TDK yay. Ankara 2000, s.11.

132,9) “başka, yabancı kişinin malına göz dikme”, ***özge*** sagıtlar (CC 126,10) “diğer silahlar”, uçmakdan ***özge*** yay indürdi (İN 9b2) “cennetten başka, farklı yay indirdi”

1.1.3.4.2.5.2.2. Belgisiz zamir olarak kullanılır.

anı yahşı bilse ***özgeler*** hacet bolmaz (İN 16b9) “onu iyice öğrense başkaları ihtiyaç olmaz”

1.1.3.4.2.5.2.3. Edat olarak kullanılır.

menden ***özge*** kimse turmadı (EK 49a3) “benden başka kimse ayağa kalkmadı”

KM’de ise “senden ayruk, sizden ayruk” vb. örnekler veren müellif “ayruk” kelimesi yerine ***özge***’nin de kullanılabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla burada da edat olarak kullanıldığı söylenebilir.

özge (KM 59a12)

1.1.3.5. Bulunma Durumu

Fiilin belirttiği iş, hareket, oluş ve kılışın yerini bildiren ismin içinde bulunduğu durumdur.[46] Kıpçak Türkçesinde bu durum +DA eki ile karşılanır. 3. şahıs iyelik ekini almış isimlere eklenirken araya “n” ünsüzünü alır. Tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra da tonlu ünsüzle +dA şeklinde eklenebilmektedir. Ek Eski Türkçede bulunmanın yanında çıkma durumu için de kullanılırken Kıpçak Türkçesinde görevi belirginleşmiş-tir.[47] Bulunma ana fonksiyonu ve buna bağlı olarak yer, zaman sebep bildirme gibi görevlerde kullanılmaktadır.

1.1.3.5.1. İsmi fiile veya ek fiile yer bildirme göreviyle bağlar.

bu üç barmak ***açmakda*** bereket bardur didi (İN 39a3), ne uyat bolgay sanga ol köni yargıçı ***allında*** (CC 125,2) “adil yargıç karşısında senin için ne utanç olacak”, ol yir ades kadarınca tırnak ***altında*** gögerür (İN 61a6) “mercimek kadar tırnak altında göğerir”, birisi dahı sol kolnıñ ***arkasında*** bolur (İN 44b7), anı izdediler ***bahçada*** (CC 126,11), birisi dahı şehadet ***barmakda*** bolur (İN 45a1), seniñ ***katıñda*** kim bar (EK 36a2), kel menüm ***katumda*** (ED 19b10 yanımda gel), ***kayda*** yediñ (EK 22a9), siz ***kayda*** keter siz (ED 22b4), ***kaydadur*** bey (EK 21b7), atanıng ***ongında*** olturup-turur (CC 148,11), içine yil girür dahı ***yolda*** oynar (İN 64a4) ***;*** kertilik ***bizde*** yoktur (CC

[46] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s234-235 ; Korkmaz, age., s.289-301.
[47] Tekin, age., s.113-114 ; Gabain, age., s.64.

124,30) “hakikat bizde yoktur”, biri sol ***çigindedür*** (İN 44a1 biri sol omuzdadır), ***evde*** kimse yok (EK 37b13), ***evdedür*** (EK 44b10), ok ***gökde*** oynamak andan bolur (İN 46a7), tengeri bizge körgüzür evangelim ***içinde*** nişan kerti söymeking (CC 123,13) “Tanrı bize İncil’de gerçek sevginin alametini gösteriyor”, algışlı yemiş senin ***köksünde*** Jesus Christus (CC 126,35) “kutsal yemiş senin göğsünde İsa”, kim ol atını ***köngülde*** tutar kirti köngül bile sever (CC 122,26) “kim onun adını gönlünde tutarsa o bütün kalbiyle sever”, ve dahı bir ***rivāyetde*** nüşşe ebbe didi (İN 8b5) “(okun adına) bir rivayette nüşşe ebbe dedi”, ***sende*** meste bar (ED 21a2 sende nesne var), ol on sekizden altısı ***tenindedür*** (İN 43b5), siz ***teñizde*** keter siz (ED 22b8 siz denizde gidersiniz), ol sırt ***üstünde*** ol yuktı (CC 126,13) “o sırt (tepe) üstünde oturup kaldı” ***;*** ***haçta*** kaçan kim asıldı (CC 142,11), kökteki ***hanlıkta*** baralmaz-biz tengeri ***kattında*** (CC 123,26), “gökteki hanlıkta Tanrı katında (Tanrı önüne) varamayız”, ***; kenttedir*** **(**EK 44b11**),** bolsun sening tilemeging neçik kim ***kökte*** alay yerde (CC 126,29), atamız kim ***kökte*** sen (CC 126,27)

1.1.3.5.2. İsmi fiile veya ek fiile zaman bildirme göreviyle bağlar.

oknıñ temüri sol kolnıñ baş barmaknıñ evvel bogunına yitdi ***anda*** birez sakin bolgay (İN 40b6-7), cebreil aleyhisselam bedr ***tokuşında*** bir arabi yaynı biline bağlanup geldi (İN 4a2), kim her ***yılda*** anı etmese (CC 125,24), bu ***zamānda*** yaynıñ uzunı on dört dutam durur (İN 64a6) ***;*** tengri teala ol gişiniñ agzına otdan licam urur kıyamet ***güninde*** (İN 6b4), kayma ***kerekimizde*** utru kelgil (CC 131,35) “her gerektiğinde (ihtiyaç duyduğumuzda) sen karşı gel, karşıla”, sövüngey sen songı ***künde*** (CC 142,8) son günde sevineceksin), ve dahı oknı atar ***vaktde*** katı tutgay (İN 18a3) ***;*** kerekli ***çakta*** (CC 117,16 gerektiği zaman), barça kişi borçlutur ***oruçta*** yazuhın aytma (CC 125,23) “herkes oruç ayında günahını itiraf etmeye zorunludur”

1.1.3.5.3. İsmi fiile “için” veya “… için” anlamlarında fiile bağlar.

men bir ***işte*** geldim (ED 24a8) “ben bir iş için geldim”, ve dahı rasul eyitdi her kim bir ok atsa tengri teala ***yolında*** gerek ursun gerekse urmasun …(İN 4a9), hassa kim mübtediler ***hakkında*** igen yahşı durur (İN 28b1) “özellikle acemiler için çok iyidir”

1.1.3.5.4. İsmi fiile “ile ilgili” anlamında fiile bağlar.

öñümde arab tilince ok atmak ilmi ***içinde*** kitablar keltürüp koydı (İN 2a9) , bu kitablardan ve dahı özge kitablardan bir kitab yaza men ok atmak ilmi ***içinde***

(İN 2b2-3), hassa kim mübtediler ***hakkında*** igen yahşı durur (İN 28b1) "özellikle acemiler hakkında çok iyidir"

1.1.3.5.5. Cümlede isimleri durum zarfı yapar.

baş barmaknı dahı şehadet barmaknı bir ***kezde*** açgay kim kiriş ol ikisine tigmegey (İN 21a1)

1.1.3.5.6. Aitlik ekinden önce gelerek isimleri sıfat yapmayı sağlar.

allındagı kaş (CC 103,7) "ön eyer kaşı", barmakları birle ayası ***arasındagı*** bogun üzere koygay (İN 17a4), dirsegi birle ***ardındagı*** gişini urur gibi katı halas kılgay (İN 26a5) "dirseği ile ardındaki oku vurur gibi sert atacak", dahı ***yanındagı*** etsüz barmak birle ve orta barmak birle muhkem dutgay (İN 17b5) ***; evdegi*** kız (CC 90,23) ***; uçmaktagı*** elbet menggü toyga boluş kim baralı (CC 150,4) "cennetteki ebedî toya gitmemiz için yardım et" ***; kökteki*** hanlıkta baralmaz-biz (CC 123,26), ***köktegi*** hazızlar (CC 144,10), ***köktekiler*** barça saptı (CC 143,18) "göktekiler bütünüyle yoldan çıktı"

1.1.3.5.7. Karşılaştırma göreviyle kullanılabilir.

barça katunlar ***arasında*** algışlı sen (CC 126,34)

1.1.3.5.8. Bulunma durumu eki kalıplaşmaları.

Ekin bulunma fonksiyonu bazı isimlerde belirginliğini kaybetmiştir. Böyle isimleri Korkmaz kalıplaşma içinde sayar.[48]

1.1.3.5.8.1. ***ansuzda***

Kelime "ansızın" anlamında durum zarfı olarak kullanılmaktadır.

düşmen anı ***ansuzda*** urur öltürür (İN 12b6 düşman onu ansızın öldürür)

1.1.3.5.8.2. ***birerde***

CC dizininde cümle içinde tespit edilemeyen bu kelime de verilen anlama göre kalıplaşma içinde sayılabilir.

birerde (CC 59,10) "arasıra, bazen"[49]

---

[48] Daha fazla örnek için bk. Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları 4. baskı, TDK yay. Ankara 2000, s.13-14.
[49] CC s. 33.

1.1.3.5.8.3. ***kaydasa***

Kelimenin anlamının "hiçbir yere, herhangi bir yere " şeklinde değişmiş ve genişlemiş olması sebebiyle ek burada kalıplaşmış sayılmaktadır.

biz ***kaydasa*** ketmedi biz (ED 23a16) "biz hiçbir yere gitmedik", ***kaydasa*** ketmes biz (ED 22b6) "bir yere gitmeyiz"

1.1.3.5.8.4. ***künde***

Kelime "her gün, devamlı olarak, sürekli" anlamlarında kullanılan bir isme dönüşmüş-

tür.

allar kim ***künde*** munda kelirler aldılar (EK 59a10-11) "her gün buraya gelenler aldılar"

ol kim ***künde*** munda kelir aldı (EK 59a9) "her gün buraya gelen o kimse aldı"

1.1.3.5.8.5. ***tanda***

Kelime bulunduğu kelime grubuna bakılırsa "yarın" anlamına kaymıştır. Korkmaz kelimenin "sabahleyin, yarın sabahleyin erkenden " gibi anlamlarda kullanıldığını da belirtir. Dizinde cümle içinde verilmemiştir.[50]

tanda devül birisi kün (CC 71,28) "yarın değil öbür gün", ***tanda*** (EK 45a13) "yarın"

1.1.3.5.9. Cümle içinde kullanılmayıp şekil olarak tespit edilebilen örnekler bulunmaktadır.

altında (KM 57b11), ***aralarında*** (KM 58a4), ***aramızda*** (KM 58a4), ***kalada*** (KM 55b12), ***katlarında*** (EK 45a4), ***katımda*** (EK 45a5), ***katımızda*** (EK 45a5), özi ***katında*** (EK 45a4), ***katıñızda*** (EK 45a4), ***mısırda*** (KM 55b13), ***ortada*** (KM 58a12), ***yanında*** (EK 45a2) ***; bizde*** (EK 45a6), ***evde*** (KM 55b11), ***kökde*** (KM 55b11), ***mende*** (EK 45a6) ***sende*** (EK 45a6), ***sizde*** (EK 45a6), ***üstümde*** (KM 57b8), ***üstümüzde*** (KM 57b8), ***üstüñde*** (KM 57b5), (onun) ***üstünde*** (KM 57b6-7), ***üstüñizde*** (KM 57b5) ***; kentte*** (EK 44b6)

1.1.3.6. Ayrılma Durumu

Cümlede veya kelime gruplarında fiilin bildirdiği hareketin kendinden uzaklaştığı ismin içinde bulunduğu durumdur.[51] Ayrılma- çıkma ana fonksiyonuna bağlı olarak çeşitli

---

[50] Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, 4. baskı,TDK yay. Ankara 2000, s.13.

anlam ilgileriyle ismi fiile bağlar. Tekin, Eski Türkçede bulunma-çıkma durumlarını karşılamak için +DA ekinin yanında birkaç yer zarfında +tAn ekinin de kullanıldığını ifade eder.[52] Gabain da aynı şekilde ayrılma-çıkma durumu için +tAn, +tIn eklerinin kullanıldığını bildirir.[53] Kıpçak Türkçesinde bu durum için yaygın olarak +DAn eki kullanılır. Birkaç örnekte de +dIn ekinin kullanıldığı görülmüştür.

1.1.3.6.1. **+DAn**

Eski Türkçede kullanılan ayrılma durumu eklerinden +DAn'ın devamının olduğu söylenebilir.Ancak Gabain, ekin Eski Türkçede genellikle yer gösterdiğini, bu eki almış kelimelerin çıkma durumunu belirten "nereden" sorusuna cevap veremediklerini belirtir**.** Bu durumda ekin Kıpçak Türkçesinde görevinin belirginleştiği söylenebilir. Ek Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de kalınlık incelik uyumuna girer. Kıpçak Türkçesinde ekin "d" ünsüzünün tonsuz ünsüzle biten bir isimden sonra da tonlu olarak eklenebildiği görülmektedir.

1.1.3.6.1.1. İsmi fiile veya ek fiile ayrılma-çıkma görevinde bağlar.

bu yañak çapmak ***andan*** gider (İN 50a1), ok atmak ***anlardan*** miras kaldı (İN 9b8), birisi dahı kalkan ***altından*** atmak turur (İN 15b8), yaynıñ ***kabzasından*** ok ayrılur (İN 19b1), neçik beymiz tengeri arı kız ***mariamdan*** tohdı (CC 122,22), kaysı ***şārdan*** keldi sen (ED 24a6), ***şārdan*** çıktum (EK 50b1), men ***Tañrı'dan*** korkar men (ED 19b4), ve dahı nişanı gözlese yaynıñ ***taşından*** gözleye (İN 23a2), ölgüni gözlemek yaynıñ ***taşından*** turur (İN 42b2), arı ***tından*** aylı boldı (CC 151,12) "kutsal ruhtan hamile kaldı" ***uçmakdan*** çıkdı dünya yüzine geldi (İN 8a2), dahı iki elini açup oknı ***yaydan*** atsa aña fetha dirler (İN 38b6), bey tengir erki bile ***yazukımdan*** boşatkıl (CC 121,10) "Tanrı'nın kuvveti ile günahlarımdan arıt", ***yoldan*** ırah kaçtı (CC 124,10) ***;*** ***biyden*** aldum (EK 50a11), oñ ***çigninden*** aşurmagay (İN 25b9) "bileğini sağ omzundan yukarı tutmayacak" bu ayblar barçası ol ***gişiden*** gider (İN 62b9) "bu kusurların hepsi o kişiden gider", ***göksüñden*** yırak çekgey sen (İN 51a7), mekke halkı barça ok atmaknı ***ismāilden*** ögrendi (İN 9b4), yaynıñ ***içinden*** ölgüni gözlegey (İN 38a2-3), igrenmedi kişi ***kelependen*** neçik tengri igrenir dagı frişteler yazuklu ***kişiden*** (CC 123,3) "Tanrı'nın ve meleklerin günahkâr kişiden iğrendiği kadar cüzamlı kişiden iğrenmedi", sen ***kimden***

---

[51] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s. 235-237 ; Korkmaz, age., s.301-317.
[52] Tekin, age., s.113-114.
[53] Gabain, age., s. 64.

vıyalır sen (ED 23a2), ve dahı eyitdi bu tengri teālā ***kuvvetinden*** durur (İN 8b3), sen ***menden*** yegirme (ED 20b4) "benden tiksinme", bu bilek çapmak ***senden*** gider (İN 47b5), ben ***senden*** ne yizder (ED 22a6), mengü ***sözden*** bilik aldı (CC 138,6), yara yahşı bolmaz ***içinden*** temeri çıkmayınça (CC 124,35) "içinden irini çıkmayınca yara iyileşmez"

1.1.3.6.1.2. İsmi fiile "-den dolayı, -dığı için, … yüzünden, … sebebiyle" gibi ifadelerle bağlar.

ve dahı okı kıska bolur düşmen korkmazlıkı ***andan*** bolur (İN 40a7-8), baş barmak bile şehadet barmak arası yarılmak bu iki barmakı katı ***dutmakdan*** bolur (İN 36a4), ve biri dahı yil ***katısından*** bolur (İN 63b3), uş ***mundan*** dört ayb hasıl bolur (İN 53a5), ve birisi dahı ok ***uzunından*** bolur (İN 46a5) ***;*** birisi dahı içgeriden ***çekmekden*** bolur (İN 46a2), ve biri dahı yirinden aşaga ***gezlemekden*** bolur (İN 53b8), tarak kim şehadet barmaknı çapmakdur oñ kolda ol iki ***hasletden*** bolur (İN 51b1), ***neden*** yıgladıñ (EK 23b4), ***nedendir*** bu (EK 23b1-2)[54], ve dahı yaynı çekebilmemek barçası bu ***nesnelerden*** hasıl bolur (İN 36b1), ol ***sagıttan*** könglümüz yangay tengrining sevmeklikine (CC 126,6) "o sebepten kalbimiz Tanrı'nın sevgisine yanacak", ança çaklı kim bu cahan toldı barça ***sarhıtıngdan*** (CC 143,15), "öyleki bu dünya tamamiyle senin artıklarınla doldu", ança mı köp ***sövmekten*** esirding kim hakça minmege uyalmadıng (CC 149-20) "çok sevmekten öyle mi sarhoş oldun ki haça çıkmaya utanmadın", aylı boldı yalang ***sözden*** (CC 15,1) "yalın sözden (sadece sözle) hamile kaldı", artuh ***yegenimden*** artuh ***içgenimden*** astrı ulu yazuklutur men (CC 124, 4), "çok yiyip içmemden dolayı çok günahkârım"

1.1.3.6.1.3. İsmi fiile veya ek fiile iki nesneyi, durumu karşılaştırma göreviyle bağlar.

iki ayaknıñ arası bir karış kadarınca bolgay ya ***andan*** azırak bolgay (İN 30a3), ***andan*** yamanrak (CC 63,13) "ondan daha kötü", kim tengirni söver ***barçadan*** artuh (CC 123,23), bugün aytıldı anıng algışlı atı ***barçadan*** üstün ***barçadan*** küçlü ***barçadan*** tatlı (CC 122,24), ***barçalardan*** artuh arı (CC 137,14) "herkesten fazla temiz", bardılar ok işlediler bu ***barçasından*** kesegen geldi (İN 10b7), kaçan atnı kamçılasa katırak yürür ***burunkıdan*** (İN 27b1), süngü oynamak yahşıdur tetavvu namaz ***kılmakdan*** (İN 6a4-5) eger toz toprak ***kuyaşdan*** ming kurla yarık bolsa edi (CC 117,19) "eğer toz toprak güneşten bin defa daha parlak olsaydı", diler men kim ***mundan*** dahı uzunırak bolgay

[54] Müellif bir şeyin sebebi öğrenilmek istenildiğinde bu sorunun sorulduğunu ifade ediyor.

didi (İN 10b6), ok atmak katırak durur düşmanga süngü ***sancmakdan*** (İN 6a7), oknı iki barmak kadarınca uzun kılur özge ***oklardan*** (İN 19a7-8), bu ***ondan*** tardır (EK 32a7), bu ***ondan*** uzundır (EK 32a4), bu ***ondan*** çok yahşıdur (EK 32a11) ***;*** ok atmak yahşırak durur at ***minmekden*** (İN 5a5), bal ***şekerden*** tur köp tatlı (CC 141,16) "bal şekerden çok daha tatlıdır"

1.1.3.6.1.4. İsmi fiile ve ya ek fiile bütünün parçasını gösterme görevinde bağlar.

ol ***ayblardan*** birisine tarak dirler (İN 43b3), ol otuz iki ***endamdan*** on birin yumşak dutmak gerek (İN 34b8), ol gişiye bir kul azad kılganıñ müzdin ve sevabın birür ismail peygamber ***oglanlarından*** azad kılgan gibi tidi (İN 4b2-3) ***;*** ol ***on birden*** ikisi oñ koldadur (İN 34b9), akr kim biş durur ol ***bişden*** birisi sol eliniñ barmaklarında yagır bolmak turur (İN 52b5-6), iki ilgü arasında çemen bar uçmak ***çemenlerinden*** didi (İN 5b9), ol ***dörtden*** birisi baş barmak bile şehadet barmak arasında bolur (İN 45a6), ol ***otuz ikiden*** on sekizini ok atgan katı muhkem durmak gerek (İN 34a4-5), ***sahābelerden*** habib oğlı sehl ok atmak içinde üstazıdı (İN 6b7)

1.1.3.6.1.5. İsmi fiile veya ek fiile "ilgi ve mensubiyet" ifadesiyle bağlar.

men Halep ***şārdan*** men (ED 19a9) "Halep şehrindenim", sen kaysı ***şārdan*** sen (ED 19a9 "hangi şehirdensin"

1.1.3.6.1.6. İsmi fiile "ile kastedilen" anlamında bağlar.

kuvvetden murad ok atmak dur (İN 3b4)

1.1.3.6.1.7. İsmi edata "..den –e kadar anlamında" mesafe bildirme göreviyle bağlar.

tabanından tebesine degri (CC 126,21) "tabanından tepesine kadar"

1.1.3.6.1.8. İsmi edatlara bağlama göreviyle kullanılır.

andan ayruk (KM 59a11), ***anlardan*** ayruk (KM 59a10), barçamızça ***andan*** başka teyşli edik tas bolmakga (CC 138,2) "ondan başka hepimiz cehenneme gitmeye mecburduk", kiriş barmaklarından çıkkaç bolgay ***andan*** burun bolmagay (İN 27b3), ***andan*** songra bir kelepen kişi keldi (CC 124,11) "sonra miskin, hastalıklı bir kişi geldi"***,*** her kim ok atmaknı ögrense ***andan*** soñra terk itse atmasa (İN 4b7-8), ***asırdan*** burun (EK 45b13), ***atgandan*** soñra velikin kirişe nesne tegse (İN 28a1), bir ***aydan*** beri körmedüm (EK 51a2), ve dahı baş barmaknı şehadet ***barmakdan*** burun ıtlak kılmagay (İN 58b9) "baş parmağı şehadet parmağından önce açmayacak", yaynıñ art kabzasını

barmaklarnıñ orta bogununda koygay aşaga ***bogundan*** yukaru (İN 37b5), ol ok gökde oynamak dahı deprenmek yaydan ***çıkgandan*** soñra ol on bir hasletden bolur (İN 63a23) ***mundan*** ayruk (KM 59a10), bu toldurmaga ***mundan*** özge tutmak mümkin bolmaz (İN 19b2), oknı ***toldurmazdan*** burun düşmeni gözlemegey (İN 31a1), bir ***yıldan*** beri körmedüm (EK 51a3), barça ***zamanlardan*** burun (CC 148,14) "bütün zamanlardan önce, çok eskiden", ***zuhurdan*** sogra (EK 46a1) ***;*** kabzanıñ aşaga yanını ***bilekden*** aşaga kılgay (İN 37b8), kaçan kim iki elini ***birbirinden*** burun açsa (İN 39b4), ***bizden*** ayruk (KM 59a12), ***emdiden*** arı (CC 59,12)"şimdiden itibaren", kim ansızın kelse bizim yıh övge ulu ***künden*** başka (CC 121,16) "kim ansızın bayram gününden başka bir günde kilisemize gelse", ***menden*** ayruk (KM 59a11), ***senden*** ayruk (KM 59a8), ***sizden*** ayruk (KM 59a9), tengirning ***sövmekinden*** başka (CC 123,25 Tanrı sevgisinden başka), oñ ayaknı sol ***tizniñden*** ilgeri kılgay sen (İN 47b3), kün ***tuvmazdan*** burun (CC 114,19)"gün doğmadan önce", ***tünekünden*** beri körmedüm (EK 51a1)

1.1.3.6.1.8. Birkaç kelimede belirtme durumu eki yerine kullanılmıştır.

neşin / neşün ***menden*** yeşitmes sen (ED 20a2) "niçin beni işitmiyorsun", men ***senden*** yeşitir men (ED 20a4) "ben seni işitiyorum"

1.1.3.6.1.9. Cümle içinde kullanılmayıp birkaç kelimede şekil olarak tespit edilen kelimeler vardır.

aralarından (KM 58a9), ***aramızdan*** (KM 58a6), ***arañızdan*** (KM 58a8)

1.1.3.6.1.10. Ayrılma eki kalıplaşmaları

Korkmaz, Kıpçak metinlerinde "her şeyin güzel olanı, necip, asil, hür, seçkin" anlamlarında kullanılan ***özden*** (KM 26b10) kelimesinin ayrılma durumu eki kalıplaşması olabileceğini belirtir.[55] Kelimenin "öz" isim köküyle ilgili olduğu açıktır. Ancak "özden" şeklinin kalıplaşmadan önceki durumuyla, kullanımlarıyla ilgili tardığımız metinlerde örneğe rastlanamamıştır. Bununla birlikte kalıplaşma göz önünde tutulması gereken bir ihtimaldir.

1.1.3.6.2. +dIn, +tın

Diğer ayrılma durumu eki kadar yaygın kullanılmayıp birkaç kelimede tespit edilmiştir. Gabain ekin Eski Türkçede dudak uyumuna girdiğini ve yuvarlak ünlülü şekillerinin de

[55] Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, 4. baskı, TDK yay. Ankara 2000, 4.baskı, s.18.

bulunduğunu belirtir. Ayrıca ekin ünsüzü de ünsüz uyumlarına girer. Kıpçak Türkçesinde ise ekin kullanımı sınırlı sayıda örnekle tespit edildiği için yuvarlak ünlülü şekillerinin bulunup bulunmadığı belli değildir. Eldeki örneklere göre ekin kalınlık incelik uyumuna girdiği, ünsüz uyumları bakımından ise eserler arasında farklılık gösterdiği söylenebilir. Ekin ünsüzü tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra CC'da tonsuz ünsüzlü gelirken İN'de tonsuz ünsüzden sonra da tonsuz ünsüzle gelebilmek-

tedir.

ve dahı ***taşkarıdın*** çekgey sen (İN 49a6), kaçan kim süngünü işlediler anıñ birle ***yırakdın*** uruşdılar (İN 10b4) ***;*** ave kimge yamgurlayın soyurgal yavdı ***tengridin*** (CC 143,15) "kime Tanrı'dan yağmur gibi lutuf yağdı" ***; ıraktın*** (CC 59,6)"uzaktan", ***taştın*** (CC 22,10) "dışarıdan"

1.1.3.7. Vasıta Durumu

Adın belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki oluş ve kılışta "vasıta" olarak kullanıl-

dığını veya "birliktelik" ifade ettiğini gösterme durumudur.[56] Kıpçak metinlerinde bu durumu karşılamak için "bile / birle" adatları kullanılmıştır. Bunun yanında birkaç örnekte +lA ve +n ekleri de görülür.

1.1.3.7.1. bile

Hacıeminoğlu, bu edatın "birle" edatının -r- sesinin düşmesi sonucu oluştuğu şeklindeki

görüşlere katıldığını ifade ediyor.[57]

1.1.3.7.1.1. Edat olarak kullanılır.

1.1.3.7.1.1.1. İsmi fiile "vasıtasıyla, aracıyla" anlamında bağlar.

kim biz ol yol ***bile*** barsak (CC 123,26) "biz o yol, usul aracılığıyla varsak", bir söz ***bile*** barçasın yerge urdı (CC 126,15), taş ***bile*** taşlap öldürdiler (CC 122,15) "taşlayarak öldürdüler", kim köngül ***bile*** burun sagışlasa (CC 125,20) "kim gönlüyle önceden düşünse", bey tengir erki ***bile*** yazukımdan boşatkıl (CC 121,10) "Tanrı'nın kuvvetiyle günahlarımdan arıt", uyalmanız manga yazukıngız aytma tolmaç ***bile*** (CC 125,17) "bana tercüman aracılığıyla günahlarınızı söylemekten çekinmeyin"

---

[56] Korkmaz, age., s.317 ; Ergin, age., s.237-238.
[57] Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Edatlar, 4. baskı, MEB. Yay. İstanbul 1992, s.18.

1.1.3.7.1.1.2. İsmi fiile birliktelik, beraberlik ilişkisiyle bağlar.

allar ***bile*** mindüm (EK 43b4) "onlarla birlikte bindim", anıñ bile yedüm (EK 43b3), biy ***bile*** keldüm (EK 43b1-2) "beyle birlikte geldim", menüm ***bile*** yürüdi (EK 43b3), seniñ ***bile*** keldüm (EK 43b2), su kan ***bile*** agıştırdı (CC 147,3) "suyu kanla birlikte akıttı", bir firişte anıng ***bile*** bardı azam bolup (CC 124,4) "bir melek insan kılığına girip onunla birlikte gitti", soyurgamah ***bile*** tolu sen (CC 126,33) "lutuflarla dolusun"

1.1.3.7.1.2. Bağlaç olarak kullanılır.Aynı görevdeki iki kelimeyi birbirine bağlayarak "ve" bağlacının yerini tutar.

biri baş barmak ***bile*** bilek arası durur (İN 35a5), ol dörtden birisi baş barmak ***bile*** şehadet barmak arasında bolur (İN 45a7)

1.1.3.7.1.4. Cümle içinde bulunmadıkları için görevleri tam olarak belirlenemeyen, şekil olarak tespit şu örnekler zamirlerle kullanılmıştır.

menim ***bile*** (CC 62,5), sening ***bile*** (CC 126,34), anıng ***bile*** (CC 124,7), bizim ***bile*** (CC 62,17), menim ***bile*** (ED 3b8), senü ***bile*** (ED 3b10), anu ***bile*** (CC 3b10), bizim ***bile*** (ED 3b10), anıñ ***bilesinde*** (KM 58b9), munıñ ***bile*** (KM 58b8), siziñ ***bile*** (KM 58b7), anlar ***bilelerinde*** (KM 58b 9-10), ***bilemde*** (KM 58b10), ***bilemizde*** (KM 58b10)

"bilelerinde, bilemde, bilemizde" şekillerine bakılırsa edat iyelik ve isim çekim eklerini de alabilmekte yani isim gibi kullanılabilmektedir. Cümle içinde kullanılmamakla birlikte "birliktelik, beraberlik" işlevine bağlı olarak anlamlandırıldığı düşünülebilir.

1.1.3.7.2. ***birle***

Gabain edatın "bir + i –l - e : bir ve beraber olmak" şeklinde bir zarf-fiil olduğunu ifade ederken[58] Hacıeminoğlu "bir + ile" olarak düşünülen birleşik kelime şeklindeki izahı daha uygun bulmaktadır.[59]

1.1.3.7.2.1. İsmi fiile vasıta, araç olma görevinde bağlar.

ibrahim oglı ismail gişilerni anıñ ***birle*** atardı (İN 9b3) "İsmail oklarını onunla (yayla) atardı", kaçan kim bir gişi ok atmak tilese okınıñ gezini üç barmak ***birle*** tutgay (İN 49a8-9), manisi ol bolur kim karganı sürgile bu ok ***birle*** timek bolur (İN 8b8), dahı sol

[58] Gabain, age., s. 93.
[59] Hacıeminoğlu, age., s.22.

gözi ***birle*** yaynıñ taşından ölgüni gözlegey (İN 38a1), anı taze kuyruk yagı ***birle*** yaglagıl (İN 57b2), bir ok sebebi ***birle*** üç gişi uçmaga girür tidi (İN 5a1)

1.1.3.7.2.2. İsmi fiile "birlikte, beraber" anlamlarında bağlar.

ve dahı ebcisi ***birle*** oynamak haram degül tidi (İN 5a9), kaçan kim ok atsañ ruhuñ dahı nefsüñ ***birle*** atgay sen (İN 49a8-9)

1.1.3.7.2.3. Tarz zarfı oluşturur.

ikisin teb tek bir mizan ***birle*** atgay (İN 39b1) "ikisini aynı düzenle, aynı şekilde atacak", biri kasd ***birle*** bolur (İN 63a4) "biri kasıtlı olarak meydana gelir"

1.1.3.7.2.3. Bir yerde "-makla birlikte, ile aynı zamanda" anlamında zaman zarfı gibi kullanılmıştır.

halas kılmak ***birle*** şehadet barmaknı büküp kiriş üzere koymagay (İN 51b9) "oku bıraktığı zaman şehadet parmağını büküp kiriş üzerine koymayacak"

1.1.3.7.3. **+lA**

Ekin "ile" edatının ekleşmesi sonucu oluştuğu bilinmektedir. Hacıeminoğlu "ile" edatının "il-" kökünün zarf-fiil şekli olduğunu belirtiyor.[60] Kelime ekleşmenin göstergesi olarak kalınlık- incelik uyumuna girer.

1.1.3.7.3.1. "birlikte, beraber" anlamında zamirleri fiile bağlar.

neşün ***bizimle / bizümle*** sevleşmes sen (ED 22b10) "niçin bizimle konuşmuyorsun", ***menimle / menümle*** talaşma (ED 21a6) "benimle kavga etme"

1.1.3.7.3.2. Kalıplaşarak zaman bildiren zarflar yapar. Korkmaz +lA ekinin tıpkı +n vasıta ekinde olduğu gibi hem vasıta, beraberlik bildirebileceğini hem de zaman bildiren isimlere gelerek kalıplaşıp onları zaman zarflarına dönüştürebileceğini ifade ediyor.[61] Tespit ettiğimiz örneklerden son ikisi cümle içinde geçmiyor, müellif anlamlarını vermekle yetiniyor.

üç ***kurla*** eyitdi (İN 3b4) "üç defa söyledi", eger toz toprak kuyaşdan ming ***kurla*** yarık bolsedi tengrining yarıhlıkına köre hanuz karangıdır (CC 117,20) "eğer toz toprak

---

[60] Hacıeminoğlu, age., s.45.
[61] Korkmaz, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK yay., Ankara 2000, s.31-34.

güneşten bin defa daha parlak olsaydı bile Tanrı'nın ışığına göre karanlıktır", ***tangla*** (EK 45a13) "yarın", ***tünle*** (EK 45b5) "gece

"kurla" edatınının morfolojisini Hacıeminoğlu açıklamamıştır. Ancak biz DLT'de kur isim kökünün "mertebe, aşama" anlamında geçmesi sebebiyle edatın kur isminden +la ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş alabileceğini düşünüyoruz.[62]

1.1.3.7.4. +n

Eski Türkçede vasıta durumu için en sık kullanılan ektir.Ekin yardımcı ünlüsü Eski Türkçede düzlük –yuvarlaklık uyumuna girerken tespit ettiğimiz birkaç örnekten birinde yuvarlak ünlülü kelimeden sonra da dar ünlülü geldiği görülmektedir. Eski Türkçede vasıta, birliktelik, zaman, tarz zarfları yapma gibi görev çeşitliliğinde kullanılan ek Kıpçak Türkçesinde canlılığını yitirmiştir.[63] Daha çok kalıplaşma yoluyla Kıpçak Türkçeisnde devam etmektedir.

1.1.3.7.4.1. Tekrar grubu oluşturmak suretiyle tarz zarfı olarak kullanılabilir.Korkmaz ekin böyle durumlarda fiilin oluş tarzındaki devamlılığı gösterdiğini belirtir.

dahı ***yanın yanın*** düşmen taba yüriye (İN 30b2) "yanlamasına düşmana doğru yürüsün"

1.1.3.4.2. Vasıta durumu eki kalıplaşmaları.

Ek "ansızın" kelimesinde kelimenin anlamı "aniden, birdenbire, olmadık zamanda" şeklinde genişlediği için kalıplaşmış sayılabilir.

kim ***ansızın*** kelse bizim yıh övge (CC 121,26) "kim aniden bizim kilisemize gelse"

Ayrıca cümle içinde geçmediği için kullanımı tam olarak belirlenemeyen "küçinsizdir" kelimesinde de +n vasıta ekini üzerine +sız yapım ekinin getirildiğini dolayısıyla ekin çekim eki özelliğini kaybettiğini söyleyebiliriz.

deyin (CC 151,1) "kadar"[64], ***küçinsizdir*** (EK 67b7) "zayıf, güçsüz erkek", ***küzün*** (CC 130,39) "güzün", ***yayın*** (CC 130,38)

1.1.3.8. Eşitlik Durumu

Eşitlik durumu, eklendiği adla fiil veya cümlenin başka bir ögesi arasında karşılaştır-

---

[62] DLT Dizin s.379.
[63] Eski Türkçedeki kullanılışları için bk. Tekin, age., s.116-118 ; Gabain, age., s.64.
[64] Hacıeminoğlu, age., s.31.

maya dayanan birbirinden farklı niteliklerde eşitlik ilişkisi kurma durumudur.[65] Eski Türkçedeki vasıf, miktar ve izafi olarak eşitlik bildirme özellikleri Kıpçak Türkçesinde de aynen devam etmektedir.[66] Ekin Eski Türkçede yalnızca tonsuz ünsüzlü +çA şekilleri kullanılırken [67] Kıpçak Türkçesinde tonlu ünsüzlü +cA şekilleri de mevcuttur.Kıpçak Türkçesinde +CA ekinin çekim eki olarak kullanımı Eski Türkçedeki kadar yaygın değildir. Daha çok kalıplaşmış kelimelerde bulunur.Korkmaz eşitlik ekinin nitelikte eşitlik görevinde kullanımının azalmasını cümlede bu görevi karşılayan edatların tercih edilmesine bağlar.[68]

1.1.3.8.1. "kadar" edatına denk bir kullanımla miktarda eşitlik bildirir.

kaçan kim yaynı çekse dahı bir dutam ***kadarınca*** okdan kalsa andan soñra nişanı gözlegey (İN 23a3), anuk kılıng kafirleriçün gücüñüz ***yitdügince*** kuvvetden ve at baglamakdan didi (İN 3b1)

1.1.3.8.2. Şu örneklerde "şeklinde, biçiminde" anlamında kullanılmış, eşitlik ekini alan kelimeler cümlede durum zarfı olmuştur.

ve dahı sol ayaknıñ barmaklarını ***uzunınca*** nişanga karşu kılgay ve dahı oñ ayaknıñ barmaklarnı ***yasısınca*** kılgay (İN 29a3-4) "sol ayğın parmaklarını uzunlamasına sağ ayağın parmaklarını yassı,yanlamasına nişana karşı tutacak"

1.1.3.8.3. İzafi eşitlik bildidir. "göre" edatına denk kullanılır.

bitivler ***aytgança*** (CC 148,10) "kitaplara göre", ***barçamızça*** andan başka teyşli edik tas bolmakga (CC 138,2) "hepimize göre biz ondan başka kaybolmaya mecburduk", ab ol karganıñ adı turur süryani ***tilince*** (İN 8b7), andan sonra ana arab ***tilince*** nüşşab ad birildi (İN 8b9), bu tutmaga türki ***tilince*** çengibazi dirler (İN 19a6)

1.1.3.8.4. Sınırlama göreviyle kullanılır.

evden mindüm kalaga ***degingçe*** (EK 51a10), mundan yürü andaga ***degingçe*** (EK 51a12)

1.1.3.8.5. Farklı anlam ilişkilerinde kullanılabilir. (-dan, -den yerine) sen ***ardımça*** yeber (ED 22b2 ardımdan gönder), alar ***artunça*** yeroloşimga degri bardı (CC 122,38)

---

[65] Korkmaz, age., s.324.
[66] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.239-241 ; Korkmaz, age., s.324-328.
[67] Daha geniş bilgi için bk. Gabain, age., s. 65 ; Tekin, age., s.116.
[68] Korkmaz, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1 TDK yay. Ankara 1995, s.12-84.

1.1.3.8.6. Eşitlik eki kalıplaşmalarını genellikle nitelikte ve miktarda eşitlik göreviyle eklendiği ancak anlam genişlemesi ve değişmesine uğrayan kelimeler oluşturur.

1.1.3.8.6.1. ***ança***

"ol"işaret zamirine eklenerek "onun kadar, o kadar, onun gibi " anlamlarında kalıplaşıp genellikle miktar zarfı olarak kullanılmıştır.İsim çekim eklerini alabileceği gibi, üzerine "ançagına (azıcık, çok az, birazcık)" örneğinde görüldüğü üzere yapım eki de gelebilir.

1.1.3.8.6.1.1. İsim çekim ekini alarak bir son çekim edatına bağlanabilir ve zarf olarak kullanılabilir.

andan soñra oknı çekgey ***ancaga*** tegrü kim ol kolı tuşına yitürgey (İN 22a1), yahud koyınıñ beynisini yakgıl dagı yaglagıl ***ancaga*** tegrü kim ol yir yumşak bolgay (İN 57b3-4)

1.1.3.8.6.1.2. Yalın durumda da belirsiz miktar zarfı olarak kullanılır.

ança mı köp sövmekten esirding (CC 149,20) "çok sevmekten o kadar mı sarhoş oldun", ***ança*** söver-biz tengirni neçe biz anıng buyruhın tutar biz (CC 123,31) "Tanrı'nın buyruğunu ne kadar tutarsak onu o kadar severiz", neçe köp sabur eter tengeri üçün ***ança*** köo ülüşü bolgay tengeri kattında ***ança*** tengeri anı artuh sövgey (CC 123,32) "Tanrı için ne kadar çok sabır gösterirse Tanrı onu o kadar çok sever"

1.1.3.8.6.1.3. "çaklı : kadar, gibi [69]" edatı ile birlikte "öyle, o kadar, o derece" anlamlarında kuvvetlendirme edatı gibi kullanılır.

ave saa kimning tili mengü sözden bilik aldı ***ança çaklı*** kim frişteler saa yetmeyin tanglarlar (CC 138,6) "Havva kimin dili ebedi sözden bilgi aldı o kadar ki melekler bile sana ulaşamadan hayret ederler"

1.1.3.8.6.1.4. CC dizininde cümle içinde geçmeyen ancak anlamı verilenler şöyledir:

anınça (CC 60,6 kadar, ..dığı sürece), ***ançagına*** (CC 59, 11 biraz, azıcık)

1.1.1.3.8.6.2. ***barça***, ***barşa*** (ş<ç)

"bar : mevcut, var" kelimesine gelerek miktarda eşitlik anlamıyla kalıplaşmıştır. Sıfat ve zarf olarak "bütün, hep, tamamıyla" anlamında kullanılır. Ayrıca isim çekim eklerini de alarak "herkes, hepsi, herşey" belgisiz zamirleri yerine geçebilir.

---

[69] Hacıeminoğlu, age., s.30.

1.1.3.8.6.2.1. İsim çekim eklerini aldığı örnekler:

muña harbi tirler bu ***barçadan*** menfaatlü turur (İN 23a5), bardılar ok işlediler bu ***barçasından*** kesegen geldi (İN 10b7) "gittiler ok yaptılar bu hepsinden keskin (daha iyi) oldu", dahı munuñ gibi ne barsa ol ***barçası*** okcı gişiye malum turur (İN 62b6), siz ***barşañız*** kardaşlar siz (ED 22b8), ***barşañız*** keter siz berebar (ED 22b6), ***barçalardan*** artuh arı (CC 137,14) "herkesten fazla temiz", ınanır-men ***barçaga*** erkli bir ata tengrige (CC 148,1), ***barçadan*** beyik tengri (CC 122.8), bir söz bile ***barçasın*** yerge urdı (CC 126,15)

1.1.3.8.6.2.2. Sıfat olarak kullanıldığı örnekler:

dahı ādem oglanlarını ***barça*** mahluklardan artuk hurmet ve keramet birle kıldı (İN 1b6)

barça barmakları berk muhkem bolgay (İN 41a7), ol sagıt bolgay anıng kalkanı ***barça*** yekler allında (CC 126,8) "o silah bütün şeytanlar karşısında onun kalkanı olacak", ***barça*** katunlar arsında algışlı sen (CC 124,33), ***barça*** kişi borçlutur oruçta yazuhın aytma (CC 125,23)

1.1.3.8.6.2.3. Zarf olarak kullanıldığı örnekler:

kök ***barça*** açıluptur (CC 122,17) "gök tamamıyla açılmış", Ave sen kız kim kollarıng avuzung dagın sagınçıng ***barça*** birge kopsap-turur (CC 141,9) "Meryem sen genç kız, kolların,ağzın ve düşüncen tamamıyla Tanrı için ilahi söyler", taş … kök yerni ***barça*** tolturdu (CC 143,8) "taş yeryüzünü tamamen doldurdu", kurban ***barça*** andan kaldı (CC 140,14) "kurban kesme ondan sonra tamamıyla durdu", Ave sırın ***barça*** bilgen (CC 142,19) "sırrını tamamıyla bilen"

1.1.3.8.6.3. ***munça***

Ek, "bu" işaret zamirine "ol" zamirinde olduğu gibi eklenip kalıplaşmıştır. Genellikle "bunun kadar" anlamında miktar bildirir.

kim unutgay ***munça*** iygilikni (CC 149,2) "bu kadar çok iyiliği kim unutacak", ***munça*** ulu baha nek töleding (CC 149,6) "bu kadar yüksek fiyat (değer) niye ödedin"

1.1.3.8.6.4. ***neçe, neçik, neçük, nice / niçe***

Eşitlik ekinin nitelikte ve miktarda eşitlik göreviyle eklenip kalıplaştığı soru kelimelerindendir. Metinlerde "ok" kuvvetlendirme edatıyla genişletilmiş şekillerine sık rastlanır.

1.1.3.8.6.4.1. ***neçe***

1.1.3.8.6.4.1.1. "ne kadar" anlamında soru zarfı olarak kullanılır.

neçe aldıñ (EK 22b7), ***neçe*** aldı (EK 22b7), ***neçe*** at satın aldıñ (EK 22b11), ***neçe*** aldılar (EK 22b8)[70], ***neçeye*** bu (KM 60b4), batman ***neçeye*** (KM 60b4),

1.1.3.8.6.4.1.2. Korkmaz neçe… ança kullanılışının 'ne kadar … o kadar' anlamında karşılaştırma zarfı olduğunu belirtir.[71]

neçe kelip tengirge yalbarsa yemese sadagasından bizge berse ança ana papdan yuvukkun boşak (CC 121,17) "ne kadar Tanrı'ya yalvarıp bize sadakasından veririse papazdan o kadar bağışlama görür", ***neçe*** köp sabur eter tengeri üçün ança köp ülüşü bolgay tengeri kattında ança tengeri anı artuh sövgey (CC 123,30) "Tanrı için ne kadar çok sabır gösterirse Tanrı katında o kadar payı olacak, Tanrı onu o kadar sevecek", ança söver-biz tengirni ***neçe*** biz anıng buyruhın tutar biz (CC 123,31) "Tanrı'nın buyruğunu ne kadar yerine getiriyorsak Tanrı'yı o kadar seviyoruz demektir"

1.1.3.8.6.4.1.3. "ne kadar" anlamında soru sıfatı olur.

neçe altun (KM 60a11) "kaç dirhem", ***neçe*** yayag (KM 60a9-10) "kaç yaya", ***neçe*** çöprek (KM 60a11) "kaç elbise "[72]

1.1.3.8.6.4.1.4. "ne kadar" anlamında miktar zarfı olarak kullanılır.

neçe çağırsa eşitmeh yoh hergiz (CC 117,5) "ne kadar çağırsa duyulmaz"

1.1.3.8.6.4.2. ***neçik***

"ne" soru zamirinin +çe eşitlik eki ile kalıplaşıp "ok" kuvvetlendirme edatıyla birleşmesinden oluşan şekillerindendir.

1.1.3.8.6.4.2.1."nasıl" anlamında soru zarfı olarak kullanılır.

kaçan yarangnı hakimge aytmasang ***neçik*** sav bolgay sen (CC 125,15) "yaranı hekime göstermezsen nasıl iyileşebilirsin"

1.1.3.8.6.4.2.2. Korkmaz nesne durumunda olan yardımcı cümlelerde ***neçik***'in "nasıl ki gibi" anlamındabir bağlaç gibi kullanıldığı bilgisini verir.[73]

---

[70] EK müellifi bu örneklerin "kaç, ne kadar" anlamında olduğunu belirtiyor.
[71] Korkmaz, "Türk Dilinde+ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", Türk Dili Üzerine Aaştırmalar, C.1, TDK yay., Ankara 1999, s.48.
[72] KM müellifi aynı soruların "kaç" kelimesi ile de yapılabileceği bilgisini veriyor.

CC dizininde de bu örnekler ***neçik***'in karşılaştırma bağlacı gibi kullanılması maddesinde verilmiştir.

dagı yazuklarımızını bize boşatkıl ***neçik*** biz boşatır biz bizge yaman ethenlerge (CC 126,30) "gühahlarımızı bize bağışla nasıl ki bize kötülük edenleri biz bağışlıyoruz", ol yulduz ***neçik*** bir oglan bigev edi (CC 122,34) "o yıldız bir oğlan gibiydi", bolsun sening tilemeging ***neçik*** kim kökte alay yerde (CC 126,29) senin isteklerin gökte olduğu gibi yerde de olsun", igrenmedi kişi kelependen ***neçik*** tengri igrenir dagı friştelir yazuklı kişiden (CC 124, 4) "Tanrı'nın ve meleklerin günahkâr kişiden igrendiği gibi o, cüzamlıdan iğrenmedi"

1.1.3.8.6.4.2.3. Yardımcı cümlelerde fiil veya kim bağlacı ile birlikte "-ınca" zarfı gibi kullanılabilir.[74]

neçik eşitting ese (CC 19-24 işittiğin zaman), ***neçik*** kim eşittik (CC 19-24) "işittiğimiz zaman"

1.1.3.8.6.4.3. ***neçük***

"ne" soru zamirinin +çe eşitlik ekiyle kalıplaşmış ve "ok" kuvvetlendirme edatıyla genişletilmiş şekillerindendir.

1.1.3.8.6.4.3.1 "kim / ki" bağlaçlarıyla birlikte "nasıl ki" bağlama edatı yerine kullanıldığı gibi aynı zamanda " -dığı gibi" anlamına da gelebilir.

tengri teala anı sakladı ibrahim içün ***neçük kim*** asanı sakladı musa içün (İN 9a8), bu yirden ***neçük kim*** bir gözlü gişi baksa anıñ gibi bakgay (İN 22a8), iki ayakını nişannıñ yasısınca düz kılgay ***neçük kim*** namazda durgan gibi (İN 30a1), munuñ gibi ne barsa ol barçası okcı gişiye malum turur anı kılgay ***neçük ki*** her birisini yirlü yirinde yad kılduk (İN 62b6-7)

1.1.3.8.6.4.3.2. "nasıl" anlamında durum zarfı olarak kullanılabilir.

ölgü üzere ***neçük*** olturup atmak gerek ve dahı ***neçük*** durup atmak gerek ve dahı ucasını ***neçük*** katı berk dutmagay sen (İN 50b5-7)

1.1.3.8.6.4.3.3. "nasıl" anlamında soru zarfı olarak kullanılır.

neçük idi (KM 60b8) "nasıldı", fülan ***neçük*** (KM 60b9) "falan nasıl", ***neçük*** bolgay

---

[73] Korkmaz, agm., s. 49.
[74] Korkmaz, agm., s.49.

iş (KM 60b10) "iş nasıl olacak"[75], ***neçük*** sen (EK 23a5) "nasılsın", ***neçük*** agırladı (EK 23a8) "nasıl agırladı", ***neçük*** kaçtıñ (EK 23a7), ***neçük*** keldiler (EK 23a6), ***neçük*** yattıñ (EK 23a5)[76]

1.1.3.8.6.4.3.4. ED'de cümle içinde geçmeyeyip sadece şekil olarak tespit edilebilen örneklere eseri hazırlayanlar tarafından "nasıl" karşılığı verilmiştir. Kelimedeki ç>ş değişmesi dikkati çeker.

neçik / neşik (ED 3b8) , ***neçük / neşük***

1.1.3.8.6.4.3. *nice* / *niçe*

Tespit edildiği metinde isim gibi +lAr çokluk ekini almış olarak geçer. "bir" belgisiz sıfatıyla birlikte "bazıları, bazı kimseler" gibi belgisiz zamir yerine kullanıldığı görülür.

bir ***niceler*** eyitdiler bu ibrahimnüñ yası (İN 9a6), dahı bir ***niceler*** eyitdiler kim süngi kabzasın düşmene karşu dutsa (İN 23b1), ve dahı bir ***niceler*** burunkı okcılardan bu amel üzre atarlardı (İN 31b6), bir ***niceler*** azırak yürürler andan soñra soñ ayaknı yirge tayayıp atarlar (İN 33b3), bir ***niceler*** eytdiler ölgüni gözlemek yaynıñ içinden tiyip eyitdiler ve dahı bir ***niceler*** yaynıñ taşındantur tiyip eyitdiler (İN 42a6-8) ***;*** ve bir ***niçeler*** ölgüni gözlemek yaynın içinden dahı taşındantur tiyip eyitdiler (İN 42a9)

1.1.3.9. Yön Gösterme Eki

Gabain yön gösterme durumu eki olarak +gArU ekini verir. Tekin yön gösterme ekleri olarak +gArU, +rA ve +rU 'yu verir. Bu eklerin yer zarfı yanında ad ve niteleyici olarak da kullanılabilen kelimeler türettiğini belirtir.Gabain'ın isim çekimi kısmında verdiği ekleri Tekin'in türetme eki sayması ekin kalıplaşmasıyla ilgili olmalıdır.Gabain +gArU şeklinin yaygın olduğunu +kArU 'nun nadir bulunduğunu ifade ederken, Tekin yön gösterme için +kArU eki almış örnek göstermez. Kıpçak Türkçesinde bu eklerden +GArU yön gösterme için kullanılır. Eski Türkçede "tabgaçgaru" örneğinde olduğu gibi sert ünsüzden sonra da ek yumuşak ünsüzle eklenebilmektedir.[77] Kıpçak sahasında ise sert ünsüzler yanında ekin genellikle sert ünsüzlü olması tercih edilir.Birkaç yer-yön zarfında tespit edilmiştir.Diğer durum ekleri kadar işlek bir kullanımı yoktur.Aynı zamanda yön gösterme özelliğinin aşındığı kalıplaşma sayılabilecek örnekler de

---

[75] KM müellifi ***neçük***'ün "nasıl" kelimesi yerine kullanıldığını belirtiyor.
[76] EK müellifi ***neçük***'le durum hakkında soru sorulduğu ve "nasıl" kelimesinin karşılığı olduğu bilgisini veriyor.
[77] Daha geniş bilgi için bk. Gabain, age., s.65 ; Tekin, age., s.115, 135.

bulunduğu için her örnek ayrı değerlendirilecektir. Muhtemelen +gA +rU yön eklerinin birleşmesinden oluşmuştur.

1.1.3.9.1. **+GArU (+haru< +karu)**

1.1.3.9.1.1. +garu

1.1.3.9.1.1.1. Burada yön gösterme göreviyle kullanılmıştır.

ferke kılganda oñ kolını ***artgaru*** uzadur (İN 26a8) "ferke yaparken (oku sağ kolun baş ve şehadet parmağı ile birden bırakma) sağ kolu arkaya doğru uzatır"

1.1.3.9.1.1.2. ***yukaru*** kelimesi Tekin tarafından yokaru <yok + garu şeklinde tahlil edilir. Yani burada yön gösterme eki +karu değil +garu olarak gösterilir.[78]

Metinlerimizde geçtiği yerlerden birinde sıfat diğerlerinde yer yön zarfı olarak kullanıl-

maktadır. Üzerine isim durum eki gelmesi, durum zarfı ve sıfat gibi kulanılabilmesi kelimenin kalıplaşma temayülüne girdiğini gösterir.

1.1.3.9.1.1.2.1. Sıfat olarak kullanılır.

ve dahı kirişni baş barmaknıñ ***yukaru*** bogunında koygay (İN 20b1)

1.1.3.9.1.1.2.2. Yer- yön zarfı olarak kullanılır.

anuñiçün kim ok yaydan çıkgaç ***yukaru*** izler (İN 23a9), oknı tamam toldurur atgandan soñra oñ bilegini ***yukaru*** salgay (İN 25b7), ve dahı yaynıñ art kabzasını barmaklarnıñ orta bogunında koygay aşaga bogundan ***yukaru*** (İN 37b5-6)

1.1.3.9.1.1.2.3. Kalıplaşıp durum zarfı olarak kullanılır.

ve biri dahı yirinden aşaga gezlemekden bolur ve dahı ***yukarudan*** çekmekden bolur (İN 53b9), oknıñ iki kulakı biri birinden ***yukaru*** bolur (İN 63b5)

1.1.3.9.1.2. +gerü

İfade kesin olmamakla birlikte "içeriye doğru" şeklinde anlamlandırılacak olursa ekin burada da çekim eki özelliğini devam ettirdiği söylenebilir.

ol dört hasletden bolur biri katı kıyık olturmakdan göksi ulu gişiye ve biri dahı ***içgerü*** çekmekden bolur (İN 51a3)

---

[78] Tekin, age., s.138.

1.1.3.9.1.3. +haru (<karu)

Kelime cümle içinde geçmemekle birlikte verilen anlama göre kalıplaşma içinde sayılabilir. "arkaya doğru" değil de "arkasından, ardınca" şeklinde anlam verilmiştir.

yatharu (ED 3b12) "muhtemelen artkaru > yatharu biçiminde gelişmiştir"[79]

1.1.3.9.1.4. +karu

Eklendiği kelime "dışa doğru, dışarıya doğru" anlamından "dış, dışarı" anlamına kaymış dolayısıyla ek kalıplaşmıştır.

ve dahı ***taşkarudan*** çekgey sen bu bilek çapmak senden gider (İN 47b4)

1.1.3.9.1.5. +kerü

1.1.3.9.1.6. İkinci örnek anlam kayması sebebiyle kalıplaşma sayılır.

ve biri dahı ***içkerü*** çekmekden bolur (İN 50a4), ***işkerü*** (ED 4b14) "iç, içeri"

1.1.3.9.2. +GArI

+GArU yön ekinin ses değişmesine uğramasıyla oluşmuş şeklidir.Hemen hemen aynı kelimeler bir de +GArI ekiyle kullanılmıştır.

1.1.3.9.2.1. +garı

Ek açık olarak +garı şeklinde geçmemektedir, +geri, +karı, +keri şekilleri mevcuttur. Eski Türkçede +garu ile olan yokaru kelimesi Kıpçak Türkçesinde "yokarı,yogarı, yugarı " şekillerinde de bulunmaktadır. Dolayısıyla ek de ses bakımından değişmiştir. Bu kelimelerdeki eki +garu'nun değişmiş şekli +garı olarak kabul ediyoruz. Kelimeler cümle içinde geçmediği için ekin kalıplaşıp kalıplaşmadığı belli değil gibi görünse de müelliflerin verdiği anlamlara dayanarak kalıplaşma eğilimine girdikleri söylenebilir. Kelimeye tek başınayken de belirli bir anlam verilmesi ekin çekim eki özelliğinin zayıfladığı fikrini kuvvetlendirir.

yokarı (KM 28b2) "yukarı", ***yogarı*** (ED 3a16) "yukarı", ***yugarı*** (EK 44a9) "üst, yukarı"[80], ***yugarıdan*** (EK 61b11) "yukarıdan", angar kimler kim ol aytır ***yoharı*** bahıp (CC 122,16)

---

[79] Kelime başında "y" türemesi örnekleri için aynı eser bk. ED s.13, 15, 1, 25.
[80] EK müellifi kelimeyi "yön isimleri" arasında zikrediyor.

1.1.3.9.2.2. +geri

1.1.3.9.2.2.1. ***içgeriden***

Kelimenin üzerine durum eki gelmiş olması ve "iç taraf" anlamında kullanılması sebebiyle ekin burada da çekim eki özelliğinin aşındığı söylenebilir.

birisi dahı ***içgeriden*** çekmekden bolur (İN 46a2)

1.1.3.9.2.2.2. ***ilgeri*** [81]

Kelimenin yön eki almış şekliyle yalın durumda bulunurken ifade etiği anlamın aynı olduğu kullanılışlarında yön eki kalıplaşmıştır denilebilir.

ve dahı kaçan ölgü üzere olturup atsañ oñ ayaknı sol tizniñden ***ilgeri*** kılgay sen (İN 47b3) "hedefe oturarak ok attığında sağ ayağın sol dizinden ileride olacak", ***yilgeri*** (KM 28b3) "ön", ***ilgeri*** (EK 44a1) "ön, ileri", ***ilgeri*** (ED 3a16) "ön", ***ileri*** (ED 3b2) "ön", andan yulduz ***ilgeri*** bardı (CC 122,37)

1.1.3.9.2.2.3. +karı

Kelimenin hem yalın hem yön eki almış durumundaki anlamı aynıdır. Dolayısıyla ekin anlamı aşınmış kalıplaşmıştır.[82]

atkarı (EK 44a12 arka)[83]

+karı yön ekini almış gibi görünen ***taşkarı*** kelimesinin ise Gabain yön eki almış bir isimden çok bir zarf –fiil kalıplaşması olabileceğini belirtir. Korkmaz da kelimenin oluşumu konusunda kesin bir yargıya varmamakla birlikte Gabain 'ın görüşünün düşünülmesi gerektiğini ifade eder. Elimizdeki örnekler konuya açıklık getirecek sayıda ve nitelikte değildir. Kelime "dışarı" anlamıyla yer – yön zarfı olarak kullanılmaktadır.

taşkarı (CC 60,16) "dışarı", ve dahı ***taşkarıdan*** çekgeysen (İN 48b1), ölgüye karşu olturgay sen dahı ***taşkarıdın*** çekgey sen (İN 49a6)

1.1.3.9.2.2.4. +keri

Kelimeler cümle içinde tespit edilemediği için anlamları müelliflerin verdikleri karşılıklara göre belirlenmektedir. Dolayısıyla ekin çekim eki olarak kullanılıp kullanılmadığı konusunda kesin bir hükme varmak verilen anlamlar bakımından zordur.

---

[81] il: ön bk. Tekin, age., s. 137.
[82] EK müellifi kelimenin yön ismi olduğunu ve yer zarfları arasında yer aldığını belirtiyor.
[83]Kelime muhtemelen art + karı şeklinden "-r-" sesinin düşmesiyle oluşmuştur.

içkeri (CC 61,11) "içinde, ortasında, arasında", ***işkeri*** (ED 4b14) "iç, içeri"

1.1.3.9.3. +rA

Eski Türkçede bazı yer zarflarında bulunan ek Kıpçak Türkçesine ***sonra*** ve ***üzere*** edatlarıyla ulaşmıştır.Bir yerde de ***esre (< asra)*** edatı tespit edilmiştir. Taradığımız metinlerde çekim eki olarak kullanımdan düştüğü görülür.

1.1.3.9.3.1. ***soñra***

1.1.3.9.3.1.1 Bir yerde aitlik eki, iki yerde ayrılma eki, bir yerde de iyelik üzerine ayrılma eki almıştır. Cümlede genellikle zaman zarfı olur. Aitlik eki almış şekliyle sıfat olarak kullanılmıştır.

her kim ok atmaknı ögrense andan ***soñra*** terk itse (İN 4b8), amma yay birle halas kılmak gerek kim kiriş barmaklarından çıkkaç bolgay andan burun bolmagay andan ***soñra*** dahı bolmagay (İN 27b4), kaçan kim oknı tamam doltursa andan ***soñra*** başın götürüp bakgay (İN 31a3), bu üstadlardan menkul degildir ***sonragı*** okcılar tecribe birle çıkarıp tururlar (İN 28a4), kökge bardı ***songra*** gelip (CC 159,5), andan ***songra*** bir kelepen kişi keldi (CC 124,11) "ondan sonra bir cüzzamlı kişi geldi"

1.1.3.9.3.1.2. Cümle içinde kullanılmamakla birlikte şekil olarak tespit edilenler :

songra (CC 62,23), ***songrasında*** (CC 122,15), ***soñra*** (KM 28b4), ***sogra*** (EK 45b7) ***sogradan*** (EK 45b10)

1.1.3.9.3.2. ***üzere***

1.1.3.9.3.2.1. Genellikle yer zarfı olarak kullanılır.

ferke kılganda oñ kolını artgaru uzadur sol çigini ***üzere*** dutmaz (İN 26a8) "ferke yaparke sağ kolunu arkaya uzatır sol omzu üzerinde tutmaz", ve dahı şehadet barmaknı kabza ***üzere*** çulgamagay (İN 18a9), ve dahı baş barmaknı orta barmak ***üzere*** koygıl (İN 19a1), halas kılmak birle şehadet barmaknı büküp kiriş ***üzere*** koymagay kim kiriş anıñ ***üzere*** çıkar (İN 52a1)

1.1.3.9.3.2.2. "-e karşı" anlamında "karşı" edatı gibi kullanılabilir.

ve dahı ol saña buyurganı ölgü ***üzere*** neçük olturup atmak gerek (İN 50b5)

1.1.3.9.3.2.3. Bir yerde ise cümle içinde geçmemekle birlikte "üst" ile aynı anlamda olduğu notuyla birlikte verilmiştir.

üzere (KM 28b9)[84]

1.1.3.9.3.3. ***esre (<asra)***

Eski Türkçede "altta, aşağıda" anlamlarındaki yer zarfının Korkmaz Eski Anadolu Türkçesinde "öte, ileri,karşı taraf, alt,aşağı" anlamlarında kullanıldığını belirtir. Kıpçak Türkçesinde ise "önceki, geçen" anlamında aitlik eki almış olarak tespit edilmiştir.

esregü kün (KM 30a10) "dünden bir önceki gün"

1.1.4. Ad Durum Eklerindeki Görev Değişiklikleri

1.1.4.1. Belirtme eki yönelme durumu eki yerine kullanılabilir.

söktüm ***anı*** (EK 41b13) "ona sövdüm", ***atnı*** mindüm (EK 40a4) "ata bindim", mingil bu ***atnı*** (KM 57a11) "bu ata bin", kim kensi çın tengri ***bizni*** üretti (CC 159,8) "ki gerçek tanrı kendisi bize öğretti", neşin /neşün ***meni*** söger sen (ED 21a14) "niçin bana sövüyorsun", talaşman ***sözin(sözni)*** ınanırlar (CC 117,3) "nifakçının sözüne inanırlar

1.1.4.2. Yönelme eki belirtme durumu eki yerine kullanılabilir.

sen ***yazmaga*** bilir /bilür sen (ED 21a4) "sen yazmayı bilirsin"[85], tiler-men sizge bir az tengeri söz ***aytmaga*** (CC 121,26) "size biraz Tanrı sözü söylemeyi istiyorum"

1.1.5. Karşılaştırma Eki +rAk, +rah (<rak)

Karşılaştırma eki iki nesne, durum,kavramdan vs. birinin diğerine (veya diğerlerine) olan üstünlüğünü belirten ektir, "daha" edatının benzeri işlev görür. Gabain eki " edatlar ve edat benzeri ekler " bölümünde verir. Kuvvetlendirme bildirdiğini belirtir. Burada kuvvetlendirmeden kasıt ekin eklendiği kelimenin belirttiği özelliğin diğerlerine göre onda daha çok bulunduğunu belirtmesi olmalıdır. Ek Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de kalınlık –incelik uyumuna girer.Ünsüzle biten kelimelere genellikle araya yardımcı ünlü almadan eklenirken birkaç örnekte -ı-, -i-, -u- ünlülerini aldığı görülür. Ayrıca üzerine iyelik eki aldığı da görülür.Gabain eki yapım eki sayar. Bu nüans ekin bir yapım eki olduğunu göstermez. Eklendiği isimden / sıfattan yeni bir isim /sıfat türetmez. Ancak diğer isim çekimi ekleri gibi cümlede herhangi bir unsuru fiile bağlamaz, bu yüzden isim çekim ekleri arasında da yer almaz. Sadece eklendiği kelime (genellikle sıfat olarak kullanılabilen bir isim) ek-fiile bağlanabilir.

---

[84]KM s.37.
[85] Örneğin Türkiye Türkçesine aktarımı doğru kabul ettiğimiz için bu maddede verdik.

1.1.5.1. Ünlüyle ve ünsüzle biten kelimelerden sonra +rAk, CC'de k>h değişmesi sebebiyle +rah şeklinde gelir.

ve dahı baş barmaknı andan birez ***boşrak*** dutgay (İN 37b3), ***kararak*** (CC 127,14) "daha kara", ve dahı ok atmak ***katırak*** durur düşmanga süngü sancmakdan didi (İN 6a7), ***kattırak*** (CC 127,15) "daha sert", yay katısından bolsa yahuz ok uzunından bolsa yumşak yay birle atgay sen dahı oknı ***kıskarak*** kılgay sen (İN 62b3-5), andan soñra şehadet barmakı orta barmak üzere ***kıyıkrak*** dutgay (İN 37a1), amma yaynı ***yahşırakı*** ol turur kim gerek tört nesneden bolgay (İN 13a9), bu ondan ***yahşırakdur*** (EK 32b1-2) kim bilip bir yazuhın tengirning yetesin alsa anga ***yakışrahtur*** ılan alsa kensi agızına (CC 125,32) "kim günahını bilip ilk defa Hristiyan ayinine katılırsa kendi ağzına yılan alması ona daha çok yakışır"," andan ***yamanrak*** (CC 63,13) "ondan kötü" ***;*** ***eygirek*** (CC 62,10) "daha iyi", ve dahı üç barmaknı yummak ıtlakdan soñra yahşırak durur açmakdan ve dahı ***menfaatlürek*** durur (İN 26b3), ***Kiçrekba*** (KM 32a8) "özel isim, küçük bey

1.1.5.2. Ünsüzle biten isimlerden sonra +(I)rAk, +(u)rak

iki ayaknıñ arası bir karış kadarınca bolgay ya andan ***azırak*** bolgay (İN 30a2-3), yaynıñ aşaga başı birle sol koltugnı urgay ***arkunırak*** (İN 27b9 yayın aşağı tarafıyla daha yavaş vuracak), ve dahı munı öküş halayık ***hoşırak*** gördiler (İN 28a5 çok kişi böyle atışı daha güzel buldu), mundan dahı ***uzunırak*** bolsa didi (İN 10b2), ādem eyitdi mundan ***uzunurak*** bolsa didi (İN 10a8) ***;*** burunkısı yahşırakdur ve dahı ol ***selimirekdür*** uruşda ve dahı tar yirlerde (İN 26b1)

1.1.6. Aitlik Eki +GI, +gU

İsimler arasında "aitlik,iyelik" ilişkisi kurmak yanında bulunma ifade etme özelliğine bağlı olarak sıfat yapar. Ergin eki hem yapım hem de çekim ekleri arasında sayar.[86] Tekin yapım ekleri arasında zikrettiği ekin aitlik ve ilişkinlik sıfatları türettiğini belirtirken Gabain da aynı şekilde ekin aitlik bildirdiğini belirtir ve eki isimden sıfat türeten ekler arasında verir.[87] Korkmaz ise ekin sıfat ve zamir türetmesi yanında isimler arasında aitlik bağı kurduğu için hem yapım hem de çekim ekleri arasında değerlendirilebileceğini ifade eder.[88] Ekin görevleri onu kesin bir kategoriye bağlamayı

---

[86] bk. Ergin, age., s.161-163, 226.
[87] bk. Gabain, age., s. 47 ; Tekin, age., s.82-83.
[88] bk. Korkmaz, age., s.263-266 ; Korkmaz, age., s.264, 200 numaralı dipnot.

engeller. Çekim eklerinin genel özelliklerine bakıldığında, çekim eklerinin ancak kalıplaşma yoluyla eklendiği kelimeye bağlı olarak yapım eki durumuna geçebildiği (eşitlik ekinden kaynaklandığı düşünülen +CA hariç) görülmektedir. Bu yönüyle çekim eklerinden ayrılır. Ancak Ergin'in belirttiği gibi asıl yapım ekleri gibi yalnızca kök veya gövde halindeki kelimelere değil çekimli isimlere de eklenebilir. Bu yönüyle de diğer yapım eklerinden ayrılır. Aitlik ekinin yapım ve çekim eki olarak iki yönlü kullanımı Eski Türkçe döneminden bu yana devam etmektedir. Bu yüzden ekin özelliklerinden hangisinin daha eski olduğu belirlenememektedir. Biz de ekin iki kategoride de değerlendirilebileceği şeklindeki görüşe katılıyoruz.Ancak aitlik ekinin sıfat yaptığı örnekleri de konunun bütünlüğü açısından bu maddede veriyoruz.

Ekin ünsüzü eski Türkçede olduğu Kıpçak Türkçesinde de ünsüz uyumlarına girer. Ancak ekin ünlüsü Eski Türkçede yalnızca kalınlık –incelik uyumuna tâbi iken Kıpçak Türkçesinde yaygın olmamakla birlikte düzlük- yuvarlaklık uyumuna giren örnekler de vardır. İN'de bir örnekte "burungi" aykırılaşma tespit edilmiştir.

1.1.6.1. İsimlere gelerek onları sıfat yapar, genellikle ayrılma durumu ekinden sonra gelir.

kaçan ok atgan gişi yaynı sol eline alsa kabzası barmakları birle ayası ***arasındagı*** bogun üzere koygay (İN 17a4), dirsegi birle ***ardındagı*** gişini urur gibi katı halas kılgay (İN 26a5), ***artdagı*** kaş (CC 103,8) "arka eyer kaşı", ***batışdagı*** kiriv (CC 139,10) "güneşin batıdaki batışı", amma ol ***burungı*** üstadlarnıñ yası on iki dutam idi (İN 64a8) sövüngey sen ***songı*** künde ogulung öçin kaçan alsa (CC 142,8) "eğer oğlun öcünü alırsa sen son günde (kıyamet gününde) sevineceksin", ***uçmaktagı*** elbet menggü toyga boluş kim baralı (CC 150,4), dahı ***yanındagı*** etsüz barmak birle (İN 17b5) ***; evdegi*** epçi (CC 90,22), anga bolgay ***kökdegi*** tükenmez tirilik (CC 125,27) "gökteki ebedî hayat ona olacak", ***köktegi*** hazızlar (CC 144,10), ***kündegi*** ötmekimizni bizge bu gün bergil (CC 126,29) ***;*** ve dahı bir neceler ***burunkı*** okcılardan bu amel üzre atarlardı (İN 31b6) ***;*** kiriş gerek baş barmaknıñ ***evvelki*** bogunında bolgay (İN 55b6) ***; songu*** yaz ay (İN 72,14) "son yaz ayı" ***; esregü*** kün (KM 30a10) "dünden bir önceki gün"

1.1.6.2. İsimlere gelerek zamir yapar .Üzerine iyelik ve bulunma durum ekini almış şekilleri de mevcuttur.

neçük kim at sürgen kaçan atnı kamçılasa katırak yürür ***burunkıdan*** diyip eyitdiler (İN 27b1), bu yahşı degül turur ***burunkısı*** yahşırakdur (İN 26a9), ***katındagıdır*** (EK 58b10

yanındakidir) ***; emdigiden*** (CC 160,14 şimdikinden) ***; evdekidür*** (EK 58b11), ***evdeki*** kimdir (EK 35b13)

1.1.7. Bildirme

Cümlede isim ya da isim soylu kelimeleri yüklem olarak kullandıran bildirme için –er ve tur yardımcı fiilleri ile bunların ekleşmiş şekilleri bir arada kullanılır. Bazen bildirmenin düştüğü görülür.[89] Gabain Eski Türkçede er- yanında tur- fiilinin de yardımcı fiil olarak kullanıldığını belirtmekte aynı zamanda isim ve isim cinsi kelimelerle kullanıldıklarını ifade etmekte yani bildirme görevlerine işaret etmektedir**.** Karamanlıoğlu tur- fiilinin zamanla er- fiili yerine geçmesi sebebiyle er- ile beraber bildirme için kullanıldıklarını ifade eder. Ancak tur- sadece geniş zamanın 3. şahıs-

larında bildirme için kullanılmakta diğer zaman ve şahıslarda er- yardımci fiili ve bunun ekleşmiş şekilleri tercih edilmektedir. Eski Türkçede ise 3. şahıslarda da er- yardımcı fiilinin kullanıldığı görülür.[90] Bununla birlikte CC'de birkaç yerde geniş zaman 3. şahıs bildirme için tur /turur yerine "erür" kullanılmıştır. Eski Türkçede bildirmenin olumsuzu "ermez" ile yapılırken Kıpçak Türkçesinde "degül, devül " edatıyla yapılır.

1.1.7.1. er- fiili ve ekleşmiş şekilleri ile yapılan bildirme.

1.1.7.1.1. erür

CC'de birkaç yerde ve İN ve ED'de ***kimersene*** kelimesinde.

ave kimning sözlemeki ***erür*** kümişning avazı (CC 138,3) "Havva kimin sesi gümüş gibi olur / kimin sözleri gümüş sesidir", barça tengrilik us ***erür*** barça hakıl bilik turur (CC 142,13) "onun fikirleri bütünüyle ilahi akıldır, bütünüyle anlayış, bilgidir", hiç ***kimersene*** ellerin uzatmadı silahlarga gişilerden (İN 4b5), ol ***kimersenelere*** āsān bolur (İN 22b4), men ***kimersene*** bilmes men (ED 23b2)

1.1.7.1.2. +e (<er-)

Fiilin "-r-" sesinin düşüp ekleştiği şekillerindendir.

baş üstünde altun haç astrı yarık bar ***edi*** (CC 122,35) "başı üstünde çok parlak altın haç vardı", barçamızça andan başka teyşli ***edik*** tas bolmakga (CC 138,2) "bize göre ondan başka biz kaybolmaya mecburduk", ol yulduz neçik bir oglan bigev ***edi*** (CC 122,34)

---

[89] bk. Karamanlıoğlu, age., s.151-153 ; Ayrıca 3. şahıslarda tur- kullanımı için bk. Himmet Biray, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, TDK yay., Ankara 1999, s.248-249.
[90] bk. Gabain, age., s.87-89.

"yıldız bir oğlan nasılsa onun gibiydi", yok ***ese*** (CC 62,13) "yoksa", yoh alay ***ese*** (CC 162,2) "yok öyleyse", ne kim ***ese*** (CC 121,6) "kim olursa olsun, kimse", kerek ***edi*** (CC 39,14) "gerek idi"

1.1.7.1.3. +ı, +i

er- fiilinin "-r-" sesi düşmüş muhtemelen é->i- değişmesinden sonra ekleşip ses uyumuna girmesi sonucu –ı şekli oluşmuştur.

ak-ıdı (KM 54b1) "beyazdı", ***anlar-ıdı*** (KM 54a10 onlardı)[91], ***bu-ıdı*** (KM 54a11)

"buydu", ***kara-ıdı*** (KM 54b1), ***munlar-ıdı*** (KM 54a12), ***ol-ıdı*** (KM 54a10)

sahabelerden habib oglı sehl ok atmak içinde ***üstazıdı*** (İN 6b8) "sahabelerden Habib oğlu Sehl okçulukta ustaydı", ve evvel yay arabi ***yayıdı*** (İN 8a1), munlar gibi kimersene ol zamanda ***yogıdı*** (İN 11b4) ***;*** ***biz-idik*** (KM 54a13), ***men-idim*** (KM 54a12), ***neçe-idi*** (KM 54a13), ***sen-idiñ*** (KM 54a9), ***siz-idiñiz*** (KM 54a9), ol zamanıñ yası on iki dutam ***idi*** (İN 64b2) "o zaman yay on iki tutamdı", anlarnıñ yası on dutam bolsa kiriş hükmi ol ***idi*** kim (İN 65a6-7), ol imamlar ok atmak içinde üstaz ***idiler*** (İN 11a7)

1.1.7.1.4. ir-

Fiilin ünlüsünün daraldığı, ekleşmeye geçişini gösteren şeklidir.

ve birisi tahir-i belhi ***irdi*** (İN 11b1), anlarnıñ yası on iki dutam bolsa kirişni hükmi ol ***irdi*** kim (İN 64b9)

1.1.7.2. tur- fiili ve ekleşmiş şekilleriyle yapılan bildirme.

tur- fiilinin geniş zamanda çekimlenmesi ve bu şeklin ekleşmesi ile oluşan şekiller 3. teklik ve çokluk şahıs bildirme için kullanılır.

1.1.7.2.1. turur

Bu şekille en çok örnek İN'de mevcuttur. Ayrıca "turur" İN'de "durur" şekline göre daha sık kullanılmıştır. Ekleşmediği için sesli ve sessiz uyumlarına girmez. İnce sıradan kelimelerden sonra kalın ünlüyle, tonlu ünsüzle biten kelimelerden sonra da tonsuz ünsüzle gelir.

---

[91] Müellif diğer şahıs zamirlerinin görülen geçmiş zaman çekimleriyle birlikte vermiş, bu sebeple birleşik çekim gibi anlaşılmamalıdır. bk. KM s.70.

anıñ katında ayb ***turur*** (İN 42a5), ol bu zamanıñ okcılarınıñ atışı ***turur*** (İN 43a7), ve birisi dahı kalkan altından atmak ***turur*** ve dahı geymek birle atmak ***turur*** (İN 15b8-9) munlarıñ dahı hoş mezhebleri bar ***turur*** (İN 12a5), ve dahı ok atganda yay kadarınca silah geymek gerek anı bilmek ***turur*** (İN 16a1), ve dahı yaynıñ başı ādem oglınuñ ucası gibi ***turur*** (İN 14a4) "yayın başı insanın sağrısı gibidir", ve biri dahı gözlemek ***turur*** (İN 14b9), akr kim oñ kolda baş barmak başnı yagır kılmak ***turur*** (İN 55a1), amma ok atmaknıñ biş erkanı bar ***turur*** birisi yay ***turur*** birisi kiriş ***turur*** ve birisi ok ***turur*** ve birisi kösküban ***turur*** ve birisi ok tagan gişi ***turur*** (İN 12a6-9), yaynıñ yahşırakı ol ***turur*** kim (İN 13a9-13b1), ok atmaknıñ aslı on ***turur*** (İN 16a4-5), amma tarak kim ol sakalda ***turur*** ol altı hasletden bolur (İN 50a2), gez dimek türk tili ***turur*** (İN 20a2), ok atmaknıñ aslı tört ***turur*** (İN 15b2), ok atmak içinde bu gözlemek gayet yahşı ***turur*** velikin güc ***turur*** (İN 22b3), yırak atmakda mundan yahşırak yok ***turur*** (İN 19a2), barça hakıl bilik ***turur*** (CC 142,13)

1.1.7.2.2. durur

İN'de kullanıldığı görülür. Tonsuz ünsüzle biten kelimelerin arkasına da "durur" şeklinde gelebilir.

ve biri baş barmak bile bilek arası ***durur*** (İN 35a5), biri şehadet barmak ***durur*** (İN 35a4), yay toldurmaknıñ haddi bu ***durur*** kim (İN 22a2), dahı menfaati çok ***durur*** uruşda (İN 24b5), ol örü turup atmak dört dürlü ***durur*** (İN 28b2), ol anıñ gibi ***durur*** (İN 63b4), ve biri ucası ve biri karnı ***durur*** (İN 34b8), ve dahı ok atmak katırak ***durur*** düşmanga süngü sancmakdan (İN 6a7), ve dahı eyitdi bu tengri teālā kuvvetinden ***durur*** (İN 8b3-4), ve dahı üç barmaknı yummak ıtlakdan soñra yahşırak ***durur*** açmakdan ve dahı mefaatlürek ***durur*** (İN 26b3-4), ve her birisi muhalif ***durur*** birbirine (İN 11b9), asl munuñ ol ***durur*** kim (İN 61b1)

1.1.7.2.3. +dIr, +DUr, +tır

tur- fiilinin geniş zamanda çekimlenip ekleşmesi ile oluşmuş şekilleridir. Karamanlıoğlu benzer hecelerden birinin düştüğünü bu şekilde ekleştiğini ifade eder. Ancak hece birleşmesi de düşünülebilir. Ekin ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna girer. Fakat CC'de birkaç yerde bildirme ince ünlülü isimlere de –tur şeklinde gelmiştir. Ekin ilk ünsüzünün ünsüz uyumlarına girmesi ise eserlere göre farklılık gösterir. +dIr ve +tır şekillerine ait örneklerin tespiti +tir şeklinin de bulunması gerektiğini gösterir. Ayrıca –p ile yapılan öğrenilen geçmiş zaman çekiminde turur yardımcı fiilinin –tir şeklinde

ekleşmiş varyantına rastlanır. Ancak taranan metinlerde isme geldiği örnek tespit edilemediği için gösterilmemiştir.

1.1.7.2.3.1. +dIr, +tır

Fiilin tamamen ek durumuna geldiği şekilleridir. Yuvarlak ünlüyle biten isimlere de düz ünlülü olan bu şeklin gelebildiği görülür.

allardadır (EK 54b7), ***aşçıdır*** (EK 63a8-9), ***atasıdır*** (EK 53b7), bu ***atnıñdır*** (EK 50a10), bozgay yat kişi ***bardır*** (CC 161,18) "belki yabancı kişi vardır"[92],Christusnung tanıkı ***bardır*** (CC 123,14), ***bıçakıdır*** (EK 53b3), biyniñ ***hocasıdır*** (EK 53b7), ***kaçandır*** kelmek (EK 21b8), sultanıñ ***kulıdır*** (EK 53a4), ***sagsızdır*** (EK 67b8) "hastadır", az ***sakallıdır*** (EK 67a12), ***tarakçıdır*** (EK 63a1), bu ondan ***tardır*** (EK 32a7), ***ulusıdır*** (EK 53b8), bu ondan ***uzundır*** (EK 32a4), ***yayçıdır*** (EK 62b11), ***yogurtçıdır*** (EK 63a7), ***yugardadır*** (EK 44b13) ***;*** seniñ ***biledir*** (EK 54b2) "seninledir", mahtar-men över-men ekisi ***birdir*** (CC 164,25) "methederim ve överim aynı anlama gelir", bu ***biyniñdir*** (EK 50a9-10), ne ***çirkindir*** bu (EK 23b9)***, devesidir*** (EK 55b12), ***haleblidir*** (EK 63b2) "Halep şehrindendir", menim hallal ***hatunımdır*** (CC 117,18) "benim helal karımdır", eger toz toprak kuyaşdan ming kurla yarık bolsedi hanuz tengrinig yarıhlıkına köre ***karangıdır*** (CC 117,19-21) "eğer toz toprak güneşe göre bin defa daha aydınlık olsa bile Tanrı'nın parlaklığına kıyasla çok karanlıktır" ***kimdir*** Sunkur (EK 21b9), ***kenttedir*** (EK 44b11), kıska ***kişidir*** (EK 67a7), uzun ***kişidir*** (EK 67a6-7), ***kördir*** (EK 68a1), ***neçündir*** bu (EK 23a9), ***nedir*** bu (EK 21b10), anıng uçu ***sürüdir*** (CC 114,29) "onun ucu sivridir", ***temirçidir*** (EK 63a5), ***tikiçidir*** (EK 63a11 terzidir) ***; yazıktır*** (ED 20b15)

1.1.7.2.3.2. +DUr

dahı ebbe oknuñ ***adıdur*** (İN 8b7), bu tutmaknıñ öküş menfaatleri ***bardur*** (İN 19a4), ***bargandur*** (EK 59b11-12) "gidendir", ol haslet ***budur*** kim (İN 60b1), ***budur*** (ED 3b14), ol on birden ikisi ***başdadur*** (İN 35a9), orta ***bolıdur*** (EK 67a8), ***çanakçıdur*** (EK 62b12), ketken menim ***dostumdur*** (EK 35b10), ***kaydadur*** bey (EK 21b7), kim her yılda anı etmese ol tengirden dagı papdan ***kargışludur*** (CC 125,24) "kim her yıl onu yapmazsa Tanrı ve papaz tarafından lanetlenir, lanetlidir", ol on birden ikisi oñ ***koldadur*** (İN 35a1), ***kulumdur*** (EK 55a7), ***kulumuzdur*** (EK 55a8), anı gidermeklik

[92] CC s.23. ; ayrıca bk. bolkay /bozgay KTS s. 34-35.

oldur kim (İN 50a8), bişincisi murabba ***olturmakdur*** yani bagdaş kurup ***olturmakdur*** (İN 32b1), biri oñ kolu taş ***tamarlarıdur*** (İN 35a2), bu ondan ***yahşıdur*** (EK 32a3), ***urgandur*** (EK 60a2) "vurandır", bu ***yahşı mıdur*** (ED 23a12), ve biri dahı ***yañakdadur*** (İN 44a1), ol şak kim tırnak uzunınca ***yarılmakdur*** (İN 59a2), tengeri küçlüdür dagı ***yarlıgançludur*** bizim yazukumuz boşatma (CC 124,32) "Tanrı bizim günahlarımızı affetme konusunda güçlü ve merhametlidir" ***;*** amma tarak didügimiz sekiz yirde hasıl bolur biri ***bilekdedür*** (İN 43b7-8), ***evdedür*** (EK 44b10), ***evdekidür*** (EK 58b11), ***feresidür*** (EK 55b13) "parçasıdır", barça iklimlerde anlar üç ***gişidür*** (İN 11a9), ol ikisi sabit bolgay anuñ biri ***göñüldür*** ve biri iki ***gözdür*** (İN 35b2), amma nazar didügümüz dahı ayan didügümüz nişanı ya ölgüni ***gözlemekdür*** (İN 22a5), ölgüni gözlemek barça yaynıñ ***içindendür*** (İN 42b4), yay dahı anıñ gibi tört nesne birle ***kāyimdür*** (İN 13b7), bu onda ***keñdür*** (EK 32a6) "bu ondan geniştir", ***kimdür*** (KM 55b1), tengeri ***küçlüdür*** dagı yarlıgançludur bizim yazukumuz boşatma (CC 124,32), adı ***nedür*** (ED 24a4), bu ***nedür*** (KM 62a4), bu ne ***nesedür*** (KM 62a2), ***şekirtümdür*** (EK 55a8 çırağımdır), ol on sekizden altısı ***tenindedür*** (İN 34b5), gözlemek dahı üç ***türlüdür*** (İN 22b1), bu olturacak ***yirdür*** (EK 33b5) ***; aç turmen*** (CC 24,19) "açım", yay dahı anıñ gibi tört nesne birle kayimdür biri ***agactur*** (İN 13b7), her oyun kim ***bartur*** barçası batıl turur (İN 5a7), barça kişi ***borçlutur*** oruçta yazuhın aytma (CC 125,23) "herkes oruç ayında günahını açıklamaya borçludur", bir niçeler ölgüni gözlemek yaynıñ içinden dahı ***taşındantur*** tiyip eyitdiler (İN 42b1-2), ***yahşırahtur*** bu dünyada erki bile yazuhın aytmaga tamuhta dagın kerti yarguda küç bile aytkınça (CC 125,11) "günahlarını bu dünyada kendi isteğinle itiraf etmek cehennemde mahkeme önünde zorla söylemekten daha iyidir", kertegi kündey ***yarıhtur*** ham isi (CC 138,9) "odası güneş gibi aydınlık ve sıcaktır", artuh yegenimden artuh içgenimden astrı ulu ***yazuklutur-men*** (CC 123,16), ***yazuktur*** (ED 20b15), kertilik bizde ***yoktur*** (CC 124,30) "doğruluk bizde yoktur", adım ***Yunustur*** (ED 24a6) ***;*** dahı biri ***bilektür*** (İN 34b4)

1.1.7.3. Bildirmenin olumsuzunun "degül / tegil / tevül / döl[93]" ile yapıldığını daha önce belirtmiştik. Kelime bildirme ekini bazen alır bazen bildirme düşer.

bu kıska ***degüldi*** (EK 36b9), bu anıñ kibik ***degül*** (EK 37b3), velikin bu üstadlardan menkul ***degüldür*** (İN 28a3), ol rast ***degüldür*** (İN 10a3 o doğru değildir), bir niceler eyitdiler kim ibrahim yayı ol ***degüldür*** (İN 9b1), ve her birisi muhalif durur birbirine

[93] DLT'de kelimenin Oğuzca olduğu, Argulardan alındığı, "dagol" şeklinde olduğu açıklaması bulunmaktadır. DLT C.1. s.393. ; döl şeklinin ise degül>devül>dööl>döl şeklinde oluşması muhtemeldir.

yakın ***degüldür*** (İN 11b9) ***;*** yamança ***tegil*** (ED 23a4 kötü değil) ***;*** tanda ***devül*** birisi kün (CC 71,28) "yarından sonraki gün", men azam de ***dölmen*** (CC 124,22) "ben insan da değilim"

1.1.7.4. Bildirme ard arda sıralanmış aynı görevdeki kelime ya da kelime gruplarından ilkine değil de en sona gelene eklenebilir.

amma bilmezler katında ***eksüklük*** dahı ***ayb turur*** (İN 33b6), biri cılak ***barmak*** ve biri orta ***barmak*** ve biri baş ***barmak*** ve biri ***tirsek*** ve biri ***bāzû turur*** (İN 34a7-8-9), ol kimseler kim ölgüni gözlemek yaynıñ ***taşından*** dahı ***içinden turur*** tiyip eyitdiler (İN 43a4-5)

1.1.7.5. Bazı yerlerde bildirme düşer .

barça katunlar arasında ***algışlı sen*** (CC 126,34 bütün kadınlar arasında kutsalsın), emdi men ***arı men*** (CC 125,29 şimdi temizim), bilgil hem āgāh boldıl kim rastı örü turup ***atmak*** (İN 28a8), sende meste ***bar*** (ED 21a2 sende nesne var), iki ilgü arasında çemen ***bar*** (İN 5b8), evde kim ***bar*** (EK 36a1), time birsi bir ***batman*** (EK 29a1 her biri bir batman), ***bernelü-men*** (CC 20,14 borçluyum), sen ***dostum sen*** (ED 21a10), men ***frişte men*** (CC 124,22 ben meleğim), siz barşañız ***kardaşlar siz*** (ED 22b8 hepiniz kardeşsiniz), biyniñ olturuşı menim ***kibik*** (EK 32b11) yaynı yahşırakı ol turur kim kerek tört nesneden bolgay biri ***agaç*** biri ***moynuz*** biri ***yılım*** biri ***singir*** (İN 13b2-3 yayın iyisi dört nesneden yapılır, biri ağaç, biri boynuz, biri tutgal, biri (hayvan sinirinden yapılan yay kirişi) sinirdir), ***kim sen*** (KM 55b2 kimsin), ***kim siz*** (KM 55b2 kimsiniz), sen yad ***kişi sen*** (ED 22b12 yabancı kişisin), evde ***kimse*** yok (EK 37b13), atamız kim ***kökte sen*** (CC 124,15 atamız ki göktesin), üçlük ***sen sen*** (CC 147,15 üçlük (üç birlik) sensin), ***oynaş-siz*** (CC 114,21 oynaşsınız), sen ***yahşı sen*** (ED 22a14 iyisin), yev ***yakın*** (ED 21a2 ev yakındır), evde kişi ***yok*** (EK 37b12)

1.1.8. Adlarda Soru

İsim ya da isim soylu kelimeleri soru yoluyla fiile veya ek-fiile bağlayan ektir. Kıpçak metinlerinde soru ekinin –mI, -mU ve CC'de –mA şekillerine rastlanır. Bağlı bulunduğu kelimeden ayrı yazılmakla birlikte incelenen eserlerde CC'deki birkaç örnek hariç kalınlık–incelik uyumuna girmesi edatın ekleşmeye başlamasının bir göstergesidir. Ancak CC'de kalın sıradan ve düz ünlülü kelimelere de yuvarlak ve ince ünlülü eklenebildiği görülmektedir. Az sayıda örnek tespit edilebilmiştir.

ança mı köp sövmekten esirding (CC 149,8), bakarlar gişi ***bar mı*** diyip (İN 24b9), ol yay ādemġa inen ***ya mıdur*** yahud özge ***yay mıdur*** (İN 9a5-6) "o yay Âdem peygambere inen yay mıdır yoksa başka yay mıdır", bu ***yahşı mıdur*** (ED 23a12) ***; bar mu*** andı kın neçik menim kınım (CC 125,37) "benim derdim gibi dert var mı" ***;*** kerek yarov ***bar mü*** (CC 131,9) "gerekli şeyin var mı", ***tuvra mü arkrı mü*** (CC161,4) "doğru mu eğri mi", sen anı ***yibek mü*** deptir-sen (CC 163,23) "sen ona ipek mi demişsin"

1.2. FİİLE GELEN ÇEKİM EKLERİ

Fiil çekim ekleri fiil kök ve gövdelerindeki hareketleri kişi ve nesnelere bağlayan, adlarla fiiller arasında geçici anlam ilişkileri kuran, fiilin bildirdiği hareketi şekle, zamana ve şahsa bağlayan eklerdir. Ergin, şekil ifadesinin çekimli fiillerin hepsinde zaman ifadesinin ise bir kısmında bulunduğunu belirtir. Korkmaz, şekil ve zaman kavramlarının ikisinin birlikte *kip* terimi ile karşılanmasının daha doğru olduğunu ifade eder. Kip ekleri, fiilin bildirdiği işin gerçekleştiğini, gerçekleşmekte olduğunu veya gerçekleşeceğini belirten *haber / bildirme kipleri* ve fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmesinin tasarlanmış olduğunu belirten *tasarlama kipleri* olarak iki türdür. Çekimli fiillerde şahıs ekleri fiilin bildirdiği işin kim ya da kimler tarafından yapıldığını gösteren eklerdir.[94]

1.2.1. KİP EKLERİ

1.2.1.1. BASİT KİPLİ FİİLLER

Tek bir kip eki alan fiillerdir.

1.2.1.1.1. HABER KİPLERİ

Fiillerin zaman bildiren şekilleri haber kipleri içinde yer alır.Fiilde zaman, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın hangi zaman diliminde gerçekleştiğini bildirir.[95]

1.2.1.1.1.1. Öğrenilen / Duyulan Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman kipi, fiilin karşıladığı oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan önce gerçekleştiğini, konuşanın bunu bilmediğini, başkasından duyduğunu, öğrendiğini veya farkında olmadan yaptığını bildiren kiptir. Kıpçak Türkçesinde

---

[94] Ergin, age., s.288 ; Korkmaz, age., s.25-26.
[95] Korkmaz, age., s. 570 ; Ergin, age., s.300-301.

öğrenilen geçmiş zaman için -p +tur(ur) +şahıs zamiri ol, –mIş + şahıs zamiri ve –gan + tur(ur) olmak üzere üç ayrı şekilde yapılmaktadır.

1.2.1.1.1.1.1. –p ile kurulanlar

1.2.1.1.1.1.1.1. –p Durur / -p-tur / -p-Dir +şahıs zamiri

-p ile kurulan öğrenilen geçmiş zaman çekimi Eski Türkçede bulunmamaktadır. Kıpçak Türkçesinde ise esas fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil (veya yardımcı fiilin ekleşmiş hâli) +şahıs zamiri şeklindeki kuruluş öğrenilen / duyulan geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılır.

1.2.1.1.1.1.1.1.1. 1. teklik şahıs

keliptir men (EK 13b6) "gelmişim"[96], ***engip-tir –men*** (CC 114,34) "eğilmişim"

1.2.1.1.1.1.1.1.2. 2. teklik şahıs

sen anı yibek mü ***dep-tir-sen*** (CC 163,23) "sen ona ipek mi demişsin / onu ipek mi zannetmişsin"[97], ***içip-tir-sen*** etezge ***singirip-tir-sen*** (CC 142,18) "onu içmişsin ve vücuduna sindirmişsin"[98]

1.2..1.1.1.1.1.1.3. 3. teklik şahıs

kök barça ***açıluptur*** (CC 122,17) "gök tamamen açılmış", dünyege tirelik ***berilip turur*** (CC 145,7) "dünyaya hayat verilmiş" kaçan ol eti görürseñ kim ***hışin bolup durur*** anı taze kuyruk yagı birle yumşatgıl (İN 57b2) "o yerin etini katılaşmış gördüğün zaman onu taze kuyruk yağıyla yumuşat", arı tından ulam erdeng ana mariamdan ten alıp kişi ***bolup turur*** (CC 148,7) "Kutsal ruh sayesinde bakire anne Meryem'den vücut bulup insan olmuş", ay ***çıkıp mıdur*** (EK 20b7) "ay doğmuş mu[99]", biy ***keliptir*** (EK 34a2), ***ketiptir*** (EK 12b3) "gitmiş", arı seni ***tabuptur*** ham sili (CC 137,14) "seni dürüst ve temiz bulmuş", körking ***yeniptir*** libannı (CC 139,13) "güzelliğin, görkemin Lübnan'ı yenmiş / sınırlarını aşmış"

1.2.1.1.1.1.1.1.4. 1. çokluk şahıs

Metinlere örneği tespit edilemedi.

---

[96] EK müellifi bu yapının geçmiş zamanda kullanıldığını ayrıca belirtiyor. ***ketiptir*** örneği de aynı bölümde veriyor.
[97] Dizinde ifade şimdiki zamanda Türkiye Türkçesine aktarılmış. CC s.57.
[98] Dizinde ifade görülen geçmiş zamanda Türkiye Türkçesine aktarılmış. bk. CC s.167.
[99] Eseri hazırlayanlar tarafından görülen geçmiş zamanda çevrilmiştir.

1.2.1.1.1.1.1.1.5. 2. çokluk şahıs

Metinlerde örneği tespit edilemedi.

1.2.1.1.1.1.1.1.6. 3. çokluk şahıs

ve dahı bunlar meşhur ***bolup durur*** bu sanaat içinde (İN 11b4-5) "ve bunlar bu sanatta meşhur olmuşlar", velikin bu üstadlardan menkul degüldür sonragı okcılar tecribe birle ***çıkarıp tururlar*** (İN28a3-4) "ancak bu ok ustalarından ulaşan bir bilgi değildir, sonraki okçular tecrübeyle bulmuşlar", biyler ***keliptirler*** (EK 34a3)

Olumsuz çekim örneklerine rastlanmamakla birlikte EK'de bu şeklin olumsuz çekiminin fiil ile geçmiş zaman eki arasına –mA getirilmek suretiyle yaplıdığı ifade ediliyor.[100]

1.2.1.1.1.1.1.2. –p + şahıs zamiri

"Durur" yardımcı fiili ve bunun ekleşmiş şekillerinin düşmesi bildirmede de görüldüğü gibi yaygın bir durumdur. Bu sebeple çekimi oluşturan unsurlardan biri olan Durur / -tur / tir düşebilir, çekim –p +şahıs zamiri ile de yine geçmiş zamanı karşılayabilir. 3. teklik şahısta çekim örnekleri tespit edilmiştir.

1.2.1.1.1.1.2. **–mIş + şahıs zamiri**

-mIş,-mUş sıfat-fiili Eski Türkçe döneminden beri öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılmaktadır. Gabain ekin sıfat-fiil, kalıcı isim ve yüklem yapma görevlerinden bahseder ve ekin yuvarlak ünlülerden sonra nadir olarak –mUş şeklinde geldiğini ifade eder. Tekin ise bu çekimin kullanıldığı yerlerde öznenin çoğunlukla 3. teklik şahıs olduğunu belirtir. Kıpçak Türkçesinde Eski Türkçede olduğu gibi kalınlık-incelik uyumuna giren ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna ise her zaman girmez.

1.2.1.1.1.2.1. 1. teklik şahıs

ketmiş men (EK 13b5) "gitmişim"

1.2.1.1.1.2.2. 2. teklik şahıs

haşan ***kelmiş sen*** (ED 21b6) "ne zaman gelmişsin", sen begga ***ketmiş sen*** (ED 20a6), ave kim ***bolmış sen*** aar ana ave (CC 142,15) "Havva ki ona anne olmuşsun"

---

[100] EK s.16.

1.2.1.1.1.2.3. 3. teklik şahıs

kökge ***agınmış*** (CC 148,11) "göğe yükselmiş", ***almış*** (EK 12b3), ***barmış*** (EK 12b2), aş ***bişmiş midür*** (EK 20b12), ***bogmış*** (EK 12b4)[101], ***bükmiş*** (EK 12b4), todırgan oglan çuprakka ***çulganmış*** (CC 122,5) "yeni doğan çocuk kundağa sarılmış", ***içmiş*** (EK 12b2), ***demiş*** (EK 12b3), haçka ***kerilmiş*** (CC 148,9), ***kesmiş*** (EK 12b2), biçenlikke ***koyulmış*** (CC 122,6) "yemliğe koyulmuş", ovlım beyini ***tanımış*** (CC 151,10), konaşmız ***ölmiş midür*** (EK 20b13), ***yatmış*** (EK 12b4), ***yazmış*** (EK 12b4)

Çokluk şahıslarda çekim örnekleri taranan metinlerde tespit edilememiştir.

1.2.1.1.1.1.3. **–gan, -gan turur**

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman için –gAn + şahıs zamiri (3. şahıslarda turur fiili ile) kuruluşu ile öğrenilen geçmiş zaman için kullanılan bu şeklin, Kıpçak Türkçesinde de iki yerde aynı zamanda kullanıldığı tespit edilmiştir.[102] Örneklerin ikisi de 3. teklik şahıstadır. Birinde "turur" korunurken diğerinde düştüğü görülür.

andan ulam bar barça ***bolgan-turur*** (CC 148,6) "ondan ulaşarak, onun sayesinde her şey olmuş / yaratılmış", bizni çıkarıp ***turgan*** ölümning kabakından, sionda biz kim turalım (CC 137,18) "biz Sion'da duralım diye bizi ölümün kapısından çıkarıp durmuş"

1.2.1.1.1.2. Görülen Geçmiş Zaman

Bu kip geçmişte olup bitmiş yani tamamlanmış ve konuşanın bizzat yaptığı, şahit olduğu ya da gerçekleştiğini kesin olarak bildiği oluş ve kılışları bildirir.[103] Gabain ekin –t veya –d fiilden isim yapma eki olduğunu ve şahısların iyelik ekleriyle ifade edildiğini belirtiyor. Ayrıca aynı kelimelere ekin bazen –t ile bazen –d ile eklendiği bilgisini veriyor. Tekin ekin yuvarlak ünlülü şekillerine de örnekler gösteriyor. Kıpçak Türkçesinde de Eski Türkçedekinin devamı olarak görülen geçmiş zaman kipi için –DI, -DU eki ve iyelik menşeli şahıs ekleri (şahıs zamiri kullanılan birkaç örnek dışında) kullanılır.Ekin ünsüzü yumuşak ünsüzlerden ve ünlüyle biten fiillerden sonra –d sert ünsüzle bitenlerden sonra –tI şeklindedir. Ancak eserler arasında farklılıklar vardır. Özellikle İN'de sert ünsüzden sonra da –dI ile gelebilmektedir. Ekin vokali incelik-kalınlık uyumuna istisnasız girer. Ancak düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından

---

[101] EK müellifi örnekleri geçmiş zamanda verdiğini belirtiyor. s. 13.
[102] Çağatay Türkçesindeki kullanımları için bk. Janos Eckmann, Çağatayca El Kitabı,2. baskı, Akçağ yay. Ankara, 2003, s.124-125.
[103] Ergin, age., s.298-300 ; Korkmaz, age., s.584-599.

eserlerin hepsinde düzenli bir durumdan bahsedilemez. Şahıs ekleri bakımından 1. çokluk şahıs hariç Eski Türkçedeki şekillerin devamıdır. Eski Türkçede –mIz, -mUz şeklinde olan görülen geçmiş zaman 1. çokluk şahıs eki Korkmaz'a göre –dUk geçmiş zaman sıfat- fiilinden bulaşma yoluyla görülen geçmiş zaman ekine aktarılması sonucu –k olmuştur.[104]

1.2.1.1.1.2.1. İyelik Menşeli Şahıs Ekleriyle:

1.2.1.1.1.2.1.1. Olumlu Çekim

1.2.1.1.1.2.1.1.1. 1. teklik şahıs

men ***algışladım*** (ED 24a14), men tengirning işine osal ***boldım*** (CC 117,17) "ben Tanrı'nın işinde tembel oldum/ ihmalkâr davrandım", ***çızdım*** (KM 50b3), men seni ***kargışladım*** (ED 24a12), alganım hallalım ***koşıldım*** (CC 116,15) "aldığım helalim ile bağlandım", ***uladım*** (CC 114,2) "bağladım", ovdarı ***yıhıldım*** (CC 113,14) "sırtüstü yıkıldım", ***;*** yüvüt ***berdim*** (CC 115,34) "teselli verdim", men iş ***işledim*** (ED 22a12), men halebten ***keldim*** (ED 24a6) "Halep'ten geldim", men mi ***keldim*** (EK 21b4), men ***ögrendim*** (ED 21b4), ***seskendim*** (CC 111,2) "korktum", anı ***seskendirdim*** (CC 111,4) "onu korkuttum", men saña ***sevledim*** (ED 22a8) "sana söyledim", çüprek bile ***sildim*** (EK 50a5) "bezle sildim", ***süyendim*** (CC 161,23) "dayandım", yeyiş ***yedim*** (EK 30a7) "bir yiyiş yedim ki", ***yitirdim*** (CC 163,34) "kaybettim" ***;*** sattın ***aldum*** (EK 15b10), anı ***aldum*** ve dahı uzun uzak sözlerni kemişdüm (İN 2b4) "onu aldım ve uzun ibareleri kısalttım", men ***algışladum*** (ED 24a14), bazarga ***bardum*** (EK 40b3), ***kargışladum*** (ED 24a12), bu muhtasar kitabnı ok atmak içinde cem ***kıldum*** (İN 2b6) "bu özet kitabı okçuluk üzerine yazdım", men dahı öziniñ buyrugına boyun ***sundum*** (İN 2b4) "ben de kendisinin buyruğunu kabul ettim", turuş ***turdum*** (EK 30a8) "bir duruş durdum ki", öz özümden ***tuvurdum*** (CC 132,26), "ben kendimden doğurdum",uruş ***urdum*** (EK 30a7) "bir vuruş vurdum ki", kalem bile ***yazdum*** (EK 50a4), ***yumdum*** (CC 111,22) ***; bildüm*** ki bey keldi (EK 37b7) "beyin geldiğini bildim", beyge bir at ***birdüm*** (EK 41a4) "beye bir at verdim", men iş ***işledüm*** (ED 22a12), ve dahı tevfiki tengri teālādan ***izdedüm*** (İN 3a2) "ve yardımı Tanrı'dan istedim", men bir işte ***keldüm*** (ED 24a8), men ***keldüm mi*** (EK 19a8), ve dahı uzun uzak sözlerni ***kemişdüm*** (İN 2b8) "uzun ibarelerini kısalttım", beyni ***kördüm*** (EK 40a6), küneş batkaç ***mindüm*** (EK 28a12-13) "güneş batınca bindim", men ***ögrendüm*** (ED 21b4), ve bu kitaba hulasa diyip ad ***virdüm*** (İN

[104] Korkmaz, age., s.572 ; Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar,C.1,TDK yay Ankara 1995, s.167.

3a1), aşnı ***yedüm*** (EK 39b13) ***;*** ol boşak kim men ***ayttım*** (CC 121,19) "o arınma ki ben söyledim" ***;*** neçik men yazık ***ettim*** alay aytır men bey tengirge (CC 121,7) "ne kadar günah işledimse olduğu gibi Tanrı'ya söylerim", anı ***içtim*** (EK 52b1), men seni ***incittim*** (ED 22a8) ***;*** beyge ***baktum*** (EK 40a12), kalaga ***çıktum*** (EK 40a13), biy turgaç men ***kaçtum*** (EK 28a11) "bey kalktığında ben kaçtım", kılıçnı ***sattum*** (EK 40a5) ***; çektüm*** anı (EK 41b13) "onu çektim", sunı ***içtüm*** (EK 40a3), sözni ***işittüm*** (EK 40a5), kentke ***kettüm*** (EK 51a6), ***söktüm*** anı (EK 41b13) "ona sövdüm", biy çak turdı men ***yetiştüm*** (EK 28a1) "bey kalktığında ben de ulaştım"

1.2.1.1.1.2.1.1.2. 2. teklik şahıs

neçe at satın ***aldıñ*** (EK 22b11), sızgan kümüşley ***balgıdın*** (CC 143,4) "eritilmiş gümüş gibi ışık saçtın"[105], sen karşı ***bardıng*** (CC 124,18), kattı ölimge kirip ölümden bizni ***çıgardıng*** (CC 144,15) "zor, meşakkatli ölümü kabul edip bizi ölümden kurtardın", ***çızdıñ*** (KM 49b1) "yazdın", eminçde sen ***kondıng*** (CC 142,6) "sükûnete kondun", tutgunlarnı sen ***kutkardıng*** (CC 144,16) "tutsakları sen kurtardın", sen uçmışlay yürüp barçalarnı ***ozdıng*** (CC 142,6) "sen uçar gibi yürüyüp hepsini geçtin", neden ***taldıñ*** (EK 23b5) "neden yoruldun?"[106], ança mı köp sövmekten esirding kim haçka minmege ***uyalmadıng*** (CC 149,8) "çok sevmekten o kdar çok mu sarhoş oldun ki haça çıkmaya utanmadın", andan bizge sen ***yavdırdıng*** kök ötmekin (CC 140,2) "oradan bize gök ekmeğini yağdırdın", neden ***yıgladıñ*** (EK 23b4) "neden ağladın?" ***;*** ave sırın barça bilgen kim tengrining senden bolgan işlerini ***aytabilding*** apostolerge ***bildirding*** (CC 142,19) "sırları bütünüyle bilen Havva Tanrı'nın senden olan işlerini söyleyebildin, havarilere anlattın", sözin tenge ***biriktirding*** (CC 137,6) "sözünü özle birleştirdin", sen ***keldiñ mi*** (EK 19a7), ol körkli kişi kim sen ***körding*** (CC 124,19) "o güzel insan ki sen gördün", ***köterding*** barça tügel küsençlering tengrige (CC 140,9) "bütün güzel mükemmel isteklerini Tanrı'ya götürdün", ***sövdüng*** bizni kim seni söveli (CC 150,2) "seni sevelim diye bizi sevdin", barçalarnı ***sövündürding*** (CC 138,10) "herkesi sevindirdin", muradınga emdi ***teyding*** (CC 140,18) "muradına şimdi erdin", ne ***yediñ*** (EK 22a11) ***;*** eydürlerdi ki vallahi sen ***urduñ*** vallahi sen urmaduñ (İN 5b4) "sen vurdun sen vurmadın derlerdi", kimni ***urduñ*** (EK 22a12) ***;*** algış ***eyledüñ*** (EK 24a6) "dua ettin", sen mi ***keldüñ*** (EK 20b3) ***;*** uçmak yolın bizge ***açtıng*** (CC 139,5) "cennet yolunu bize açtın", neçük ***kaçtıñ*** (EK 23a7), kökni yerni sen ***yarattıng*** (CC 144,12)

[105] bk. balkı- CC s.22 ; KTS s.23.
[106] Eseri hazırlayanların verdiği anlam bu şekildedir. bk. EK. s. 25.

"yeri göğü sen yarattın", neçük ***yattıñ*** (EK 23a5) ***;içtiñ*** (EK 14a3) ***; korktung*** (EK 14a3) ***;*** kanıng ***töktüng*** (CC 150,2) "kanını döktün"

1.2.1.1.1.2.1.1.3. 3. teklik şahıs

neçe ***aldı*** (EK 22b7) "kaç tane aldı", meni tavga ***agındırdı*** (CC 138,4) "beni dağa çıkardı", neçük ***agırladı*** (EK 23a8) "nasıl ağırladı", bu bab evvel yay birle kim ok ***atdı*** anı beyan kılur (İN 7b7) "bu bölüm ilk önce kim yayla ok attı onu anlatır", ***bardı*** (KM 55b3) "vardı, ulaştı", sunkur biy ***boldı*** (EK 36b7), bu kitabnı yazmaga sebeb ol ***boldı*** kim (İN 2a6), ***çızdı*** (KM 50a2) "yazdı", tenin haçka temir mıh ***kadadı*** (CC 147,2) "demir çivi vücudunu haça raptetti", ***kaşındı*** (KM 13b8), ve dahı bir bıçak ***kıldı*** (İN 10a6) "ve bir bıçak yaptı", bu karavnı saa bedri toguz ay kim sende ***kondı*** (CC 142,14) "bu ödülü sana dokuz ay sende kalan kişi verdi", ol ok atmaknı ***koydı*** (İN 7a4) "o ok atmayı bıraktı", aglayıp ***olturdı*** (EK 46b13) "ağlayıp oturdu", yer ***oyuldı*** (CC 115,9), tengri teālā anı ***sakladı*** ibrahim içün (İN 9a8) "Tanrı onu İbrahim Peygamber için sakladı", astrı murdar ***sasıdı*** (CC 124,12) "çok kötü koktu", tengri seni ***soyurgadı*** ovluma bol dep anası (CC 151,3) "oğluma ansı ol diye Tanrı sana lutfetti", küneş ***togdı*** (EK 66a4), yulduz kuyaşnı ***togurdı*** (CC 145,10) "yıldız güneşi doğurdu", ***urdı*** (EK 77b5) ***;*** ol sözni ayttı da canın tengeri eline ***berdi*** (CC 122,21), bilinmegenni ***bildirdi*** (CC 151,6), ve dahı ādem oglanlarına bilmegenini kalem birle ***bildürdi*** (İN 1b4), ***bürlendi*** kuru çıbuh (CC 157,1) "kuru çubuk yeşerdi", bitigimiz ***tükendi*** (ED 24a16) "kitabımız tamamlandı", algış ***eyledi*** (EK 24a3) "dua etti", andan anıñ birle bir sikke ***işledi*** (İN 10a6) "ondan bir para işledi", biy ***keldi*** (EK 34a1), ***keldi*** (KM 55b3), yigire ***kirdi*** (EK 46a12) "kızgın olarak girdi", yulduz ekinçi ***köründi*** (CC 123,3) "yıldız yeniden göründü", kaçan kim ādem ok atmaknı ***ögrendi*** gayet ***sevindi*** (İN 9a2), basa saña kim ***sevledi*** (ED 22a10) "ancak sana kim söyledi", yigirip ***sövledi*** (EK 46b7) "öfkelenerek söyledi", mariamga ***sövünçledi*** (CC 151,2) "Meryem'e müjdeledi", ***yedi*** (KM 61a9), tizin çögüp ***yügündi*** (CC 122,18) "diz çöküp eğildi" ***;*** bu kiçe kövüs bulgak ***boldu*** (CC 61,19) "bu gece gönlüm bulandı", toguz ay kim sende ***kondu*** (CC 142,14), taş kök yerni barça ***tolturdu*** (CC 143,8) "taş yeri göğü doldurdu" ***; açtı*** (EK

9b13), öpti kuçti ol kelepenni ***aştı*** (CC 124,12) "o cüzamlıyı öpüp kucaklayıp gitti", kaçan frişte ol sözni ***ayttı*** ançak körünmedi (CC 124,14) "melek o sözü söyler söylemez görünmez oldu", ***ayıttı*** (KM 61a10), ***bastı*** (EK 11b12), ***bıçtı*** (EK 10a6), ölümden ***koptı*** (CC 48,6) "öldükten sonra tekrar dirildi", ***olturttı*** öz-öz ongında (CC 140,16)

"kendi sağında oturttu", ***tuttı*** (EK 11b10), ***uruştı*** (EK 77b6), ılannı basıp ***yançtı*** dagın öltürdi (CC 138,16) "yılanı basıp ezdi ve öldürdü", ınanır men barçaga erkli ata tengrige kökni yerni barça körünür körünmezni ***yarattı*** dey (CC 148,1-3) "ben yeri göğü görünür görünmez her şeyi yarattı diye her şeye yeten Tanrı'ya inanırım", sevinip ***yattı*** (EK 46b6), menim atım ***yavruttı*** (CC 163,31) "benim atım yoruldu" ***; bükti*** (EK 10a3), ***çekti*** (EK 77b6), almazlıkga sagış ***etti*** (CC 151,10) "almamaya karar verdi", ***içti*** (KM 61a10), mine ***ketti*** (EK 46a12) "binerek gitti", taş tavga kim bitip ***östi*** (CC 143,8) "dağ taşta büyüdü", kensining kanlı teri ***tüşti*** yerge frişte kelip ***övütti*** (CC 126,13) "kendisinin kanlı teri yere düştü melek gelip temizledi", ***şeşti*** (EK 10a7) "çözdü", kim kensi çın tengri bizni ***üretti*** (CC 159,8) "ki gerçek Tanrı'nın kendisi bize öğretti", ***ürkti*** (EK 10a3) "korktu"

1.2.1.1.1.2.1.1.4. 1. çokluk şahıs

çızdıġ (KM 50a11) "yazdık" ***; keldik*** (EK 34a9), ***keldik*** ol hanga teyişmege (CC 123,1) "o hana saygı sunmaya geldik", ***sevledik*** (ED 24a4) "söyledik", ***; alduk*** (EK 13b10), neçük kim burun yad ***kılduk*** (İN 41a1) "nasıl ki önce söyledik / ilk söylediğimiz gibi", ***turduk*** (EK 57a7) "kalktık", ***yazduk*** (EK 13b11) ***;*** ol şaklar kim dört ***didük*** (İN 56b5) "o yaralar dörttür dedik", algış ***eyledük*** (EK 24a5) "dua ettik", biz ***keldük mi*** (EK 19a9), biz anıng yulduzun ***kördük*** (CC 122,40), ***yedük*** (EK 57a9) ***;*** biz koygaşıp ***yattık*** (CC 113,18) "koyun koyuna yattık", ***;*** neçik kim ***eşittik*** (CC 3,22) "nasıl ki işittik" ***; içtük*** (EK 57a9), ***kettük*** (EK 57a9)

1.2.1.1.1.2.1.1.5. 2. çokluk şahıs

siz satın /satun ***aldıñız*** sizġa atlar donlar (ED 23b16) "siz kendinize atlar elbiseler aldınız", ***bardıññız*** (EK 14a8)[107], ***çızdıñız*** (KM 49b7) "yazdınız" ***; birdiññiz*** (EK 14a8) "verdiniz", algış ***eylediñiz*** (EK 24a6) "dua ettiniz", siz ***keldiñiz mi*** (EK 19a7) ***kirdiññiz*** (EK 14a8), ***yediñiz*** (EK 57a13) ***;*** neçik kim ***eşittingiz*** (CC 19-24) " nasıl ki işittiniz", ***içtiñiz*** (EK 57a13)

1.2.1.1.1.2.1.1.6.. 3. çokluk şahıs

allar kim künde munda kelirler ***aldılar*** (EK 59a11), anı tigmege ***bagladılar*** (CC 126,20) "onu direğe bağladılar", ***bardılar*** ok işlediler (İN 10b7), anuñiçün kim anlar

[107] Esri hazırlayanlar Arap müellifin genizden söylenen ñ'yi şeddeli bir n sanmış olabileceğini belirtmişlerdir. bk. EK. s.15, 1 numaralı dipnot.

tecribe ***kıldılar*** (İN 27a2) " onun için onlar tecrübe ettiler", baş ***urdılar*** (CC 123,15) "müracaat ettiler", ***urdılar*** (EK 13a6), dahı anuñ birle ***uruşdılar*** (İN 10a7) "(bıçakla) savaştılar", ***yazdılar*** (EK 65a7) ***;*** mekke halkı barça ok atmaknı ismailden ögrendi ***didiler*** (İN 9b4), algış ***eylediler*** (EK 24a4) "dua ettiler", ve dahı munı öküş halayık hoşırak ***gördiler*** (İN 28a5-6) "pek çok kişi bunu daha iyi gördü", ovlınga ötli sirke ***içirdiler*** (CC 143,10) "oğluna safralı sirke içirdiler", barça kişiler ***keldiler*** (EK 48b3-4) "herkes geldi", ulu sövünç ***sövündiler*** (CC 123,5) "çok sevindiler", taş bile taşlap ***öldürdiler*** (CC 122,15) "taşalyarak öldürdüler", ***yediler*** (EK 57b5) ***;*** alay ***sordular*** herodes hannı (CC 122,39) "Herodes'i sordular", köktegiler barça ***saptı*** (CC 143,18) "azizlerin hepsi (senin yolundan) ayrıldı", alar ayagışıp ***yattılar*** (CC 113,19) "onlar başlı ayaklı yattılar", ***; elttiler*** anı tört yargıçı allında (CC 126,18) "onu dört yargıçın önüne getirdiler", ***içtiler*** (EK 57b6), ***kettiler mi*** (EK 19a2) ***;*** dahı cuhutlar anı ***tuttular*** dagı bagladılar (CC 126,16) "Yahudiler onu tuttular ve bağladılar"

1.2.1.1.1.2.1.2. Olumsuz çekim

Olumsuzu –mA ile yapılır.

1.2.1.1.1.2.1.2.1. 1. teklik şahıs

almadum (EK 16b12), men ***aşmadım / aşmadum*** (ED 20b2) "ben açmadım", ***çızmadım*** (KM 50b3) "yazmadım", ***okmadum*** (EK 16b12) "okumadım", ***yazmadum*** (EK 16b12) ***;*** men işmek ***işmedim / işmedüm*** (ED 21a5) "ben içecek içmedim", men ***kelmedüm*** (EK 17a7-8), men begġa ***ketmedim / ketmedüm*** (ED 20a6), eygi keyitge ***könenmedim*** (CC 132,8) "güzel elbiselerle tatmin olmadım", bir aydan beri ***körmedüm*** (EK 51a2), men yemek ***yemedim/ yemedüm*** (ED 21a14)

1.2.1.1.1.2.1.2.2. 2. teklik şahıs

almadıñ (EK 17a4), ***çızmadıñ*** (KM 49b3), vallahi sen ***urmaduñ*** (İN 5b4) ***;*** sen ***kelmediñ*** (EK 17a9)

1.2.1.1.1.2.1.2.3. 3. teklik şahıs

bakmadı (EK 17b1), erdem eksik ***bolmadı*** (CC 145,11) "(erdemi eksilmedi", ***çızmadı*** (KM 50a5), ***tıkmadı*** (EK 17b1), anı gören gişi burungı gibi sagınur oknı ***tolturmadı*** diyip (İN 24b2) "onu gören kişi oku doldurmadı zanneder", menden özge kimse ***turmadı*** (EK 49a6), hiç kimersene ellerin ***uzatmadı*** silahlarga (İN 4b5) ***; bükmedi*** (EK 17b2), bir gün resûl aleyhis-selām ol sehl adlu sahabeni ***görmedi*** (İN 7a2), ol munlar

tabakasına hiç kimersene bu sanaat içinde ***irişmedi*** (İN 11b7) "(okçulukta) onların seviyesine hiç kimse ulaşmadı", barça kişiler keldiler meger sultan ***kelmedi*** (EK 48b3)

1.2.1.1.1.2.1.2.4. 1. çokluk şahıs

biz satın / satun ***almadık*** (ED 23b16), ***almaduk*** (EK 17a1), ***çızmadıġ*** (KM 50b11),

okmaduk (EK 17a2) "okumadık", ***yazmaduk*** (EK 17a2) ***;*** biz ***kelmedük*** (EK 17a8)

1.2.1.1.1.2.1.2.5. 2. çokluk şahıs

almadıñız (EK 17a5), ***çızmadıñız*** (KM 49b10) ***;*** siz ***kelmediñiz*** (EK 17a10)

1.2.1.1.1.2.1.2.6. 3. çokluk şahıs

bakmadılar (EK 17b4), ***tıkmadılar*** (EK 17b4)

1.2.1.1.1.2.2. Şahıs Zamiri Menşeli Şahıs Ekleriyle:

2. teklik şahıs ve 1. çokluk şahısta örnekleri tespit edilmiştir.

1.2.1.1.1.2.2.1. 2. teklik şahıs

1.2.1.1.2.2.1.1. Olumlu çekim

sen satın ***aldı sen*** saña donlar atlar (ED 23b14) "sen kendine giysiler atlar satın aldın"***;***

neşin /neşün tas ***eyledi sen*** (ED 24a10) "neden kaybettin", kaysı şardan ***keldi sen*** (ED 24a6) "hangi şehirden geldin", sen bu kün ne yemek ***yedi sen*** (ED 23b4), sen ***yeñdi sen*** (ED 20a10) "sen yendin"

1.2.1.1.1.2.2.1.2. Olumsuz çekim

sen ***incitmedi sen*** (ED 22a10) "incitmedin", sen ***ketmedi sen*** (ED 23a16) "gitmedin", sen ***sevlemedi sen*** (ED 22a10) "söylemedin"

1.2.1.1.1.3. Geniş Zaman

Geniş zaman kipi geçmişte olan, olmaya devam eden ve gelecekte de olabilecek olan hareketleri anlatmak için kullanılır. Kipin asıl görevi her zaman olan oluş ve kılışları bildirmektir. Bu sebeple genellikle her zaman olan veya yapılan işler, hareketler, alışkanlıklar anlatılırken kullanılır. Ancak kipin zamanındaki genişlik ve esneklik geçmiş, şimdiki ve gelecek zamana kaymaların olmasına sebep olur.[108] Geniş zaman

[108]Geniş zaman kipinin işlevleri ve zaman kaymaları için bk. Ergin, age., s.291-295 ; Korkmaz, age., s.637-646.

ekleri şeklinde Eski Türkçedeki gibi Kıpçak Türkçesinde de –r, Ir, -Ur, -Ar 'dır. Yalnız Tekin ve Gabain'ın gösterdiği –yUr ekinin örneklerine rastlanmaz.[109] Çekim sıfat-fiilerle kurulan diğer şekiller gibi zaman eki (sıfat-fiil) + şahıs zamiri kuruluşundadır.

1.2.1.1.1.3.1. Olumlu Çekim –Ar, -r, -Ir, -Ur +şahıs zamiri

1.2.1.1.1.3.1.1. 1. teklik şahıs

buvar men (CC 162,24) "boğarım", ***çızar men*** (KM 53b1), men tañrıdan ***korkar men*** (ED 19b4), ***yatar men*** (EK 15a4) ***; büger men*** (CC 163,11) "bükerim", ***içer men*** (EK 15a4), ant ***içer men*** (CC 115,41), men seni ***sever men*** (ED 19b8) ***sever men*** (EK 15a4) ***; beler men*** (CC 162,5) "belerim, kundaklarım", ādem eyitdi ***diler men*** kim mundan dahı uzunırak bolgay didi (İN 10b5), katumda / katımda kel seni ***konaklar men*** (ED 20b10), em üçün ***yer men*** (CC 115,2) "şifa için yerim", ***yir men*** (EK 15a4) ***;*** ne ***alır men*** (ED 21b4), ***alışır men*** (CC 13,12), neçik men yazık ettim alay ***aytır men*** bey tengirge (CC 121,7) "ne kadar günah işledimse öylece Tanrı'ya itiraf ederim" ***;seskenir men*** (CC 111,1) "korkarım", men senden ***yeşitir men*** (ED 20a4) ***; alur men*** (EK 15a4), kimni urur sen men ***urur men*** (EK 42a5), ***yalbarur men*** mariam katunga arı franaska (CC 121,7-8) "Meryem'e ve aziz Franz'a yalvarırım", ***;*** men seni ***bilür men*** (ED 19b8), ***büsürür men*** (CC 161,18) "teşekkür ederim"

1.2.1.1.1.3.1.2. 2. teklik şahıs

bakar sen (EK15b2), ***çızar sen*** (KM 53a6), ***kılar sen*** (EK 15b3), kaçan bogday ***saçar sen*** aar kovra biter (CC 113,23) "ne zaman buğday saçarsın yabanî ot biter", ***; keter mi sen*** (EK 19b8), ***miner sen*** (EK 15b3) "binersin", ***tüşer sen*** (EK 15b3) ***;*** ne ***kıynar sen*** boyungnı (CC 149,4) "niçin bedenine eziyet edersin", sen ***vaynar sen*** (ED 19b12) "oynarsın", sen ***yıglar sen*** (ED 20a2) "ağlarsın", kayda ***yir sen*** (EK 22a10) ***;*** sen satun/satın ***alır sen*** (ED 20a15), nege ***tabunır sen*** (CC 132,19) "neye tapınırsın", sen kimden ***vıyalır sen*** (ED 23a2) "kimden utanırsın" ***; elttir sen*** haçımnı (CC 49,2) "haçımı taşırsın", sen ***tilenir sen*** (ED 20b14) "dilenirsin", ***tezletir sen*** (ED 19b12) "acele edersin" ***;*** sen satun/satın ***alur sen*** (ED 20a15), ***turur sen*** (EK 57b8) "ayağa kalkarsın", kimni ***urur sen*** (EK 22a12) ***;*** sen ***esirür / esürür*** sen (ED 20a2), ***kelür mi sen*** (EK 19b8), ***tezletür sen*** (ED 19b12), sen ***yegirür sen*** (ED 19b14) "tiksinirsin"

[109] Gabain, age., s.80 ; Tekin, age., s.185-186.

1.2.1.1.1.3.1.3. 3. teklik şahıs

tiri bulah andan ***agar*** (CC 141,7) "hayat kaynağı oradan akar", kiriş anıñ üzere ***çıkar*** (İN 52a2), ***çızar*** (KM 53a6), uruş tapmaz oknı ***saçar*** (İN 39b6) "vuruşu isabet etmez oku dağıtır" ***;*** evvel oknı ***çeker*** (İN 24a7), bu yolunga kim kim ***girer*** (CC 141,15), ***keter mi*** (EK 19b3), ***kişner*** (KM 13b8), beg seni ***sever*** (ED 23b12), ok anı ***sürter*** yagır eyler (İN 18b6) ***;*** ok çıkkaç yukaru ***izler*** (İN 23a9), ol kensi yazukından asrı yaman ***sasır*** (CC 124,20) "o kendi günahından daha kötü kokar", biy sultanga ***okşar*** (EK 37a10) "bey sultana benzer", ok tezginür dahı gökde ***oynar*** (İN 63b9), bey senden ne ***yizder*** (ED 22a6) ***;*** arı lukas ***aytır*** evangelim içinde (CC 122,1), elbekligingden kim tilese ***alır*** (CC 140,5) "bereketinden kim istese alır" ***;*** anıng üçün bizge tengeri ***berir*** hormat sövünç egilik (CC 123,24) "bunun için Tanrı bize lutuf, mutluluk, iyilik verir", bey ***kelir midür*** (EK 21a1) ***;*** ok atgan gişi katı kıyık tursa kuvveti katı ***bolur*** (İN 40a2) "ok atan kişi yan durursa (eğik) kuvveti de çok olur", ol gişi kim oknı ***kaytarur*** (İN 7b4) " o kişi oku dönderir", yoksa atabilmez oknı ***sındurur*** (İN 33a5), ***turur*** (EK 57b12), ***uruşur*** (EK 77b12), avzu artına sohup ***uyur*** (CC 120,13) "(köpek) ağzına altına sokup uyur" ***;*** bir ok sebebi birle üç gişi uçmaga ***girür*** (İN 5a1), tengeri bizge ***körgüzür*** evangelim içinde nişan kerti söymeking (CC 123,13) "Tanrı bize İncil içinde gerçek sevginin alâmetini gösterir", ve dahı oknı ***yürütdürür*** (İN 19a5)

1.2.1.1.1.3.1.4. 1. çokluk şahıs

içer biz (EK 15a7), ***küler biz*** (EK 15a8), ança ***söver biz*** tengirni neçe biz anıng buyruhın tutar biz (CC 123,31) "Tanrı'nın buyruğunu ne kadar tutarsak o kadar severiz demektir" ***;*** egir biz aytsak yazuksuz biz kensimizni ***aldar biz*** (CC 124,30), ***yir biz*** (EK 15a7) ***;*** dagı yazuklarımızını bizge boşatkıl neçik biz ***boşatır biz*** bizge yaman ethenlerge (CC 126,30) "nasıl ki biz başkalarının bize yaptığı kötülükleri affederiz sen de günahlarımızı bağışla" ***;*** velikin ***eydür büz*** kim ok atgan gişiniñ barmakları uzun bolsa (İN 17b2) ***; okur biz*** arı stefandan kim (CC 122,12) "aziz Stefan'dan okuruz,öğreniriz" ***turur biz*** (EK 57b8), evde ***yatur biz*** (EK 44a2,4) ***;*** velikin ***eydür büz*** kim ok atgan gişiniñ barmakları uzun bolsa (İN 17b2), kimni ***yeberür biz*** (ED 22b4) "kimi göndririz"

1.2.1.1.1.3.1.5. 2. çokluk şahıs

kalar siz (EK 15b5) "kalırsınız", ***kılar siz*** (EK 15b5), ***; büker siz*** (EK 15b6), ol and kim ***içersiz*** anuñ içün sizüñ üzere nesne tüşmez (İN 5b5) "madem ki yemin edersiniz

sizin üzerinize herhangi bir şey düşmez", siz kayda ***keter siz*** (ED 22b4) ***keter mi siz*** (EK 19b9), ***tiker siz*** (EK 15b6) "dikersiniz" ***;*** anda tapgay siz yangı han togurmuş kimni ***izder siz*** (CC 122,37) "yeni han doğurmuş kimi istersiniz orada bulacaksınız" ***;*** yoldan ***barır siz*** (CC 125,36) "yoldan gidersiniz", ***vıyalır siz*** (ED 23a4) "utanırsınız", ***turur siz*** (EK 57b9), ***; kelür mi siz*** (EK 19b8)

1.2.1.1.1.3.1.6. 3. çokluk şahıs

andan soñra gafil kılıp alup ***kaçarlar*** (İN 41b8) "daha sonra habersizce alıp kaçarlar" ***;***

ve dahı sol eli birle yaynı halas kılmaga hatra ***diyerler*** (İN 38b5), ***keterler mi*** (EK 19b4), örtlik tamukka ***tüşerler*** (CC 117,4) "ateşli cehenneme düşerler" ***;*** bu olturuşga meşakifi ***tirler*** (İN 32a9), frişteler saa yetmeyin ***tanglarlar*** (CC 138,6) "melekler sana ulaşamadan hayran olurlar" ***;*** talaşman sözin ***ınanırlar*** (CC 117,3) "nifakçımı sözüne inanırlar" ***;*** yekning tuzakına ***ilinirler*** (CC 117,4) "şeytanın tuzağına takılırlar", allar kim künde munda ***kelirler*** aldılar (EK 59a10-11) ***; alurlar*** (EK 65a9), ***tururlar*** (EK 57b12) ***;*** horasan ehli ***eydürler*** kim (İN 10a2), ***kelürler mi*** (EK 19b4) bir niceler azırak ***yürürler*** (İN 33b3)

1.2.1.1.1.3.2. Olumsuz çekim

Geniş zamanın olumsuzu için –mAz ve son seste sedasızlaşma sebebiyle oluşan –mAs kullanılır.1. teklik şahısta ise birkaç örnekte " –mAz / -mAs men" yerine " –man" kullanıldığı görülmüştür.

1.2.1.1.1.3.2.1. –mAz + şahıs zamiri

1.2.1.1.1.3.2.1.1. 1. teklik şahıs

çızmaz men (KM 53b4) "yazmam"

1.2.1.1.1.3.2.1.2. 2. teklik şahıs

çızmaz sen (KM 52b13) "yazmazsın", ınanmagıl kaçan ***tapmaz sen*** sening tiriliking işing sözing sagınçıng neçik tengeri buyurdu (CC 123,19) "eğer hayatını eserlerini sözlerini ve düşüncelerini Tanrı'nın sana emrettiği gibi bulmazsan ona inanma", yakşı bilir sen kim ol cehanda ***yaşınmaz sen*** (CC 124,39) "iyi bilirsin ki öbür dünyada kendini gizleyemezsin" ***;*** söver sen tengirni ye ***sövmez sen*** (CC 123,17) "Tanrı'yı seversin veya sevmezsin"

1.2.1.1.1.3.2.1.3. 3. teklik şahıs

kim öz yazuhın yaşırsa alay bilingiz kim ol tengri yoluna ***anıklamaz*** (CC 132,21) "kim kendi günahını gizlerse o Tanrı yoluna hazırlanmamıştır", oknı mundan artuk tolturmak ***bolmaz***, (İN 19b3), ***çızmaz*** (KM 53a8), okdan hiç nesne ***kalmaz*** (İN 25a6), kim anı burun sagışlasa ol ***uyalmaz*** (CC 125,21) "onu önce düşünen, utanmaz" ***;*** ol ***bilmez*** kim tamuhnung otun aldı (CC 125,29) "cehennemin ateşini aldığını bilmez", ol yir ***gögermez*** (İN 60b8), dunya ***yetmez*** barça anga kim layh bolgay utrısına (CC 147,10) "bütün dünya onun değerini karşılamaya yetmez", ve biri dahı ok ***yürimez*** (İN 53a7)

1.2.1.1.1.3.2.1.4. 1. çokluk şahıs

tengirning sövmekinden başka ne kim yol bar köktegi hanlıkta ***baralmaz biz*** (CC 123,25) "nasıl bir yol olursa olsun,Tanrı sevgisinden başka (o olmaksızın) o gökteki hanlıkta Tanrı önüne çıkamayız"

1.2.1.1.1.3.2.1.5. 2. çokluk şahıs

Taradığımız metinlerde örneği tespit edilemedi.

1.2.1.1.1.3.2.1.6. 3. çokluk şahıs

yarlı miskin kişiler yakşı bitik ***bilmezler*** (CC 117,2) "zavallı mutsuz kişiler kutsal kitabı ***bilmezler***"

1.2.1.1.1.3.2.2. –mAs + şahıs zamiri

1.2.1.1.1.3.2.2.1. 1. teklik şahıs

men kimsene ***bilmes men*** (ED 23b2), bilgil men munı saga ***birmes men*** (EK 37b9), ant ***içmes men*** (EK 52b1), men ***kelmes men*** (EK 18a13)

1.2.1.1.1.3.2.2.2. 2. teklik şahıs

sen tañrıdan ***korkumas sen*** (ED 19b2) ***;*** sen meni ***begenmes sen*** (ED 22a16), sen meni ***bilmes sen*** (ED 19b6), en neşin / neşün iş ***işlemes sen*** (ED 22a12), ***kelmes sen*** (EK 18a16), sen meni ***sevmes sen*** (ED 21b12), sen sevz ***yeşitmes sen*** (ED 23b14) "söz işitmezsin"

1.2.1.1.1.3.2.3. 3. teklik şahıs

okşamas (EK 37b4) "benzemez", ***yazmas*** (EK 39a4-6) ***; beñzemes*** (EK 37b5), ***degmes***

(ED 22b14) "değmez", algış ***eylemes*** (EK 24a10), ***kerekmes*** (ED 22b12), beg seni ***sevmes*** (ED 23b12), ***yegirmes*** (ED 22b12) "tiksinmez"

1.2.1.1.1.3.2.4. 1. çokluk şahıs

kelmes biz (EK 18a6), biz ***ketmes biz*** (EK 18a13), biz teñizde ***ketmes biz*** (ED 22b10) "denizde gitmeyiz"

1.2.1.1.1.3.2.5. 2. çokluk şahıs

kelmes siz (EK 18a7)

1.2.1.1.1.3.2.6. 3. çokluk şahıs

kelmesler (EK 18a10)

1.2.1.1.1.3.3. **–mAn**

Sadece 1. teklik şahıs için CC'de birkaç örnekte tespit edilmiştir.

tıyalman yaşımnı (CC 149,2) "gözyaşlarımı tutamam" ***;*** kim maga bermese men-d-agar ***bermen*** (CC 21,13-14) "kim bana vermezse be de ona vermem", til ***bilmen*** (CC 121,22) "dil bilmem", men ***tilemen*** eşitme (CC 125,23) "duymak istemem"

1.2.1.1.1.4. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman kipi fiilin bildirdiği hareketin içinde bulunulan zamanda başladığını ve devam ettiğini bildirir.[110] Eski Türkçe gramerlerinde şimdiki zaman için özel bir ek gösterilmez. Tekin geniş zaman eklerinin şimdiki zamanı da ifade etmek için kullanılmaları sebebiyle geniş zaman ve şimdiki zamanı aynı başlık altında verir. Gabain ise geniş zaman adı altında verdiği eklerin genellikle şimdiki zaman bazen da gelecek zaman ifade ettiklerini belirtir.[111] Kıpçak Türkçesinde ise şimdiki zamanı karşılamak üzere –A, -y zarf-fiileri ve tur-, -yor/-yur yadımcı fiileri ile şahıs zamirlerinin bir araya gelmelerinden oluşan şekiller kullanılır. Eklerdeki geniş zaman bağlantısı ve kip kaymaları değerlendirme bölümünde ele alınacağı için burada üzerinde durulmayacaktır. Ancak şimdiki zaman için verilen örneklerin değerlendirilirken eserleri yazan müelliflerin ve eserleri hazırlayanların verdikleri anlamların, notların dikkate alındığını belirtmek gerekir. Şimdiki zamanda verdiğimiz örnekler ya eserlerde

---

[110] Şimdiki zamanın kipi ve zaman kaymaları hakkında daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.295-298 ; Korkmaz, age., s.610-623.; Vahit Türk, "Türkçede Şimdiki Zaman Kavarmı, Çekimleri ve Ekleri", TDAY Bellten, TDK yay., Ankara 1996. s.291-340.

[111] Tekin, age., s.185-186 ; Gabain, age., s.80.

açık olarak şimdiki zaman bölümünde verilmiştir ya da hazırlayıcılar tarafından müelliflerin verdikleri anlamlar göz önüne alınarak şimdiki zaman kipinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

1.2.1.1.1.4.1. –A +dIr /-A +Durur +şahıs zamiri

"fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil + şahıs zamiri" şeklindeki fiil çekimi kuruşlundandır. Bazı yerlerde tur- >dur- yardımcı fiilinin ekleştiği de görülür.1. ve 3. teklik şahıslarda örnekler tespit edilmiştir.

1.2.1.1.1.4.1.1. 1. teklik şahıs

küç ***sunadır-men*** (CC 162,16) "güç sarf ediyorum"

1.2.1.1.1.4.1.2. 3. teklik şahıs

tavoh ***çahara-dır*** (CC 113,5) "tavuk ötüyor", çohrah öz özinden el üçün ***aha-turur*** yazuhın ***buza-turur*** (CC 145,9) "kaynak kendiliğinden insanlar için akıyor ve günahlarını yok ediyor", ***okıyadır*** (EK 47a4) "okuyor", yala ***yaba-dır*** (CC 114,37) "iftira ediyor"[112] ***;keledir*** (EK 47a10) "geliyor", ***ketedir*** (EK 47a10) "gidiyor", (arı tın) kim ata ovulda ***öne durur*** (CC 149,14) "baba ve oğuldan ortaya çıkıyor (kutsal ruh)"

1.2.1.1.1.4.2. –a + -yür, -i + -yor, –e + -yur,

3. teklik ve çokluk şahıslarda örnekleri belirlenmiştir. Önceki maddede belirtilen fiil çekimi kuruluşundandır. –A'nın zarf-fiil olduğu konusunda bir belirsizlik yoktur. Ancak -yor veya -yur kullanılması konusunda bunların aynı yardımcı fiilin ekleşmiş şekilleri olup olmadığı belli değildir. EK'de ekin eklendiği fiiller ince sıradan olduğu hâlde eseri hazırlayanlar tarafından kalın ünlülü okunmuştur. (yur- şeklinin –yor ile bağlantılı olduğunu düşündüklerinden mi) Karamanlıoğlu bu iki şekilli durumu Eski Türkçede aynı anlam ve kullanılışta iki fiilin olması ihtimaline bağlıyor.[113] Kıpçak Türkçesinin devamı niteliğindeki çağdaş lehçelerde de şimdiki zaman çekimine bu kuruluş kaynaklık etmektedir.[114]

1.2.1.1.1.4.2.1. 3. teklik şahıs

biy ***keleyur*** (EK 34a3)

---

[112] bk. CC s.215,218.
[113] Karamanlıoğlu, age., s.129.
[114] M. Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK yay. Ankara 1998, 163-165, 174-177.

1.2.1.1.1.4.2.2. 3. çokluk şahıs

biyler ***keleyurlar*** (EK 34a3), kıstalışıp ***keli-yorlar*** (CC 160,18) "sıkışmış bir şekilde geliyorlar", ***bara-yürler / barı-yürler*** (CC 128,23) "varıyorlar"[115]

1.2.1.1.1.4.3. –y + dIr + şahıs zamiri

Önceki maddelerde belirtilen (zarf-fiille kurulan şekiller) türde bir kuruluştur. Eski Türkçe gramerlerinde –y zarf-fiilinden başlı başına tek ünsüz olarak bahsedilmez.

Gabain ve Tekin vokal zarf-fiiller yanında -yU ile –(X)yIn zarf-fiillerini de zikrederler.[116] Karahanlı Türkçesinde –y zarf-fiilinden bahsedilmezken[117] Harezm Türkçesinde –y zarf-fiil ekleri arasında gösterilir.[118] 1. ve 3. teklik şahıslarda örnekler belirlenmiştir.

1.2.1.1.1.4.3.1. 1. teklik şahıs

sagışaydır-men (CC 163,22) "niyetleniyorum"[119], ***soluydır-men*** (CC 111,27) "soluyorum, nefes alıyorum"

1.2.1.1.1.4.3.2. 3. teklik şahıs

kişi ***ınçgaydır*** (CC 113,7) "kişi inliyor", sarovum ***kaynaydır*** (CC 161,26) "midem yanıyor,kaynıyor", sır ***mungraydır*** (CC 113,3) "sığır böğürüyor", elim ***sılaydır*** (CC 161,14) "elimi sıvazlıyor" ***;*** yılkı ***kişneydir*** (CC 113,4) "at kişniyor", ***yelküdeydir*** (CC 163,9) "sallanıyor"

Şimdiki zamanın olumsuz çekim örnekleri taranılan metinlerde belirlenememiştir.

1.2.1.1.1.5. Gelecek Zaman

Gelecek zaman kipi, işin henüz gerçekleşmemiş olduğunu ancak gelecekteki bir zaman diliminde gerçekleşeceğini bildiren kiptir. [120] Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman için

-GAy, -ga ekleri kullanılmıştır. Diğer gelecek zaman ifadeli –AcAk, -çI ekleri ise kip eki görevinde değil de sıfat-fiil olarak kullanılmış hatta -AcAk kalıplaşarak yapım eki

---

[115] CC'de iki yerde farklı verilen bu şekil için bk. CC s.25, 237.
[116] Gabain, age., s.85-86 ; Tekin, age., s.174-175.
[117] bk. Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996.
[118] Aysu Ata, Harezm-Altın Ordu Türkçesi, İstanbul 2002, s.91.
[119] "sagış, sagışa-" için bk. CC s.158.
[120] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.302-304 ; Korkmaz, age., s.623-636.

durumuna gelmiştir. Eski Türkçedeki gelecek zaman eklerinden –DAçI'nın Kıpçak Türkçesinde çekim olarak kullanımdan düştüğü görülür.

1.2.1.1.1.5.1. –GAy

Ek Eski Türkçedeki gibi şahıs zamiri alarak çekime girer. Şahıs zamirleri genellikle ekleşmemiştir ve fiilden ayrı yazılır. Ancak bir örnekte 2. teklik şahıs zamirinin –sın şeklinde ekleştiği belirlenmiştir. Ekin ünsüzü her zaman ünsüz uyumlarına girmese de tamamen uyumsuz değildir. Bazı eserlerde tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra tonsuz

ünsüzle eklenirken özellikle İN'de tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra da tonlu ünsüzle eklenmektedir. Ekin ünlüsü ise bir örnek hariç kalınlık-incelik uyumuna girer.

1.2.1.1.1.5.1.1. **Olumlu çekim**

1.2.1.1.5.1.1.1. 1. teklik şahıs

kim tursa ***turgay men*** anıñ bile (EK 35b7) "kim ayağa kalkarsa ben de onunla kalkacağım", ***yatgay men*** mi (EK 21a8-9) "yatacak mıyım" ***; kelgey mi men*** (EK 21a8), tengeri manga bersin andı köngül kim men terçe dagı yakşı til ***ügrengey men*** (CC 121,24) "Tanrı bana öyle akıl versinki çabuk ve doğru bir şekilde dil öğreneceğim" kim sövlese anıñ bile ***talaşkay men*** (EK 35b8) "kim konuşursa onunla döğüşeceğim"

1.2.1.1.1.5.1.1.2. 2. teklik şahıs

anı gidermeklik oldur kim eliniñ kadarınca yay birle ***atgaysın*** (İN 47a4-5), kaçan yarngnı hakimge aytmasang neçik sav ***bolgay sen*** (CC 125,15), andan soñra baş barmakı orta barmak orta barmakı üzere ***kogay sen*** (İN 20a6-7), oknı yırak atar bolsa şehadet barmaknı kabza ardında ***yaşurgay yumgay sen*** (İN 18b9) "oku uzağa atmak için şehadet parmağı kabzanın arkasına gizleyeceksin, yumacaksın", ***yatgay mı sen*** (EK 21a11), ***;*** ikincisi oldur kim oñ tiziñ yirge ***çökgey sen*** (İN 31b2), ***kelgey mi sen*** (EK 21a11), ***sövüngey-sen*** songı künde ogulung öçin kaçan alsa (CC 124,25) "eğer oğlun öcünü alırsa son günde(kıyamet gününde) sevineceksin", dahı ondan ***ögrengey sen*** (İN 50b3)

1.2.1.1.1.5.1.1.3. 3. teklik şahıs

algay (EK 14b7), dahı anı sol kolına berk ***baglagay*** (İN 30b2) "yayı sol koluna sıkı bağlayacak", kaçan ***bargay*** (KM 61a3) "ne zaman gidecek", canı arı dagı algışlı ***bolgay*** (CC 124,26) "ruhu temiz ve kutsal olacak", ***çızgay*** (KM 51a8), oñ bilegini yukaru

salgay (İN 25b7) "sağ bileğini yukarıya kaldıracak", kaçan kim bir gişi ok atmak tilese okınıñ gezini üç barmak birle ***tutgay*** (İN 19b6) "bir kişi ok atmak istese okun gezini üç parmakla tutacak", ***tutgay*** (EK 14b6), kim kensi yazuhın aytsa aythanda songra koysa tengri anı ***yarılgagay*** (CC 124,28) "kim kendi günahını söylerse, tövbe ederse Tanrı ona merhamet eder", ***; içgey*** (EK 14b7), sol gözi birle yanıñ taşından ölgüni ***gözlegey*** (İN 38a1) "sol gözü ile yayın dışından hedefi gözleyecek", dahı başını aşaga ***indürgey*** ve dahı iki eli ***yitgey*** (İN 30b5) "başını aşağı indirecek ve iki eli kavuşacak", biy ***kelgey*** (EK 34a4), ança tengeri anı artuh ***sövgey*** (CC 123,30) ***;*** yana ***ayıtkay*** (KM 61a11) "sonra diyecek" ***; sövleşkey*** (EK 78a1) "söyleşecek"

1.2.1.1.1.5.1.1.4. 1. çokluk şahıs

yirlerinde yad ***kılgay biz*** (İN 12a2) "yeri gelince söyleyeceğiz", kerek kim, biz… ***yıgay biz çöplegey-biz*** birge kültebegni ***baglagay-biz*** (CC 126,4-5) "gerekir ki biz, yığacagız, toplayacağız beraber demeti bağlayacağız", ***yatgay mı biz*** (EK 21a10) ***;kelgey mi biz*** (EK 21a12)

1.2.1.1.1.5.1.1.5. 2. çokluk şahıs

anda ***tapgay-siz*** yangı han togurmuş kimni izder-siz (CC 12,37) "yeni han doğurmuş kimi isterseniz orada bulacaksınız", ***yatgay mı siz*** (EK 21a12) ***; kelgey mi siz*** (EK 21a12)

1.2.1.1.1.5.1.1.6. 3. çokluk şahıs

algaylar (EK 65a10), ***çızgaylar*** (KM 52a10), angar kimler kim ***ınangay*** tengrini körüp ***kovangay*** (CC 143,6) "ona kimler inanacak (olurlarsa) Tanrı'yı görüp sevinecekler ", ***yatgaylar mı*** (EK 21b3) ***;*** biyler ***kelgeylerdir*** (EK 34a4-5), ***yegeyler*** (EK 65a11) ***; içkeyler*** (EK 65a11)

1.2.1.1.1.5.1.2. Olumsuz Çekim

Olumsuzu –mA ile yapılır. Bunun yanında CC'de bulunan şekilce olumlu anlamca olumsuz cümlelerde de olumsuz anlam ifade etmektedir.

1.2.1.1.1.5.1.2.1. 1. teklik şahıs

kelmegey men (EK 18a1), ant içtüm ***yemegey men*** (EK 52b6)

1.2.1.1.1.5.1.2.2. 2. teklik şahıs

dahı tar gezli ok birle dahı ***atmagay sen*** (İN 54b5) "dar gezli okla da atmayacaksın", kirişni göksi üzere ***koymagay sen*** (İN 51a6-7) "kirişi göğüs üstüne koymayacaksın", ***kelmegey sen*** (EK 17b12)

1.2.1.1.1.5.1.2.3. 3. teklik şahıs

almagay (EK 17b9), yazuhun aytmasa dagı yuk tutmasa kimese ***bolmagay*** arı (CC 124,34) "günahlarını söylemezse kimse temiz olamaz", ve dahı oknı ***doldurmagay*** (İN 33b9), dahı başını düz dutgay oñga solga meyl ***kılmagay*** (İN 41b1), kıyık ***olturmagay*** (İN 49b9) "yan oturmayacak" ***;*** anıñ gibi kim tırnakları ***görünmegey*** (İN 20a5), ***kelmegey*** (EK 17b9), kiriş aña ***tikmegey*** (İN 60b7) "kiriş ona değmeyecek", kiriş aña ***yitmegey*** (İN 52b4)

1.2.1.1.1.5.1.2.4. 1. çokluk şahıs

kelmegey biz (EK 18a1)

1.2.1.1.1.5.1.2.5. 2. çokluk şahıs

kelmegey siz (EK 17b13)

1.2.1.1.1.5.1.2.6. 3. çokluk şahıs

almagaylar (EK 17b11) ***; kelmegeyler*** (EK 17b11)

1.2.1.1.1.5.2. **–ga**

KM'de –gay ile aynı zannedilen ek, 1. ve 2. şahıs gelecek zaman çekimi için verilmiştir. –gA ekinin Karahanlı Türkçesinde de gelecek zaman çekimi için kullanıldığı bilinmektedir. Kıpçak sahasında şekil de Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi -gA + şahıs zamiri kuruluşundadır.[121]

1.2.1.1.1.5.2.1. 1. teklik şahıs

KM müellifi örnek vermemekle birlikte 1. çokluk şahıs şahıs örneğini verirken "biz" yerine "men" getirilerek yapıldığını bildiriyor. Bu bilgiye göre çekim ***çızga men*** olmalıdır.[122]

---

[121] Örnekler için bk. N. Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK. Yay. Ankara 1996, s.187.
[122] KM s.67.

1.2.1.1.1.5.2.2. 2. teklik şahıs

çızga sen (KM 50b12)

1.2.1.1.1.5.2.3. 1. çokluk şahıs

çızga biz (KM 51b3)

1.2.1.1.1.5.2.4. 2. çokluk şahıs

çızga siz (KM 52a9)

1.2.1.1.2. TASARLAMA KİPLERİ

Tasarlama kipleri henüz gerçekleşmemiş olan ancak gerçekleşmesi istek, emir, şart, gereklilik şeklinde tasarlanan kiplerdir. Haber kiplerinde olduğu gibi kesin bir zaman bildirmemekle birlikte belirsiz bir gelecek veya şimdiki zaman anlamı içerirler.[123]

1.2.1.1.2.1. Dilek-Şart Kipi

Dilek-şart kipi fiilin gerçekleşmesini bir "şarta" veya "dilek, istek, niyete" bağlar.[124] Ek "şart" görevinde kullanıldığı zaman cümlede asıl yüklem olamaz, ancak asıl yüklemin gerçekleşmesini şarta bağlayan bir yardımcı unsur görevindedir. Ancak "dilek, istek, niyet" bildirme görevinde kullanılırsa cümlede tam bir yargı bildirebilir ve yüklem olabilir. Taradığımız metinlere göre Kıpçak Türkçesinde dilek-şart eki bu iki görevde de kullanılmıştır. "Şart" bildirdiği zaman cümlede yan unsur, "dilek, istek" bildirdiğinde ise yüklem görevindedir. Ekteki bu görev ve kullanım farkının sebebi olarak Korkmaz dilek ve şart eklerinin aynı kökten farklı şekillerde türeyen daha sonra aynı ek gibi düşünülüp tek ek gibi muamele gören farklı ekler olmasına bağlamaktadır.[125] Bilindiği gibi şart bildiren ek Eski Türkçede –sAr'dır ve şahıs zamirlerini alarak kullanılır. Cümlede yan unsur (durum veya zaman zarfı) olarak görev yapar. Bu sebeple Tekin –sAr ekini zarf-fiiller kısmında vermiştir.[126] Gabain da ekin genellikle yan cümleler kurmada kullanıldığını ifade eder. Ancak istek cümlesi olarak düşündüğü bir örnek cümleyi de verir.[127] Eski Türkçe döneminden sonra Türkçenin diğer kollarında olduğu Kıpçak Türkçesinde de ekin sonundaki –r sesi düşmüştür. Şart olarak kullanılan ek Eski

---

[123] Korkmaz, age., s.647.
[124] Daha geniş bilgi için bk. Ergin, age., s.309-310 ; Korkmaz, age., s.676-693.
[125] Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, "-sa/-se Dilek-Şart Kiplerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır ?",C.1 TDK yay. Ankara 1995, s. 160-167.
[126] Tekin, age.,177,178.
[127] Gabain, age., s.91, 123-124.

Türkçedeki gibi cümlede durum veya zaman zarfı olarak kullanılan yardımcı unsurlar yapar ve şahıs zamirlerini alarak çekime girer. Dilek-istek kipi yapan –sA'nın ise tardığımız metinlerde iyelik kökenli şahıs eklerini alarak çekimlendiği görülür. Kıpçak metinlerinde şart bildiren –sA'nın hem şahıs zamiri hem de iyelik menşeli şahıs ekleriyle çekimlenmiş örneklerinin bulunması Korkmaz'ın işaret ettiği bizim de katıldığımız "şart" ve "dilek-istek" eklerindeki karışmanın ve tek ek durumuna gelmenin başlamış olduğunu gösteriyor.

1.2.1.1.2.1.1. **Dilek Kipi Kuran –sA**

Sınırlı birkaç örnekte iyelik menşeli şahıs eklerini almış olarak tespit edilmiştir.

1.2.1.1.2.1.1.1. 1. teklik şahıs

Örnek tepsi edilememiştir.

1.2.1.1.2.1.1.2. 2. teklik şahıs

Burada ek Türkiye Türkçesine benzer bir kullanımda karşımıza çıkar. Çekimli fiilin sonuna "A!" ünlemi eklenmek suretiyle istek anlamı kuvvenlendirilmiştir ve emir kipine kayan bir anlamda kullanılmıştır.[128]

maña ***aytsana*** (ED 19a11) "bana söylesene" ***;*** leymû ***keltirsene*** (ED 23a8) "limon getirsene", ***sevlesene*** (ED 24a2) "söylesene", sen maña ***bildürsene*** (ED 24a8), bizġa yemek ***yedirsene*** (ED 23b8), yemek ***yesene*** (ED 23a2)

1.2.1.1.2.1.1.3. 3. teklik şahıs

ādem eyitdi mundan uzunurak ***bolsa*** didi (İN 10a9), ādem eyitdi mundan dahı uzunırak ***bolsa*** didi (İN 10b2)

1.2.1.1.2.1.1.4. 1. çokluk şahıs

kim ol atını ***agırlasak sövsek*** köngülde ***tutsak*** (CC 122,28) "adını ağırlasak, sevsek, gönükde tutsak"

Olumsuz çekim örnekleri tespit edilememiştir.

1.2.1.1.2.1.2. **Şart Kipi Kuran –sA**

Cümle başında "eğer" edatının kullanıldığı örnekler edatın şart cümlelerinde

[128] Korkmaz, age., s.692.

kullanılması göz önüne alınarak şart çekiminde verilmiştir. Ayrıca müelliflerin ve eserleri hazırlayanların cümleler için verdikleri anlamlar da göz önünde tutulmuştur.

1.2.1.1.2.1.2.1. Şahıs Zamiri Menşeli Şahıs Ekleriyle

1.2.1.1.2.1.2.1.1. Olumlu Çekim

1.2.1.1.2.1.2.1.1. 1. teklik şahıs

sagınsa-men bahasız kanını (CC 149,1) "paha biçilmez kanını düşünürsem" ***;*** eger men ***ketse*** (EK 26b10)[129]

1.2.1.1.2.1.2.1.1.2. 2. teklik şahıs

EK'deki örneklerde anlamı kesinleştirecek bir kullanım olmamakla birlikte çekimde şahıs zamiri kullanılması sebebiyle şart çekiminde alınmıştır.

alsa sen (EK 26a13) ***; eger sen ketse*** (EK 29b9-10), ***ketse sen*** (EK 26a13)

1.2.1.1.2.1.2.1.1.3. 3. teklik şahıs

kaçan ok atgan gişi yaynı sol eline ***alsa*** kabzası barmakları birle ayası arasındagı bogun üzere koygay (İN 17a3-4), kaçan kişi kensi agızı bile yazuhın ***aytsa*** andan canı algışlı dagı arı bolgay (CC 124,25), ol nişanı görmegiçün bu yirden neçük kim bir gözlü gişi ***baksa*** anıñ gibi bakgay (İN 22a8-9), kaysı ***bolsa*** (ED 22b4) "hangisi olsa", neçük kim at sürgen kaçan atnı ***kamçılasa*** katırak yürür burunkıdan (İN 27a9), kabza üzere şehadet barmaknı ***koysa*** baş barmaknı anıñ üzere boş koygay (İN 18b2), kim anı burun ***sagışlasa*** ol uyalmaz (CC 125,21), ok kaçan tamam ***tolsa*** ok temüri aña tegmez (İN 19a3), kim ***tursa*** turgay men anıñ bile (EK 35b7), şehadet barmakını dahı baş barmaknı katı ***tutsa*** ol üç barmak boş kalur (İN 18a6-7), kaçan kim nişanga karşu ***otursa*** göksini nişanga karşu kılgay (İN 32b4), kim öz yazuhın ***yaşırsa*** alay bilingiz kim ol tengri yoluna anıklamaz (CC 131,21) ***;*** kim maga ***berse*** men-d-agar bereyim (CC 21,13), anı yahşı ***bilse*** özgeler hacet bolmaz (İN 16b9), ol ılan boyına yamanlıh ***etse*** canına ete-almaz (CC 125,34), kim bu cehanda yazuhun ***keçiktirse*** tamuhta höküm urmah bile aytırgay (CC 125,14), biy ***kelse*** men keter men (EK 35b2-3), eger özi ***ketse*** (EK 26b11), her kim ok atmaknı ***ögrense*** andan soñra terk ***itse*** atmasa ol gişi asi bolur (İN 4b8), kaçan kim bir gişi ok atmak ***tilese*** okınıñ gezini üç barmak birle tutgay (İN 19b5-

[129] Burada müellif şart ekinden sonra pekiştirme için tekrar zamir getirildiğini söylese de örnekte bunu uygulamadığı görülüyor. Ancak yine de şarttan sonra tekrar şahıs zamirin getirildiğini belirtmesi çekimde şahıs zamirlerinin kullanıldığını gösteriyor. bk. EK s.28

6), ve dahı ne kim bu ok atgan gişiye ayb ***tüşse*** gerek kim anı gidergey (İN 61b8-9), kim ***sövlese*** anıñ bile talaşkay men (EK 35b8), kaçan ki oh yiter yire ***yitse*** iki tizi üzere çökgey (İN 30b4)

1.2.1.1.2.1.2.1.1.4. 1. çokluk şahıs

Taradığımız metinlerde örnek tespit edilemedi.

1.2.1.1.2.1.2.1.1.5.. 2. çokluk şahıs

eger siz ***ketse*** (EK 26b10)

1.2.1.1.2.1.2.1.1.6. 3. çokluk şahıs

kaçan kim ***bilseler*** gişi yokdur (İN 25a1), ol ugrılık itmege ***gelseler*** dagı kumaşga yakın ***yitseler*** birez tururlar (İN 24b8), eger öziler ***ketseler*** (EK 26b11)

1.2.1.1.2.1.2.1.2. Olumsuz Çekim

3. teklik şahısta örnekler tespit edilmiştir.

andan soñra terk itse ***atmasa*** ol gişi asi bolur (İN 4b8), okı tiz atar bolsa velikin düşmenden yırak ***bolmasa*** fayide bolmaz (İN 13a6), yazuhun ***aytmasa*** dagı yuk ***tutmasa*** kimese bolmagay arı (CC 124,34) "günah çıkarmazsa ve tövbe etmezse kimse arınamayacak" ***;*** kim her ylda anı ***etmese*** ol tengirden dagı papdan kargışlıdur (CC 125,24), eger bir gişi ok atıp urgan bolsa velikin ***ötmese*** fayidesi bolmaz (İN 12b2), özini dahı düşmandan ***saklayubilmese*** anıñ dahı fayidesi bolmaz (İN 12b4)

1.2.1.1.2.1.2.2. İyelik Menşeli Şahıs Ekleriyle

EK'de verilen örneklerin tek kelimelik örnekler olması sebebiyle anlamları yoruma açık hatta dilek-istek görevine yakın görünmekle birlikte müellifin bu örnekleri "şart" kısmında vermesi göz önünde tutulmuş örnekler "şart" görevinde kabul edilmiştir.

1.2.1.1.2.1.2.2.1. **Olumlu Çekim**

1.2.1.1.2.1.2.2.1.1. 1. teklik şahıs

alsam (EK 26b2) ***; ketsem*** (EK 26b2)

1.2.1.1.2.1.2.2.1.2. 2. teklik şahıs

kaçan ölgü üzere olturup ***atsañ*** oñ ayaknı sol tizniñden ilgeri kılgay sen (İN 47b2-3), kaçan kim ol yaynı ***yassañ*** kirişin ***alsañ*** tiz halka bolgay (İN 32b9), kaçan sen anıng

üçün ***kaygırsang*** kim tengeri sövmez (CC 123,21) "eğer sen Tanrı sevmiyor diye üzülsen"

1.2.1.1.2.1.2.2.1.3. 3. teklik şahıs örneklerinin hepsi şahıs zamiri ile çekimli şart kipinde verildi

1.2.1.1.2.1.2.2.1.4. 1. çokluk şahıs

alsak (EK 26b3), egir biz ***aytsak*** yazuksuz-biz kensimizni aldar-biz (CC 124,29) "eğer biz günahsız olduğumuzu söylersek kendimizi aldatırız" ***; ketsek*** (EK 26b3), eger biz ***ketsek*** (EK 26b10-11)

1.2.1.1.2.1.2.2.1.5. 2. çokluk şahıs

CC'deki örnek istek anlamına yakın görünse de çalışmada dizinin kullanılması kesin hükme varmayı zorlaştırmaktadır. Bu sebeple şart çekiminde verilmiştir.

alsañız (EK 26b2), ***çahlasangız*** (CC 163,20) "düzenleseniz" ***; ketseñiz*** (EK 26b1)

1.2.1.1.2.1.2.2.1.6. 3. çokluk şahıs örnekleri şahıs zamiri ile çekimli şart çekiminde verildi.

1.2.1.1.2.1.2.2.2. **Olumsuz Çekim**

Olumsuz çekim –mA ile yapılır ve bir örnekte tespit edilmiştir.

kaçan yarangnı hakimge ***aytmasang*** neçik sav bolgay sen (CC 125,15)

1.2.1.1.2.2. İstek Kipi

İstek, fiile "istek, niyet" kavramlarını veren kiptir. Eski Türkçede emir-istek bir arada değerlendirilen ekler yalnızca fiil çekimi için kullanılan eklerdendir. Gabain istek kipini emir kipi ile birlikte verir.[130] Tekin ise "buyurma kipi" dediği emir için 2. ve 3. şahıslarda , "gönüllülük" kipi dediği istek kipi için ise 1. teklik ve çokluk şahısta örnekler verir.[131] Tekin hem emir hem istek kipi için altı şahısta da ayrı çekimlerini vermez. Gabain gibi Korkmaz da emir-istek eklerinin her şahıs için ayrı olmakla birlikte 1. şahıslar için kullanılan eklerin Eski Türkçede ortak olduğunu, yani eklerin emir ve istek olmak üzere iki görevi birden üstlendiklerinini ifade eder.[132] Hacıeminoğlu ise Eski Türkçedeki emir-istek eklerini Karahanlı Türkçesi için emir çekiminde vermiş

[130] Gabain, age., s.79.
[131] Tekin, age., s.179-181.
[132] Korkmaz, age., s. 648-665.

istek çekiminde bu ekleri vermemiştir.[133] Ergin de aynı şekilde birinci şahıs emir-istek eklerini 1. şahıslar hariç Türkiye Türkçesi için yalnızca emir çekiminde verir.[134] Karamanlıoğlu ise Kıpçak Türkçesinde istek kipi için ayrı kip eki olmadığını belirtir. Bizim 1.şahıslarda istek kipi için verdiğimiz şekilleri emirde verir.[135] Kıpçak Türkçesinde 1. şahıslar için Eski Türkçedeki emir-istek eklerinin ses değişmelerine uğramasıyla bu eklerin devamı olarak kullanılan -AyIm ve –AlIm, -AlIk ekleri kullanılmaktadır. Bunun yanında –A ekinin de istek için kullanıldığı görülmektedir. Bu ekin –gA istek-gelecek zaman ekinin –g sesinin düşmesi sonucu oluştuğu görüşü yaygındır.[136] KM'de –gA eki açıklanırken olumsuz gelecek zaman için verilen örnekler gelecek zamandan çok istek kipine yakındır. Ayrıca olumsuz şekillerde –g sesinin düştüğü görülür. Taradığımız metinlerde sınırlı sayıda örnek tespit edilmiştir. Ancak1. teklik şahısta -AlIm ekinin yanında –A'nın da istek için kullanılması –A ekinin istek eki olarak yaygınlaştığını gösterir. Hacıeminoğlu Kıpçak Türkçesinde fiil çekimini gösterirken sadece –A'lı örnekleri istek çekiminde alır.[137] Biz –A ile yapılan çekimler ile 1. şahıslarda (emir olarak ayrıca belirtilmeyen) –AyIn, -AlIm, -AlIk eklerini istek çekiminde veriyoruz. Ayrıca CC'de bulunan 3. teklik şahsa ait bazı örnekler emir anlamından çok istek anlamına yakındır. Eski Türkçede emir eklerinin istek de bildirmeleri dikkate alınarak bunlar da kip kayması olarak değil doğrudan istek çekimi olarak değerlendirilmiştir.

1.2.1.1.2.2.1. 1. teklik şahıs

1.2.1.1.2.2.1.1. –a +şahıs zamiri

ve dahı özge kitablardan bir kitab ***yaza men*** (İN 2b2) "ve diğer kitaplardan bir kitap yazayım"

1.2.1.1.2.2.1.2. –ayım

Eski Türkçedeki –AyIn emir-istek kipinin devamı olduğunu belirtmiştik. Biz örneklerdeki istek anlamının emir anlamından baskın olduğunu düşündüğümüz için örnekleri istek çekiminde veriyoruz. Ergin ekteki -n>m değişmesini birinci şahıslardaki

---

[133] Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.190,193.
[134] Ergin, age., s.305, 311.
[135] Karamanlıoğlu, age., s.116,120.
[136] Ergin, age., s.310-312 ; Korkmaz, age., s.649 ; Zeynep Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, "Türkçede –acak/-ecek gelecek zaman (futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", TDK yay. Ankara 1995, C. 1, s.5-7 ; Talat Tekin, Türkoloji Eleştirileri, "-IsAr Eki Hakkında", Simurg yay. Ankara 1997, s.18.
[137] Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s.95.

m'nin etkisine bağlamaktadır.[138] Korkmaz soru şekillerinde istek kipinin birinci şahsa değil ikinci şahsa yönelmiş istek görevinde olduğunu belirtir.[139]

time ayda saga min akça ***bireyim*** (EK 28b10-11) "her ay sana bin dirhem vereyim", kim maga berse men-d-agar ***bereyim*** (CC 21,13) ***keleyim mi*** (EK 20a3), ***keteyim mi*** (EK 20a3)

1.2.1.1.2.2.2. 2. teklik şahıs **-a +şahıs zamiri**

Olumsuz çekimlendiği bir örnekte belirlenmiştir.

çızmaya sen (KM 51a2)

1.2.1.1.2.2.3. 3. teklik şahıs

1.2.1.1.2.2.3.1. **–A**

1.2.1.1.2.2.3.1.1. Olumlu çekim

boynı kıska gişi eyle gerek kim nişanga karşu ***oltura*** kıyık olturmagay (İN 49a9) ***;*** ve dahı nişanı gözlese yaynıñ taşından ***gözleye*** (İN 23a2), muradımızga ***teyire*** (CC 144,18), yay toldurmaknıñ haddi bu durur kim kulaknıñ yumşak etine ***yitüre*** (İN 22a2-3), dahı yanın yanın düşmen taba ***yiriye*** (İN 30b2) "yanlamasına düşmanı bulana kadar yürüye"

1.2.1.1.2.2.3.1.2. Olumsuz çekim

çızmaya (KM 51a10)

1.2.1.1.2.2.3.2. **–sIn, -sun**

1.2.1.1.2.2.3.2.1. Olumlu çekim

Christus bizni ***algışlasın*** (CC 151,18) "İsa bizi kutsasın", ***;*** tengeri ***bersin*** kensi bazluhın (CC 122,30) "Tanrı (ona) kendi barışını versin", bir yügünç ***teysin*** siz üçövge (CC 145,4) "her üçünüze bir hürmet, saygı ulaşsın", ***; bolsun*** sening tilemeging neçik kim kökte alay yerde (CC 126,29) "gökte ve yerde bütün dileklerin yerine gelsin"

1.2.1.1.2.2.3.2.2. Olumsuz çekim

tengri ***körgüzmesin*** (CC 115,20) "Allah göstermesin"

---

[138] Ergin, age., s.305.
[139] Korkmaz, age., s.655.

1.2.1.1.2.2.4. 1. çokluk şahıs

1.2.1.1.2.2.4.1. **–AlIm, AlIk**

-AlIm şeklinin Eski Türkçedeki şeklin aynen devamı olduğunu belirtmiştik. -AlIk eki muhtemelen bu –AlIng şeklinin n, g ayrışması ve g>k gelişmesi sonucu

-AlIng > -AlIg >-AlIk şeklinde oluşmuştur.[140]

kelelik mi (EK 20a6), ***ketelik mi*** (EK 15a13),[141] ***;*** kim …öygünç ırın sā ***aytta(lım)*** (CC 137,18) "ki sana övgü şarkıları söyleyelim", sıy tabuhnı ***kılalım*** (CC 145,17) "sevgi ve saygı gösterelim", bizni çıgarıp-turgan ölümning kabakından sionda biz kim ***turalım*** (CC 137,18) "biz Sion'da duralım diye bizi ölümün kapısından çıkarmış" ***;*** bahadur-sen ***degelim*** (CC 147,17) "bahadırsın diyelim"

1.2.1.1.2.2.4.2. –a +şahıs zamiri

Olumsuz çekimlendiği bir örnekte belirlenmiştir.

çızmaya biz (KM 51b6)

1.2.1.1.2.2.5. 2. çokluk şahıs

İstek çekimi örnekleri taranılan metinlerde belirlenememiştir.

1.2.1.1.2.2.6. 3. çokluk şahıs **-a + şahıs eki**

ibrahim aleyhis-selam yay agacından iki yay işledi birini İsmail-içün birini ishak-içün kim anlar ok ***atalar*** (İN 9b7-8)

1.2.1.1.2.3. Emir Kipi

Emir kipi fiilin bildirdiği işin ve oluşun kesin olarak yapılması istenildiğini bildiren kip ekidir. Her şahıs için ayrı ek alır. İstek kipinde belirttiğimiz gibi ekin Eski Türkçedeki şekilleri emir-istek olarak tek bir başlık altında incelenmektedir. Aslında emir ve istek kip eklerinin ayrımı konusundaki asıl problem 1. teklik ve çokluk şahıslardadır. Gabain 1. şahıslardaki ekleri emir-istek bildiren ekler olarak verirken Tekin emir kipinde 1. şahıslar için örnek vermemiş, istek kipi için ise yalnızca 1. şahıslarda örnek vermiştir

---

[140] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.192-193.

[141] EK müellifi tarafından geniş zaman içinde alınan örnekler bu şekilde Türkçede geniş zaman yapılmadığı ve istek çekimine daha uygun olduğu için burada verilmiştir. Zaten Arap müellif geçmiş zaman dışındaki bütün kipleri geniş zaman ana başlığında vermektedir.

demiştik.[142] Gramerlerde bu konu hakında bir görüş birliği bulunmamaktadır. Ergin emir kipinin bütün şahıslar için çekimini verirken istek kipinin 1. şahıslarını –AyIm, -AlIm eklerinin asıl görevini emir saydığı için vermez. Korkmaz ve Ergin 1. şahısların da emir kipinde çekimlerinin olabileceği, 1. şahıslara da emir verilebileceği görüşünde birleşirler.[143] Ancak Ergin Batı Türkçesinde –AyIm, -AlIm eklerinin istek için de kullanılmasını –A ekinin kullanımdan düşmesine bağlamaktadır. Korkmaz ise 1. şahıs eklerinin istek anlamını sonradan kazanmadığını Eski Türkçe döneminden beri var olduğunu belirtiyor. Biz Gabain ve Korkmaz'ın verdiği bilgileri esas alarak 1. şahıs eklerinin hem emir hem de istek için kullanılabileceği görüşüne katılıyoruz. Ancak

-AyIm, -AlIm eklerinin Kıpçak Türkçesinde emir veya istek kiplerinden hangisine dahil edileceği konusunda incelediğimiz metinler bakımından yeterli örnek tespit edilememekle beraber 1. şahıslara ait örneklerde istek anlamına yakın düşünülenler istek çekiminde verilmiştir. Bunun yanında EK'de müellifin 1. şahıslar için verdiği bazı örneklerin emir çekimi olduğunu belirtmesi dikkate alınmış bunlar emir çekiminde verilmiştir.

1.2.1.1.2.3.1. 1. teklik şahıs -**AyIm**

yatayım (EK8a2), ***turayım*** (EK 8a2) ***; içeyim*** (EK 8a2), ***keleyim*** (EK 8a1)

1.2.1.1.2.3.2. 2. teklik şahıs

İkinci teklik şahıs ekli ve eksiz olmak üzere iki şekilde yapılır. Eksiz çekim hiçbir çekim eki almamış fiil kök veya gövdesiyle aynıdır. Ekli çekim Tekin ve incelediğimiz eserlerin müellifleri tarafından "pekiştirmeli emir" olarak adlandırılır.

1.2.1.1.2.3.2.1. Eksiz ikinci teklik şahıs emir

1.2.1.1.2.3.2.1.1. Olumlu çekim

sattın ***al*** (EK 79b3), beri ***bak*** (ED 19a7), tamha ***bas*** (CC 161,22) "damga bas", meniki iş küç ***ber*** (ED 19a11) "bana iş güç ver", bularga birer altın ***bir*** (EK 75b12), yügrüp yügrüp armayın yetmege uçmaktagı elbet menggü toyga ***boluş*** kim baralı (CC 150,4) "cenneteki ebedi toya yorulmadan ulaşmamız için yardım et", ***çız*** (KM 48a6) "yaz", algış ***eyle*** (EK 24a7) "dua et", ***işit*** (EK 79a4), ***kel*** katumda (ED 19b10), menüm/ menim bile yahşı ***kez*** (ED 21b14) "benimle güzel yürü", ***kizle*** (EK 83a9), ***bar*** beg

[142] Gabain, age., s.79 ; Tekin, age., s.179-181.
[143] Ergin, age., s.304-308 ; Korkmaz, age., s.665-676.

kolunı/ kolını ***öp*** (ED 20a10) "git beyin elini öp", manisi ol bolur kim karganı ***sürgile*** bu ok birle timek bolur (İN 8b8) "bu okla kargayı sür anlamına gelir", ***tezlet*** (ED 20a4) "acele et", oruç ***tut*** (EK 84a1), ***yaklaş*** (EK 84b1), kel maña bitik ***yaz*** (ED 21a4)

1.2.1.1.2.3.2.1.2. Olumsuz çekim

-mA ile yapılır

yok ***aytma*** (ED 20b2), ***çızma*** (KM 48a7) "yazma", ***kaşma*** (ED 20a4) "kaçma", ***olturma*** (EK 16a6), menüm bile ***savaşma*** (ED 21a6), sakın ***unutma*** (ED 2a4) ***;*** algış ***eyleme*** (EK 24a8), sen meni ***incitme*** (ED 20b2), yakın ***kelme*** (ED 20a4), tez ***ketme*** (ED 21b8), yalgan ***sevleme*** (ED 20a4) "yalan söyleme", sen menden ***yegirme*** (ED 20b4) "benden tiksinme"

1.2.1.1.2.3.2.2. Ekli 2. teklik şahıs emir **–GIl, -gUl, -hıl**

1.2.1.1.2.3.2.2.1. Olumlu çekim

Pekiştirmeli emir olarak geçen bu şeklin ekleri Eski Türkçedeki şekillerin devamı niteliğindedir. Ekin ünlüsü genellikle kalınlık-incelik uyumuna girer. KM'de bazı kalın sıradan kelimelere ince ünlülü olarak eklenmiştir. Birkaç örnekte yuvarlak ünlülü şekilleri bulunsa da ek genellikle düz-dar ünlülü olarak kullanılır. Yani ekin bütün eserlerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna girdiği söylenemez. Ekin ünsüzü ünlüyle veya tonlu ünsüzle biten fiillerden sonra tonlu ünsüzle, tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra ise genellikle tonsuz ünsüzle eklenmektedir.

biy alganda sen dagı ***algıl*** (EK 9a4), ulu künni ***avurlagıl*** (CC 123,3) "Pazar gününü saygıyla karşıla", ***bargıl*** (EK 9a5), baş barmaknı orta barmak üzere ***koygıl*** (İN 19a1), barça yamandan bizni ***kuthargıl*** (CC 126,32) "bütün kötülüklerden bizi kurtar", ***okıgıl*** (KM 35a12), agrımıznı ***ongaltgıl*** (CC 137,12) "ağrılarımızı dindir", ***sançgıl*** (KM 35b5) "sapla", ***urgıl*** (EK 9a5) "vur", koyınıñ beynisini ***yakgıl*** dagı ***yaglagıl*** (İN 57b3-4),anı taze kuyruk yagı birle ***yumşatgıl*** (İN 57b2-3) ***;*** ***bilgil*** kim gözlemek dahı üç türlüdür (İN 22a9), biy kelgende ***kelgil*** (EK 28b2), yolumnı ***köndergil*** sen (CC 131,21) "yolumu doğrult, doğru yola ilet", ***sövgil*** tengirni barça üstünde (CC 132,1) "Tanrı'yı her şeyin üstünde sev", ***söylegil*** (EK 9a5), ***yegil*** (EK 9a5), ***yuygil*** (KM 35a13) ***;*** arılarnıng küsençi barçaga medet ***bolgul*** (CC 146,1) "azizlerin özlemi sen hepsine çare ol" ***;*** tüşman yek sen ***sürgül*** (CC 146,2) "düşman şeytandır sen sür (defet)" ***;*** ***açkıl*** (KM 36a6), kök arı ***bakkıl*** (CC 145) "göğe doğru bak", ***batkıl*** (EK 9a4) "bat", bey

tengir erki bile yazukımdan ***boşatkıl*** (CC 121,10) "Tanrı'nın gücü sayesinde beni günahlarımdan arıt", ***yatkıl*** (EK 9a4), ***yutkıl*** (EK 9a4) ***;*** ***biçkil*** (KM 35b8), menim küsengenimni tamam ***etkil*** (CC 114,32) "arzularımı yerine getir", biy yatkanda sen ***ketkil*** (EK) ***;*** anıng üçün ***aythıl*** ataga kim sening canına hakim (CC 125,16), sen ***boşathıl*** alarga (CC 122,19),

1.2.1.1.2.3.2.2.2. Olumsuz çekim

-mA ile yapılır.

almagıl (EK 16a10), ogur ***bolmagıl*** (CC 132,6) "hırsız olma", ***korkmagıl*** (CC 151,11), özge kişinin nemesi ***suhlanmagıl*** (CC 132,9) "başkalarının malına göz dikme" yalgan tanıhlık ***bermegil*** (CC 132,8), ***kelmegil*** (EK 16a10), kişini ***öltürmegil*** (CC 132,5)

1.2.1.1.2.3.3. 3. teklik şahıs

Eski Türkçede –zUn, -zUnIn,-çUn olan ekin ön sesi Kıpçak Türkçesinde –s- olmuştur. Ayrıca Eski Türkçede yalnızca yuvarlak ünlülü gösterilen ekin Kıpçak Türkçesinde düz ünlülü şekilleri de ortaya çıkmış ve kullanılmıştır.[144]

1.2.1.1.2.3.3.1. Olumlu çekim **–sIn, -sun**

hannın alamları ***çıksın*** (CC 147,1), ***çızsın*** (KM 49a1), anlar angar kim ***tabunsın*** (CC 147,5), ***ursın*** (EK 7a10), ***yatsın*** (EK 7a11), ***; içsin*** (EK 7a11), ***işitsin*** (EK 7a12), ***kelsin*** (EK 7a10), ***yesin*** (EK 7a11) ***; kaşınsun*** (KM 13b10), ok atgan gişi ***saklansun*** (İN 39b3) "okçu ok yaydan çıkarken iki elini birbirinden önce açmaktan kaçınsın", her kim bir ok atsa tengri teālā yolında gerekse ***ursun*** gerekse urmasun… (İN 4b1),

1.2.1.1.2.3.3.2. Olumsuz çekim

-mA ile yapılır.

çızmasın (KM 49a4) ***;kelmesin*** (EK 16b5), ***ketmesin*** (EK 16b5) ***;*** gerek ursun gerekse ***urmasun*** (İN 4b1)

1.2.1.1.2.3.4. 1. çokluk şahıs

bugün sekizinci kün ***agırlalık*** neçik beymiz tengeri arı kız mariamdan tohdı (CC

[144] bk. Gabain, age., s.79 ; Tekin, age., s.180.

122,22) "bugün İsa'nın Meryem'den doğuşunun sekizinci gününü kutlayalım", ***yatalık*** (EK 8a8) ***; kelelik*** (EK 8a8), ***yelik*** (EK 8a8)[145] "yiyelim"

1.2.1.1.2.3.5. 2. çokluk şahıs

1.2.1.1.2.3.5.1. –Iñ, -uñ

1.2.1.1.2.3.5.1.1. Olumlu çekim

ok ***atıñ*** (İN 5a4), ***çızıñ*** (KM 48b6), anuk ***kılıñ*** kafirleriçün gücüñüz yitdügince (İN 4b1) ***; keliñ*** (EK 6b2), at ***miniñ*** (İN 5a4), ***ögreniñ*** ok atmaknı (İN 5b7) ***; olturuñ*** (EK 6b2), ***turuñ*** (EK 6b1)

1.2.1.1.2.3.5.1.2. Olumsuz çekim

-mA ile yapılır.

çızmañ (KM 48b9)

1.2.1.1.2.3.5.2. –IñIz, -UñIz, -uñuz

-Iñ, -Uñ ile de yapılabilen 2. çokluk şahıs emir ekine –z ya da –lAr çokluk eklendiği zaman (-IngIz, -UngUz, -InglAr) anlam emirden çok ricaya kayar.

ol oglan ayttı alarga: kelingiz ***aytıngız*** kensi yazıkıngızını (CC 121,1), burun ***aytıngız*** bir pater noster bir ave maria (CC 121,27) "önce bir pater noster ve ave maria söyleyiniz, okuyunuz", ***barıngız*** betlemga (CC 122,4) "Beytüllahim'e gidiniz", ***çızıñız*** (KM 48a11) ***kelingiz*** terçe menim artunça cuhut yerine (CC 122,36) "çabuk bir şekilde ardımdan Yahudi yerine geliniz" ***; barungız*** körgüzüngiz papazlarga (CC 124,1) "(oraya) varınız ve papazlara gösteriniz" ***; körüngiz*** men körer men kim kök barça açılıp-tur (CC 122,16) "(siz de) görünüz ben görüyorum ki gök tamamen açılmıştır" ***; atuñuz*** okuñuzı (İN 5b6)

1.2.1.1.2.3.5.3. **–InglAr**

eki yolnı ***ayrınglar*** (CC 117,2) "iki yolu ayırınız" ***;*** menim sözim ***eşitingler*** (CC 117,1) "sözümü işitiniz"

---

[145] Karamanlıoğlu kelimenin "yeyelik" şeklinin kısalması sonucu oluşmuş olabileceğini belirtiyor. bk. Karamanlıoğlu, age., s.117.

1.2.1.1.2.3.5.4. –ñız, -ñniz

1.2.1.1.2.3.5.4.1. Olumlu çekim

Bazı örneklerde ünsüzle biten fiillerden ve ince ünlülü fiillerden sonra da –ñIz şeklinde eklendiği görülür.

algış ***eyleñız*** (EK 24a8) "dua ediniz", işmek ***işñız*** (ED 23b8) "içecek içiniz", ***olturñız*** (EK 6b10), ***sevleñız*** (ED 24a2), ***turñız*** (EK 6b10), ***ögrenñız*** (ED 23b10), yemek ***yeñız*** (ED 23b8)

1.2.1.1.2.3.5.4.2. Olumsuz çekim

-mA ile yapılır.

çızmañız (KM 48a12), ***olturmañız*** (EK 16b1) ***;kelmeñniz*** (EK 16a13), ***ketmeñiz*** (EK 16a13)

1.2.1.1.2.3.6. 3. çokluk şahıs

KM müellifi örnek vermemekle birlikte 3. teklik şahıs emir ekine çokluk eki getirilmesiyle oluştuğunu belirtiyor.[146]

alsınlar (EK 65a13), ***ursınlar*** (EK 7b9), yalbarur-men mariam katunga arı franaska barça arılarga menim üçün ***yalbarsınlar*** bey tengirge (CC 121,7-8) "Meryem'e, aziz Franz'a ve bütün azizlere benim için Tanrı'ya yalvarsınlar diye dua ediyorum" ***;*** ***kelsinler*** (EK 7b9), ***yesinler*** (EK 65a13)

1.2.1.1.2.4. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipi fiilin bildirdiği işin yapılması gerektiğini bildiren kiptir.[147] Eski Türkçe gramerlerinde yer almayan bu kategori[148] için Kıpçak Türkçesinde kullanılan özel bir yoktur. Gereklilik ifadesi "–mAk, -gay, " almış fiillere "kerek" kelimesi getirilerek sağlanır. Örneklere bakılırsa diğer fiil çekimlerindeki gibi 3. teklik şahıs için herhangi bir şahıs işareti olmadığı görülür. Birkaç örnekte çekimi oluşturan yapının hemen arkasından 2. teklik şahıs zamiri gelerek çekimi 2. teklik şahsa bağlar. CC'deki bir örnekte de (örnek 1. çokluk şahıstadır) çekimin şahsa bağlanması Eski Anadolu

---

[146] KM s.65.
[147] Ergin, age., 312-313 ; Korkmaz, age., s.693-702.
[148] bk. Gabain, Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), 3. baskı, TDK yay. Ankara 2000, ; Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Simurg yay. İstanbul 2003.

Türkçesine benzer şekilde –mak mastarını alan kelimeye iyelik eklenmesiyle sağlanmıştır.[149]

1.2.1.1.2.4.1. –mAk /mah (<mak), -mA + kerek /gerek

gücüñ kadarınca yaydan ***atmak gerek sen*** (İN 48a7-8), amma ol otuz iki endamdan on birin yumşak ***dutmak gerek*** (İN 34b9), bizge ***sagınmah kerek*** Christusnung kınların dagın ölümün (CC 126,2) "İsa'nın acılarını ve ölümünü düşünmeliyiz", angar ata ovul bile bir mengüdeş tengri dep evünçli ***tabunmakımız kerek-turur*** (CC 148,15) "ona (kutsal ruha) baba oğulla bir ebedi tanrı diye tapınmalıyız" ***;*** sen ketġanda maña ***bildirmek kerek sen*** (ED 22b16), ok atganda yay kadarınca silah ***geymek gerek*** (İN 16a1), aş bişġanda ***kotarmek kerek sen*** (ED 22b2) "yemek piştiğinde yemeği paylaştırmalısın" ***;*** sevünüp ***tözme kerek*** (CC 123,32) "sevinip dayanmalıyız"

1.2.1.1.2.4.2. – gAy gerek

Diğer çekimlerden farklı olarak "gerek" kelimesi anlamca bağlı bulunduğu fiilden önce gelir. Ancak yine gereklilik ifade ettiği görülür.

ne kim bu ok atgan gişiye ayb tüşse ***gerek*** kim anı ***gidergey*** (İN 61b9) "okçuda (bedeninde ok atmaktan kaynaklanan) kusurlar meydana geldiği zaman onları gidermelidir", ***kerek*** kim köngül közi bile ***bakkay biz*** (CC 126,4)

1.2.1.2. BİRLEŞİK KİPLİ FİİLLER

Birden fazla kip eki alan fiillerdir. İkinci kip eki bilindiği gibi er- fiiliyle basit çekimli fiile eklenir. –er fiilinin düşmesi ile de iki kip eki üst üste gelir. Kıpçak Türkçesinde er-yardımcı fiilinden ekleşen –e/ -ı/ -i ek-fiilinin birleşik çekimde bazen korunurken bazen düştüğü görülür. Şahıs eklerinin yeri bakımından birleşik çekimli fiiller bazı değişiklik-

ler gösterir. Fiil çekim ekleri fiile önce kip eki sonra şahıs eki sırasıyla eklenir ve şahıs eklerinden sonra çekim eki gelemez. Tespit ettiğimiz birleşik çekimlerde genel durum kurala uygundur. Ancak CC'de şart birleşik çekiminde 1. teklik şahıs ekinin İN'de hikâye birleşik çekiminde 3. çokluk şahıs ekinin ikinci kip ekinden önce eklendiği görülür. Eklenişi bakımından farklılık gösteren bir diğer şahıs eki ise 3. çokluk şahsı gösteren –lAr'dır. Korkmaz bu durumu –i fiilinin düşmesi sebebiyle ortaya çıkan

[149] Ergin, age., s.313 ; Faruk K. Timurtaş, age., s.132.

söyleme güçlüğüne bağlar. –i fiilinin korunduğu çekimlerde –lAr ekinin ikinci kip ekine eklendiğini ifade eder.[150] İncelediğimiz metinlerde rivayet birleşik kipi tespit edilememiştir. Tespit edilen örnekler hikâye ve şart birleşik çekimlerine aittir. Birleşik çekimler verilirken kip kaymaları dikkate alınmamıştır.

1.2.1.2.1. HİKÂYE BİRLEŞİK ÇEKİMİ

1.2.1.2.1.1. Geniş Zamanın Hikâyesi

1., 3. teklik şahıslarla 3. çokluk şahısta örnekleri tespit edilmiştir.

1.2.1.2.1.1.1. 1. teklik şahıs

1.2.1.2.1.1.1.1. Olumlu çekim

men söynüp ***aytır edim*** tengeri sözi (CC 121,22) "ben Tanrı sözünü sevinerek söylerdim", ***esirger edim*** (CC 132,24) "esirgerdim"

1.2.1.2.1.1.1.2. Olumsuz çekim

anglamaz edim (CC 129,7) "anlamazdım"

1.2.1.2.1.1.2. 3. teklik şahıs

1.2.1.2.1.1.2.1. Olumlu çekim

ol ***aytır idi*** yoharı bahıp (CC 122,16), rasul aleyhi's-selam uruş vaktinde hutbe ***okurdı*** (İN 3b9)

1.2.1.2.1.1.2.2. Olumsuz çekim

ve dahı kıska yay ol zamanda sekiz dutam idi mundan eksük ***bolmazıdı*** (İN 64b4-5)

1.2.1.2.1.1.3. 3. çokluk şahıs

barırlar idi (CC 128,4), burungi üstad okcılar şakirdlerine munuñ gibi vasiyyet ***kılurlardı*** (İN 21b8-9), ve dahı ant ***içerlerdi*** (İN 5b3)

1.2.1.2.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

1. ve 3. teklik şahıslarla 3. çokluk şahısta örnekleri tespit edilmiştir.

---

[150]bk. Korkmaz, age., s.731-732.

1.2.1.2.1.2.1. 1. teklik şahıs

anglamış edim (CC 129,9)

1.2.1.2.1.2.2. 3. teklik şahıs

biy ***miniptirdi*** (EK 36a11) "bey binmişti", biy ***turuptur idi*** (EK 36a11) "bey kalkmıştı"

1.2.1.2.1.2.3. 3. çokluk şahıs

biyler ***miniptirlerdi*** (EK 36b1)

1.2.1.2.1.3. Görülen Geçmiş Zamanın Hikâyesi

Örnekler 1. teklik şahsa aittir.

boldum edi (CC 24,17), ***eşittim edi*** (CC 2,2)

1.2.1.2.1.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi

1. teklik ve çokluk şahıslar ile 3. teklik şahısta örnekleri tespit edilebilmiştir.

1.2.1.2.1.4.1. 1. teklik şahıs

anglagay edim (CC 129,16), anglamış ***bolgay edim*** (CC 129,22), keşke ***eşitkey edim*** (CC 2,22)

1.2.1.2.1.4.2. 3. teklik şahıs

keşke eşitmiş ***bolgay edi*** (CC 2,22)

1.2.1.2.1.4.3. 1. çokluk şahıs

bergey idik canumuznu dagı tınımızını tengrige (CC 123,8)

1.2.1.2.1.5. Şart Kipinin Hikâyesi

Teklik şahıslarda örnekleri tespit edilebilmiştir.

1.2.1.2.1.5. 1. teklik şahıs

anglasam edi (CC 129,34), men ***bolmasaydum*** bu saga yetişmeseyedi (EK 27b11-12), sen turmassañ men dagı ***turmasaydum*** (EK 27a7-8) "sen kalkmasaydın ben de kalkmasaydım"

1.2.1.2.1.5.2. 2. teklik şahıs

1.2.1.2.1.5.2.1. Olumlu çekim

sen ***tursaydıñ*** turdum men (EK 27b1) "sen kalksaydın kalktım ben"

1.2.1.2.1.5.2.2. Olumsuz çekim

sen ***turmasaydıñ*** turdum ben (EK 27a12)

1.2.1.2.1.5.3. 3. teklik şahıs

1.2.1.2.1.5.3.1. Olumlu çekim

bolsedi (CC 117,20) "olsaydı"[151]

1.2.1.2.1.5.3.2. Olumsuz çekim

men bolmasaydum bu saga ***yetişmeseyedi*** (EK 27b11-12) "ben olmasaydım bu sana ulşmasaydı"

1.2.1.2.2. Şart Birleşik Çekimi

1.2.1.2.2.1. Geniş Zamanın Şartı

1. ve 2. teklik şahıstaki olumlu çekimde birer örnek tespit edilebilmiştir.

anglar bolsam (CC 130,1), sen ***turmassañ*** men dahı turmasaydım (EK 27a7-8)

1.2.1.2.2.2. Görülen Geçmiş Zamanın Şartı

1. ve 3. teklik şahıslarda örnekleri tespit edilmiştir.

1.2.1.2.2.2.1. 1. teklik şahıs

angladım ese (CC 130,7), ***eşittim ese*** (CC 3,26)

1.2.1.2.2.2.2. 3. teklik şahıs

boldı ese (CC 140,13), yüsüp kızning bollaşmışı ***sezdi ese*** saaarga tüşti (CC 151,10) "Yusuf kızının gebe olduğunu fark edince utandı", ***tinti ese*** (CC 137,13) "dendiyse", kaçan ādem aleyhi's-selam ekin ekmege ***başladı irse*** kargalar geldi (İN 8a4-5), kaçan kim kılıçnı ***gördiyise*** hoş geldi (İN 10b1)

[151] Muhtemelen "bolsa edi" şeklinden ses düşmesi yada birleşmesi sonucu oluşmuştur.

1.2.2. ŞAHIS EKLERİ

Şahıs ekleri çekimli bir fiilde fiilin bildirdiği oluş ve kılışın hangi şahıs tarafından gerçekleştirildiğini bildiren eklerdir. Çekimli bir fiilde konuşan, dinleyen ve kendisinden söz edilen olmak üzere üç şahıs vardır. Bunların sayılarına göre teklik ya da çokluk olmak üzere gruplandırılmasıyla altı şahıs ortaya çıkar. Kip eklerinden sonra gelen şahıs eklerinin üzerine ancak soru ekleri gelebilir.[152] Emir çekimi hariç kip ve şahıs ekleri ayrıdır. Kıpçak Türkçesinde şahıs ekleri köken bakımından üçe ayrılır.

1.2.2.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri

Kıpçak Türkçesinde çekimli fiili şahıs bakımından tamamlamak için büyük ölçüde şahıs amirleri kullanılır. Ancak şahıs zamirlerinin hemen hemen bütün örneklerde hiçbir ses değişmesine uğramadan oldukları gibi kullanıldığı ve genellikle bağlı bulunduğu fiilden ayrı yazıldığı görülmektedir. Bunun incelediğimiz metinlerdeki tek istisnası İN'de 2. teklik şahıs gelecek zaman çekimindeki ***atgaysın*** (İN 47a5) örneğidir. Bu durum şahıs zamirlerinin Eski Türkçede olduğu gibi fiil çekimi için kullanılmakla birlikte henüz ekleşmediklerinin göstergesidir. Ancak İN'deki örnek istinsah hatası olabileceği gibi şahıs zamirlerinin ekleşmeye başlamasının göstergesi de olabilir. Kıpçak Türkçesinde şahıs zamiri kullanılan fiil çekimleri öğrenilen geçmiş zaman, ED'de görülen geçmiş zamandaki birkaç örnek, geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, dilek- şart kipi (şart bildiren –sA yalnızca şahıs zamiriyle, dilek bildiren –sA hem şart hem iyelik kökenli şahıs ekleriyle)ve -A ile kurulan istek kipidir. 3.çokluk şahısta "ol" zamirinin düştüğü ve çokluk bildiren –lAr ekinin kullanıldığı görülür. Şahıslara göre şahıs zamirlerinin belirtilen fiil çekiminlerinde kullanılışları şöyledir.

Teklik Şahıslar

1……. **men**

2……..**sen**

3…….**(eksiz)**

Çokluk şahıslar

1…….**biz**

2…….**siz**

3…….**-lAr**

---

[152] Ergin, age., 282-288 ; Korkmaz, age., s.570-573.

1.2.2.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri

Aslında iyelik bildiren bu eklerin fiil çekimi için kullanılamaları Eski Türkçe döneminden beri birkaç değişiklikle devam etmektedir. Kıpçak Türkçesinde iyelik kökenli şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve dilek-şart kiplerinin (dilek bildiren –sA yalnızca iyelik kökenli şahıs ekleriyle, şart bildiren –sA hem iyelik hem zamir kökenli şahıs ekleriyle) çekiminde kullanılmaktadır. Eski Türkçeden farklı olarak Görülen geçmiş zaman 1. çokluk şahısta "–mIz" iyelik eki yerine –k kullanılmaktadır. Bu konuda Korkmaz'ın bütün şahıslarda çekime giren –dUk ekindeki –k'nin bulaşma yoluyla görülen geçmiş zaman çekimine geçmesi yönünde verdiği bilgiyi aktarmıştık.[153]

3. çokluk şahısta çokluk bildiren –lAr kullanılır.

Teklik Şahıslar

1……. **–m**

2…….**-ñ**

3…….**(eksiz)**

Çokluk Şahıslar

1…….**-k / g (<k)**

2…….**-ñIz**

3…….**-lAr**

1.2.2.3. Emir Kipindeki Şahıs Ekleri

Yalnızca emir kipinde (emir-istek) görülen bu eklerde kip ve şahıs ekleri iç içe geçmiştir. Emir ekleri hem kip hem şahıs bildiren eklerdir. Her şahıs için ayrı ek kullanılır. Yalnız 3. çokluk şahıs çekimi öteki kiplerde olduğu gibi –lAr çokluk ekiyle yapılır. 1. şahıs emir eki Eski Türkçedeki şekliyle devam ederken 1. çokluk şahıs hem eski şekliyle devam etmiş hem de bazı ses değişmelerine uğrayarak farklı şekiller de kazanmıştır. Emir çekiminde bu değişmenin –AlIng şeklinden n /g ayrışması ve g >k gelişmesi ile olabileceğini belirtmiştik. 2. teklik şahısta emir kipi eksiz veya ekli kullanılabilmektedir. 3. teklik şahıs emir eki ise Eski Türkçede –zUn şeklinde iken z>s değişmesi ve ünlü uyumları sebebiyle Kıpçakta –sIn, -sun şeklinde kullanılmaktadır. 2.

[153] Korkmaz, age., s.572.

çokluk şahıs emir ekleri çeşitlidir. –Iñ, -Uñ şekilleri emir için kullanılırken bunlara –z ya da –lAr çokluk eklerinin eklenmesiyle nezaket anlamı kazandırılır. Emir kipinin şahıslara göre ekleri şu şekildedir:

Teklik Şahıslar

1…….**-AyIm**

2…….**eksiz / -GIl, -gUl**

3……. – **sIn / -sun**

Çokluk Şahıslar

1……..**-AlIk**

2……..**-Iñ,-Uñ / -IñIz, Uñız, -uñuz / -ñIz / IñlAr**

3…….. **–lAr**

1.2.3. KİP KAYMALARI

En genel tanımıyla bir kipin başka bir kip yerine kullanılmasıdır. İncelediğimiz metinlerde şu kiplerde kaymalar tespit edilmiştir:

1.2.3.1. Geniş Zaman Kipindeki Kaymalar

Asıl görevi geçmişte başlayıp içinde bulunulan zamanda devam eden gelecekte de olması muhtemel oluş ve kılışları bildirmektir. Bu yüzden her zaman olan işler ya da alışkanlıklar geniş zaman ifade edilir. Ancak zamanın anlamındaki bu geniş kapsam kullanıma göre farklılıklar kazanabilir. Böylece geniş zaman kapsadığı bu geniş zaman diliminden yalnızca birini karşılamak için de kullanılabilir. Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinde meydana gelen kaymalar şu şekildedir :

1.2.3.1.1. Şimdiki Zaman Bildirenler

KM'de şekil olarak geniş zamanda verilen örnekler, Arap müellifin bu örnekleri şimdiki zaman bölümünde vermesi göz önüne alınarak kip kaymasında da verilmektedir.[154]

Eseri hazırlayanlar da bu sebeple örneklere şimdiki ve geniş zamanda olmak üzere iki karşılık vermişlerdir.

ve dahı rasul bir gün bir bölük gişiler üzerine geçdi ki anlar ok ***atarlardı*** ve dahı ant ***içerlerdi*** (İN 5b1-3) "ve bir gün Peygamber bir grubun yanına gitti onlar ok **atıyorlar**

[154] KM, s.69.

ve ant **içiyorlardı**", yakşı ***bilir-sen*** kim ol cehanda yaşınmaz sen (CC 124,39) "iyi **biliyorsun** ki öbür dünyada saklanamayacaksın", ***çızar-sen*** (KM 52b9) "**yazıyorsun**", ***çızar*** (KM 53a6) "**yazıyor**"

1.2.3.1.2. Gelecek Zaman Bildirenler

ve dahı taşkarıdan çekgey sen bu bazu çapmak senden ***gider*** (İN 48b1-2) "ve yayı dışarıdan çekeceksin pazuyu çarpmak senden **gidecek**", ol ilmi gişilerden gizlese bahıllık kılsa ögretmese bir mü'min karındaşına tengri teālā ol gişiniñ agzına otdan licam ***urur*** kıyamet güninde (İN 6b1-4) "her kim ilmi insanlardan gizlerse bir mümin kardeşine öğretmezse kıyamet gününde Allah o kişinin ağzına ateşten gem **vuracak**", rasul aleyhi's-selam eyitdi her kim ilgü arasında yürise ol gişiniñ her bir ayak atlap baskanına bir sevab ***yazılur*** didi (İN 6a1-3) "her kim hedef arasında yürüse onun her bir adımına bir sevap **yazılacak** dedi ", yakşı bilir en kim ol cehanda ***yaşınmaz sen*** (CC 124,39) "iyi biliyorsun ki öbür dünyada **saklanamayacaksın**"

1.2.3.1.3. Gereklilik Bildirenler

soñra kalanını tiz ***çeker*** dahı ***atar*** gören gişi anı burungı gibi sagınur kim oknı toldurmadı diyip velakin soñra tiz doldurup ***atar*** (İN 24b1-3) "sonra okun kalanını çabuk çekmeli ve **atmalı** (ki) gören kişi önceki gibi ok dolmadı diye düşünür, sonra çabuk doldurup **atmalı**", yırak atgan gişi oknı iki barmak kadarınca uzun ***kılur*** özge oklardan (İN 19a7-8) "uzağa atan kişi okunu diğer oklardan iki parmak daha uzun **yapmalı** "

1.2.3.1.4. **Şart Bildirenler**

bu yolunga kim kim ***girer*** Jesusınga magat yeter (CC 141,15), "kim senin bu yoluna **girerse** İsa'ya muhakkak ulaşır" sanga kertlep kim ***sıgınır*** yek tüşmandan ol kuttulur (CC 137,10) "kim sana samimiyetle **sığınırsa** düşman olan şeytandan kurtulur", kim tengirni ***söver*** barçadan artuh ol tutar tengirning barça buyruhun (CC 123,23) "kim Tanrı'yı her şeyden çok **severse** o Tanrı'nın bütün buyruklarını tutar"

1.2.3.1.5. Emir Bildirenler

yoldan ***barır-siz*** (CC 125,36) "yoldan gidin"

1.2.3.2. Görülen Geçmiş Zaman Kipindeki Kaymalar

1.2.3.2.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman Bildirenler

ve dahı rasul hazret-i aleyhi's-selam özi dahı ok ***atdı*** ve dahı at ***mindi*** ve dahı kılıç ***baglandı*** (İN 3b5-7), bir frişte anıng bile ***bardı*** azam bolup (CC 124,7), kaçan kim ādem aleyhi's-selam ekin ekmege ***başladı*** irse kargalar ***geldi*** (İN 8a4-5), arı tından aylı ***boldı*** (CC 151,12), kattı ölimge kirip ölümden bizni ***çıkardıñ*** (CC 144,15), bir gün rasul aleyhi's-selam ol sehl adlu sahabeni ***görmedi*** ve dahı ***sordı*** (İN 7a1-2), ve dahu rasul hazret-i aleyhi's-selam kuvvetni tefsir ***kıldı*** (İN 3b3), kökni yerni ***yarattıng*** (CC 144,12),

1.2.3.2.2. Şimdiki Zaman Bildirenler

ketmege ***başladı*** (EK 39b3) "gitmeye başladı, **gidiyor**", okmaga ***başladı*** (EK 39b2) "okumaya başladı, **okuyor**", yatmaga ***başladı*** (EK 39b4) "yatmaya /uyumaya başladı, yatıyor **/uyuyor"**

1.2.3.2.3. Şart Bildirenler

neçik men yazık ***ettim*** alay aytır-men bey tengirge (CC 121,7) "ne kadar, nasıl günah **işledimse** öylece Tanrı'ya itiraf ediyorum"

1.2.3.3. Gelecek Zaman Kipindeki Kaymalar

Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman için en sık kullanılan kip eki –GAy'da kip kayması tespit edilmiştir.

1.2.3.3.1. İstek Bildirenler

andan soñra ādem eyitdi diler men kim mundan dahı uzunırak ***bolgay*** didi (İN 10b5-6) "daha sonra Âdem peygamber bundan daha uzun olsa, olsun isterim dedi", keşke eşitmiş ***bolgay edi*** (CC 2,22) "keşke işitseydi", keşke ***eşitkey edim*** (CC 2,22) "keşek işitseydim", tengeri manga bersin andı köngül kim men terçe dagı yaşlı til ***ürengeymen*** (CC 121,24) "Tanrı bana öyle bir gönül versin ki çabuk ve güzelce dil öğrenebileyim"

1.2.3.3.2. Gereklilik veya Emir Bildirenler

eger ayası ulu gişi bolsa dahı barmakları uzun bolsa yaynıñ taş kabzasını barmaklarınıñ aşaga bogununda ***koygay*** (İN 17a7-8) "bir kişinin avuç içi büyük, parmakları uzun olursa yayın dış tarafını parmaklarının aşağısında **koymalı**", evvel çalak barmak birle

tutgay andan soñra orta barmak birle ***tutgay*** kabza sol elinde yirinden ***gitmegey*** ve dahı oknı atar vaktde katı ***tutgay*** ve dahı şehadet barmaknı ve baş barmaknı boşırak ***tutgay*** katı ***tutmagay sen*** (İN 18a1-6) "önce cılak parmakla sonra orta parmakla **tutmalısın**, kabza yerinden **oynamamalı** ve oku atacağın zaman sıkı tutmalısın, işaret parmağını ve baş parmağını gevşek tutup sıkı **tutmamalısın** ", velikin kabza üzere şehadet barmaknı koysa baş barmaknı anı üzere boş ***koygay*** (İN 18b2-3) "kabzanın üzerine işaret parmağını koyduğu zaman baş parmağı onun üzerine gevşek bıraksın ", yaynı ***çekgey*** bir zaman kim ok tamam tolmaga yakın ***bolgay*** andan soñra tamam ***tolturgay*** dahı ***atgay*** ve dahı baş barmaknı dahı şehadet barmaknı bir kezde ***açgay*** kim kiriş ol ikisine ***tigmegey*** (İN 20b7-9, 21a1-2) "yayı ok dolmay yaklaşana kadar **çeksin**, sonra tamamıyla **doldursun**, ve **atsın**, baş parmakla işarek parmağı aynı anda **açsın** ki kiriş ikisine **değmesin**", ol sagıttan könglümüz ***yangay*** tengrining sevmeklikine (CC 126,6) "o sebeple gönlümüz Tanrı sevgisine **dönmeli**"

1.2.3.4. **İstek Kipindeki Kaymalar**

-A ile yapılan istek kipinde kayma tespit eilmiştir.

1.2.3.4. **Emir veya Gereklilik Bildirenler**

Şu örneklerde anlam istekten çok gereklilik veya emir anlamına yakındır:

bu boynı kıska gişi eyle gerek kim nişanga karşu ***oltura*** kıyık olturmagay (İN 49b8-9) "boynu kısa kişi nişana karşı **oturmalı**, yan **oturmamalı**", yay toldurmaknıñ haddi bu duru kim kulaknıñ yumşak etine ***yitüre*** (İN 22a3) "yay doldurmanın sınırı budur ki kulağın yumuşak etine **yetirmeli**"

1.2.4. FİİLLERDE SORU

İsim soru ekleriyle şekil bakımından aynıdır. Ancak CC'de –me şekli de bulunmaktadır. Karamanlıoğlu bu şekli u > a ile gelişmiş olabileceğini ifade eder.[155] Ancak imlâ hatası olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Kip eklerinden sonra gelir. Geniş zaman ve gelecek zaman çekiminde şahıs ekinden önce eklendiği görülür. Görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ekinden sonra gelir. Üzerine ek-fiil gelebilir. Bunun dışında soru ekinden sonra çekim eki gelmez.

[155] Karamanlıoğlu, age., s.139.

uyuy-mı-dır (CC 115,25) “uyuyor mu”, ***yatgay mı sen*** (EK 21a11) ***;*** sen Türkişe ***bilür mi sen*** (ED 19a7), biz ***keldük mi*** (EK 19a9), men ***keldüm mi*** (EK 19a8), sen ***keldiñ mi*** (EK 19a7), yükke ***kire-mi sen*** (CC 160,191) “yüke girer misin”, ***söver-mi*** tengirni (CC 123,17) “Tanrı’yı sever mi) ***; bilir me sen*** (CC 127,33), ***tiler me sen*** (CC 127,34)

2. YAPIM EKLERİ

2.1. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

İsim kök ya da gövdelerinden yeniden isim türeten eklerdir. Kıpçak metinlerinde tespit edebildiğimiz isimden isim türeten ekler şunlardır:

2.1.1. +Ak

Gabain isimden isim yapma ekleri arasında bu eki göstermezken, Tekin ekin görevini bildirmemekle birlikte eki isimden isim yapma ekleri arasında sayar.[156] Korkmaz –Ak ekinin Eski Türkçedeki –GAk küçültme ve kuvvetlendirme ekinin –g sesinin düşmesi sonucu oluştuğunu ifade eder.[157] –Ak eki işlev bakımından –GAk ekine daha yakın görünse de Tekin'in gösterdiği –Ak ekinin devamı sayılabilir. Kıpçak Türkçesinde kullanılan küçültme eklerindendir. Ek, "eklendiği kelimenin bir parçası veya daha küçüğü olan şey" anlamında isimler türetir.

bardak (EK 72a1) "bart:su içilen kap DLT Dizin, s.70.", ***butak*** (EK 66b11)[158], ***çanak*** (KM 18b2)[159], ***talak*** (EK 69a2) "(organ)dalak", ***kısrak*** (KM 13a2) ***; bögrek*** (KM 22b1) "böbrek"[160], ***eñek*** (EK 68a10) "damak"[161]

2.1.2. +an

Eski Türkçede çokluk bildiren ve isim çekim ekleri arasında sayılan bu ek Kıpçak Türkçesinde çekim eki olarak kullanımdan düşmüştür. Bir kelimede tespit edilen ek çokluk bildirme işlevini bu örnek içinde kaybetmiştir. Kalıplaşması ve çekim eki özelliğini tamamen yitirmesi sebebiyle yapım ekleri arasında verilmiştir.

---

[156] Gabain, age., bk. s.43-48 ; Tekin, age., s.80.
[157] Korkmaz, age., s.35.
[158] bk. Andreas Tietze, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, C.1, Simurg yay. İstanbul 2002, s.388.
[159] Tietze, age.,s. 472.
[160] Tietze, age., s. 379.
[161] eñlik: allık. KM s.24. ; eñek: avurt, eñ:yan DLT Dizin, s.182.

oglan (CC 125,5) "hizmetçi, çocuk", ve dahı ādem ***oglanlarına*** bilmegenini kalem birle bildürdi (İN 1b4)

2.1.3. +Ay

Eski Türkçe gramerlerinde gösterilmeyen bu ek Kıpçak Türkçesinde pekiştirme görevindedir. Kök ile gövdenin anlamı aynıdır. Korkmaz +Ay ekinin bir yön gösterme eki olarak Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanıldığı bilgisini verir. Kıpçak Türkçesinde ek işlek olarak kullanılmaz.

solagay (CC 162,4) "solak", ***terkey*** (CC 63,14) "hızlı, çabuk"[162]

2.1.4. +Az

Pekiştirme eklerindendir. Eklendiği kelimenin anlamını ya da kendinden önce gelen küçültme ekini pekiştirir, kuvvetlendirir.

kulçukaz (EK 64a10) "küçük kul, kulcağız" ***; kiçkezgine*** (3K 64a12) "küçücük", ***kiçkez*** tag (ED 3a4) "küçük dağ"

2.1.5. +çA, +şe (<+çe)

Küçültme göreviyle isim ve sıfat türeten eklerdendir. Eşitlik ekinin işlev genişlemesi sonucu oluştuğu tahmin edilmektedir. Korkmaz, Türkiye Türkçesinde isimden sıfat yapan +CA ekinin de eşitlik ekinin kalıplaşma yoluyla yapım eki durumuna geçmesi, zamanla bir yapım eki olarak kullanılması sonucu oluştuğunu ifade eder. Ayrıca eşitlik ekinin küçültme işlevini sonradan Farsça küçültme eki sebebiyle kazandığını belirtir.[163] Gabain ise eşitlik eki almış bazı kelimelerde ekin küçültme görevinde olduğunu bildirir ve isimden isim yapım ekleri içinde verir. Ayrıca eşitlik ekiyle aynı olduğunu da belirtir. Ancak Gabain'ın verdiği örneklerde küçültme görevi belirgin değildir.[164] Biz eşitlik eki kalıplaşmalarını eşitlik eki bölümünde vermiştik. Buradaki örneklerde ise hangisinin Farsça küçültme ekiyle hangisinin eşitlik ekinden kaynaklanan yapım ekiyle oluştuğunu kesin olarak ayırmak mümkün değildir. Kalın sıradan kelimelerde Farsça küçültme ekinin kalınlık-incelik uyumuna uymasının zayıf bir ihtimal olduğu düşünülerek bunlar Türkçe ekle türetilmiş sayılabilir. Bununla birlikte eşitlik eki +çA'nın "gibilik, benzerlik" işlevinden kaynaklanan bir görev gelişmesi ve sonrasında

---

[162] terk: hızlı, çabuk. bk. CC s.185.
[163] Korkmaz, age., s.36-38 ; Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme" TDK yay. Ankara 1995, s.54-64.
[164] Gabain, age., s.43.

tür değişmesiyle yapım eki olarak kullanıldığı, küçültme sıfatı, renk ve dil isimleri yaptığı örnekler de vardır. Ekin +şe şekli Arapçada ç harfi oladığından ç'nin ş ile gösterilmesinden kaynaklanıyor olabilir.

2.1.5.1. +çA, +şe

Farsça veya Türkçe küçültme ekidir.

burguça (CC 89,22) "küçük burgu" ***; bürçe*** (KM 12b7) "pire", ***bürşe*** (ED 9b4) "pire"[165], ***süngülçe*** (CC 86,31) "küçük süngü"

2.1.5.2. +çA, +ca, +şe

"gibi, benzer" anlamında renk ve dil isimleri yapar.

2.1.5.2.1. Renk isimleri yapar.

akçaba (KM 31b1) "özel isim Akçabey", ***alaça*** (KM 14a6) "alaca", ***karaca*** kaz (ED 12a2) "ördekten küçük mavi bir kuş", ***kızılça*** (ED 12b10) "kırmızı, kırmızılık"

2.1.5.2.2. Dil ismi:

sen ***Türkişe*** bilür mi sen (ED 19a7)

2.2.5.2.3. Küçültme sıfatları içinde alınabilecek şu örnekte küçültme anlamı aşınmış gibidir:

yamançe tegil (ED 23a4) "kötü değil"

2.1.6. +çAk, +şek

Eski Türkçede de aynı görevle örneğine rastlanan bu ekin, kesin olmamakla birlikte "+çA" eşitlik eki ile "ok" kuvvetlendirme edatının birleşmesinden oluştuğu belirtilmektedir.[166] Küçültme ve tahsis işleviyle isimden isim yapar. +çA'dan farklı olarak genellikle nesne, alet ismi yapar. Diğer küçültme eki +çIk'a benzer görevde olması sebebiyle Korkmaz, +çAk'lı örneklerin bazılarının +çIk ile yapılmış şekillerden gelebileceğini ifade eder. Ancak eklerdeki görev benzerliği bu ayrımı zorlaştırmaktadır. "örümçik" örneği +çek ile de yapılmış şekilleri olduğu için bu maddede verilmiştir.

---

[165] böri +çe'den orta hece vokalinin düşmesiyle oluşmuş olmalıdır.
[166] Gabain, age., s.43.

Ancak doğrudan +çIk ekiyle de yapılmış olabilir.[167] Bunun dışında +çIk ile yapılmış şekiller bu maddede verilmemiştir.

baltıçak (CC 115,20) "çekiç", ***kulunçak*** (KM 13a6) "küçük tay" ***; böşek*** biti (KM 12b6) "bögü+çek,böcek biti, baş biti"[168], ***könçek*** (ED 12b1) "giysi"

2.1.7. +CI, +şı (<+çı), +çu

Eski Türkçe döneminden beri bir meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan anlamında isimler türeten, işlek olarak kullanılan bir ektir.[169] Eski Türkçede ekin sadece tonsuz ünsüzlü şekilleri kullanılırken Kıpçak Türkçesinde tonlu ünsüzlü şekilleri de ortaya çıkmıştır. Ancak yumuşak ünsüzle biten kelimelerden sonra yine sert ünsüzle eklendiği örnekler daha fazladır. İN'de ise tonsuz ünsüzle biten kelimelerden sonra da tonlu ünsüzle eklendiği görülür. Ekin ünlüsü ise CC'deki bir örnek dışında düz-dar'dır. Ek, Kıpçak Türkçesinde şu görevlerde kullanılmıştır[170]:

2.1.7.1. Bir meslek mensubu olan, bir işi yapan, bir işle uğraşan anlamında fail isimleri türetir.

altunçı (CC 84,2) "sarraf", ***astlançı*** (CC 87,24) "tefeci"[171], ***aşçıdır*** (EK 63a8), ***bakırçı*** (KM 25a12), ***bardakçı*** (ED 18a10) "testi, fıçı yapımı işleriyle uğraşan", ***bazarçı*** (ED 17b15), ***bıçakçıdır*** (EK 63a2), ***boyaçı*** (CC 54,11), ***çanakçıdır*** (EK 62b12), ***halvaçı*** (ED 17b15), ***ıklıkçı*** (KM 26a1) "saz çalan", ***kalkançı*** (ED 18a8), ***kapuçı*** (KM 25b5), ***kaşukçıdır*** (EK 62b13), ***kaznaçı*** (CC 163,7) "haznedar", ***kayışçı*** (ED 18a10), ***kılıççıdır*** (EK 63a2) ***kobuzçı*** (KM 26a3) "kopuzcu, saz çalan", ***kullukçı*** (CC 89,5) "hizmetçi", ***otaçı*** (CC 87,17) "hekim", ***oyunçı*** (CC 89,13) "oyuncu, çalgıcı", ***sabançı*** (CC 130,27) "çiftçi", ***tarakçıdır*** (EK 63a1), ***taşçı*** (ED 18a2), ***tokurçı*** (KM 25b3) "dokuyucu", ***tonçı*** (CC 84,24) "kürkçü", ***yarıkçı*** (KM 25b11) "zırhçı, zırh yapan", ***yayçıdır*** (EK 62b11 ; ED 18a8) "yay işiyle uğraşan", ***yogurtçıdır*** (EK 63a7), ***yolçı*** (ED 17b13) "tüccar" ***; bitikçi*** (KM 24b6) "kâtip, yazıcı", ***börçi*** (CC 87,27) "şapkacı"[172], ***çekmençi*** (CC 127,22) "dokuyucu"[173], ***düdükçi*** (KM 25b12) "düdükçü",

---

[167] Korkmaz, age., s.39. ; Korkmaz, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", TDK yay. Ankara 1995, C 1, s.55. ; DLT Dizin s.466.
[168] Tietze, age., s.
[169] Gabain, age., s.43 ; Tekin, age., s.81.
[170] Ekin diğer fonksiyonları için bk. Korkmaz, age., s.41-42.
[171] astılan: tefecilik.bk. CC s.14.
[172] börk: şapka bk. CC s.40.
[173] çekmen:kumaş bk. CC s.49.

ekinçi (KM 25b6) "ekinci, çiftçi", ***etçi*** (KM 25a13) "kasap", ***etikçi*** (CC 86,2) "çizmeci", ***haberçi*** (ED 2a7) "peygamber", ***hökümçi*** (CC 87,19) "hâkim", ***işçi*** (ED 17b13), ***kemiçi*** (KM 25b6), ***kirişçi*** (ED 18a6), ***kömürçi*** (ED 18a4), ***kümüşçi*** (KM 25b6), ***ötmekçi*** (ED 18a2) "ekmekçi", ***tegirmençi*** (ED 18a2), ***temirçidir*** (EK 63a5), ***temürçi*** (KM 25a10), ***tikiçi*** (KM 24b12) "terzi", ***yünçi*** (ED 18a12) "yüncü" ***; bakçacı*** (CC 89,90) "bahçıvan", ol bu zamanıñ ***okcılarınıñ*** atışı turur (İN 43a6)

2.1.7.2. Bir şeyi sürekli yapan, âdet edinen anlamında isim, sıfat türetir.

kimersene ellerin uzatmadı silahlarga gişilerden meger kim yay üzere ***artukcı*** turur (İN 4b6)[174], ***ayıngçı*** (CC 161,1) "iftiracı", ***kunlançı*** kısrak (KM 13a3) "döl veren kısrak", ***uşakçı*** (CC 116,16) "iftiracı"[175], ***yalgançı*** (ED 2a12) "yalancı"

2.1.7.3. İsmin bildirdiği işle ilgili kimseyi belirten isimler yapar.

yulovçı (CC 163,8) "kurtarıcı"[176] ***; yolçu*** (CC 161,27) "yolcu" ***; ebci*** (İN 5a9), ***epçi*** (KM 26b2), ***ebşi*** (ED 14a4) "ev hanımı, eş", ***esrikçi*** (CC 131,7) "içkici, ayyaş", ***künüçi*** (CC 132,18) "kıskanç"[177]

2.1.7.4. Eklendiği isme "sahiplik" anlamı katar.

furunçı (ED 18a4)

2.1.8. +çık, +çUk

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi gramerlerinde yer almayan küçültme eklerindendir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde +ç eki küçültme için kullanılan eklerdendir. +çık, +çUk eki, muhtemelen sonradan oluşmuş birleşik bir ektir.

2.1.8.1. En çok küçültme anlamıyla isimler türetir.

çapçaçık (CC 120,3) "fıçıcık[178]", ***sıgırçık*** (ED 12a8), ***yançık*** (CC 120,22) "kese, torba" ***;kabarçuk*** (KM 19b1) "koku kutusu, sandık", ***kuburçuk*** (CC 82,18) "kutu", ***sıgırçuk*** (ED 12a8) ***; kürünçük*** (KM 20a3) "cep"[179], ***südünçük*** (EK 64a6) "özel isim", ***tekeçük*** (KM 16a7) "küçük teke"

---

[174] artukcı: terk eden, vaz geçen.
[175] uşak: iftira. bk. CC s.207.
[176] yul-: yol-, çöz-, kurtar- bk. CC 234.
[177] Künilemek: kıskanmak. CC s.128.
[178] bk. Eren, age., s. "çapçak ~çamçak +çık : ağaçtan yapılmış su kabı"
[179] kürin: kürün, içinde sebze taşınan küfe. DLT Dizin s. 400.

2.1.8.2. Sıfatlara eklenerek anlamca pekiştirilmiş sıfat ya da abartma sıfatları yapar.[180]

azaçık (KM 27a6) "azıcık, çok az" ***; kıskaçuk*** (KM 27a8) "kısacık, çok kısa" ***; yinçeçük*** (ED 14b6) "incecik, çok ince"

2.1.8.3. Kesin olmamakla birlikte şu örnekte "acıma, sevgi" anlamı vardır. Kelime için CC Dizini'nde verilen "küçük pasta" anlamı isabetli değildir. "bala" kelimesinin anlamı KTS'de CC için "piliç,civciv ; tecrübesiz genç kız" şeklinde açıklanmıştır.[181]

balaçuk (CC 109,18)

2.1.9. +çukaz

+çuk küçültme ekinin +az pekiştirme ekiyle birleşmesinden oluşmuş, yine küçültme işleviyle isimden isim türeten eklerdendir. Verilen ilk örnekte küçültmenin yanında (cümle içinde anlamı belirlenememekle birlikte) "acıma" ifade ettiği de söylenebilir.

kulçukaz (EK 64a10) "kulcağız", ***yayçukaz*** (EK 64a11) "küçük yay"

2.1.10. +çIn, +çin

Bazı hayvan adlarında belirlenebilen işlek olmayan bir ektir. Bu sebeple ekin görevi tam olarak belirlenememektedir. Eski Türkçe gramerlerinde yer verilmeyen bu ek[182] Karahanlı Türkçesinde "benzerlik" ifadesiyle renk isimleri yapan veya renk ifade eden isimlere getirilen bir ektir.[183] Karahanlı Türkçesinde kullanılan bu ekle hayvan adlarındaki ekin aynı ek olup olmadığını tespit için yeterli örnek yoktur. "***küverçin***" kelimesinde kısmen benzerlik anlamının bulunduğu söylenebilir. Korkmaz ekin Türkiye Türkçesinde +CIl ekine benzer işlevde kullanıldığını belirtir.[184]

bıldırçın (KM 11a5) ***; kükercin*** (EK 47b11), ***küverçin*** (KM 11a1)

2.1.11. +dak

Gabain isimden isim yapma ekleri arasında +tAg, +dAg ekini ve isimden sıfat yaptığı bir örneği verir.[185]Ayrıca ekin oluşumunu +Da- isimden fiil yapma eki ve –g fiilden isim yapma eki olarak açıklar. Yeterli örnek olmamakla birlikte Kıpçak Türkçesindeki ekle benzer fonksiyonda olduğu, Kıpçak sahasında kullanılan bu ekin son seste

---

[180] Korkmaz, age., s.43.
[181] bk. CC s.22 ; KTS s.23.
[182] Gabain, age., s.43-48 ; 80-88.
[183] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.14.
[184] Korkmaz, age., s.45.
[185] Gabain, age., s.46.

değişiklikle beraber Eski Türkçedekinin devamı olduğu ya da ona benzer şekilde yapıldığı söylenebilir. Kıpçak Türkçesinde tespit edildiği örneklerden birinde eşya, birinde organ ismi birinde de sıfat yapmıştır.

bagırdak (KM 19b12), ***başdak*** (KM 26b7) "çokluk çocuğu olmayan, tek başına yaşayan", ***boğardak*** (EK 68a9) "yutak"

2.1.12. +dAş

Genellikle kalınlık incelik uyumuna giren ekin iki yerde uyuma girmediği, aykırılaştığı tespit edilmiştir.

2.1.12.1. İsimlerden "beraberlik, ortaklık" anlamında isim ve sıfatlar türetir.

aguldaş (KM 34a11) "komşu", ***evdaş*** (KM 33b10) "eş, hanım", ögretmese bir mü'min ***karındaşına*** tengri teālā ol gişiniñ agzına otdan licam urur (İN), ***kocadaş*** (KM 55a9) "aynı hocanın öğrencisi olanlar" ***yerdaş*** (KM 55a6 ; ED 14a10)"aynı yerde olanlar", ***yoldaş*** (KM 34a11 ; ED 14a8) "arkadaş" ***; köküردeş*** (KM 34a3) "süt kardeşi", ***mengüdeş*** (CC 148,14) "başka birisi ile birlikte ebedî olan", ***tözdeş*** (CC 148,5) "aynı nitelikte olan, aynı huyda"[186]

2.1.12.2. Şu örnekte pekiştirme görevinde kullanılmıştır:

tengdeş (CC 144,17) "denk, eşit değerde"

2.1.13. +duk, +dUrUk

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi gramerlerinde bulunmayan, organ adlarına gelerek "o organ için kullanılan" eşya, araç, gereç ismi yapan eklerdir. +duk şekli muhtemelen +duruk şeklindeki –r- sesinin düşmesi sonucu oluşmuştur.

burunduk (KM 15b2) "deve yuları" ***; boyunduruk*** (KM 10a6) ***; kömüldürük*** (KM 14b10) "göğüslük", ***kömüldrük*** (CC 103,17) "göğüs kemeri"

2.1.14. +dUz, +tuz

Korkmaz, ekin işlevi kesin olarak bilinmeyen ölü bir ek olduğunu ifade eder.[187] İki kelime dışında örnek bulunamamıştır.

yulduz (KM 5b6 ;CC 122,33), ***yultuz*** (EK 65b12) ***; kündüz*** (KM 30b7 ; EK 45b3)

---

[186] tözlik:öz, mahiyet. CC s.196.
[187] Korkmaz, age., s.47.

2.1.15. +er

Üleştirme sayı isimleri yapan ektir.

birer (EK 75b12, CC 59,10), ***üçer*** (EK 75b13)

2.1.16. +gaç

Eski Türkçede küçültme göreviyle kullanılan bu ek yalnızca bir kelimeyle Kıpçak Türkçesinde devam etmektedir. Bunun dışında incelediğimiz metinlerde varlık göstermez.

agaç (CC 141,18)[188]

2.1.17. +GAk

Küçültme ve kuvvetlendirme bildiren ek olarak eski Türkçe döneminden beri kullanılan bir ektir. Eklendiği kelimelerin bazılarında Kıpçak Türkçesinde sık görülen –g, -g- düşmesi sebebiyle ek +Ak gibi görünse de kelimelerin arkaik şekilleri ekin +GAk olduğunu gösterir. [189]

yangak (CC 126,17) "yanak" ***; erkek*** (CC 125,5), ***irkek*** (EK 69b2) "erkek", ***inek*** (EK 69b7), ***eşek*** (EK 37a5)[190]

2.1.18. +gıl

Bir örnekte "benzerlik" göreviyle tespit edilmiştir.

kırgıl (KM 26a11) "orta yaşta olan"[191]

2.1.19. +gInA, +kine

Eski Türkçedeki küçültme eki +kInyA'nın devamı niteliğindedir. "ny" ayrışmasında "n" tarafını tercih etmiştir. Diğer küçültme eklerinde olduğu gibi eklendiği kelimenin anlamını küçültme, daraltma, sınırlama ya da kuvvetlendirme işlevleriyle tamamlar isim ya da sıfat olarak kullanılan kelimeler türetir. Birkaç kelimede incelik-kalınlık uyumuna girmemiştir. EK'deki bazı örneklerde çokluk eki üzerine gelmesi edat kaynaklı olmasıyla ilgilidir. Aitlik ekinde olduğu gibi edat kaynaklı olması sebebiyle çekim

---

[188] ı : orman, ağaçlık. Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, 24 baskı, Boğaziçi yay, İstanbul 1999, s.94. ; Tekin, age., s.82.
[189] Gabain, age., s.45.
[190] "eşgek " bk. DLT Dizin s. 197.
[191] kırgıl:kırçıl DLT Dizin s.318.

ekleri üzerine gelebilmekte, ekleşmenin göstergesi olarak da ünlü ve ünsüz uyumlarına girmektedir.[192]

2.1.19.1. Küçültme, sınırlama işleviyle isim, sıfat türetir.

atgına (EK 64a11), ***ulugına*** (EK 64a4), ***uzungına*** (EK 64a5) ***; aygine*** (KM 32b1) "küçük ay, özel isim", ***bugine*** (EK 64a8) "bu kadar", ***sarrakine*** (CC 160) "sarımsı, az sarı"[193]

2.1.19.2. Kuvvetlendirme işleviyle eklendiği sıfatın anlamını pekiştirir, +çIk küçültme ekinde olduğu gibi anlamca pekiştirilmiş sıfatlar türetir.

ançagına (CC 59,11) "birazcık", ***kıskagına*** (EK 64a5) "kısacık", ***munçagına*** (CC 59,11) "biraz, bu kadarcık" ***; kiçkezgine*** (EK 64a2) "küçücük"

2.1.19.3. Küçültme işlevinin yanında sevgi, şefkat ifadesi taşıyan isimler yapar.

e comart ***hangınam*** (CC 149,7) ***;*** e tatlı ***beyginem*** (CC 150,1)

2.1.19.4. Çokluk eki üzerine geldiği örnkeler:

atlargına (EK 64a2), ***ulularğına*** (EK 64a4) ***; kiçkezlergine*** (EK 64a3)

2.1.20. **+gi (< +gü), +gü**

Eski Türkçede isim ve sıfat yapan bu ek incelediğimiz metinlerde birkaç kelimeyle sınırlıdır. Tespit edildiği üç örnekten ikisinde soyut isim, birinde eşya ismi yapmıştır.

eygi (KM 26b12) "iyi"[194] ***; közgi*** (EK 72a6 ; ED 10b2) "ayna", ***közgü*** (ED 10b2), ***küzgü*** (CC 86,29), ***mengü / mengi*** (CC 142,13 ; 144,4)[195]

2.1.21. **+(ı)l, +(ül**

Eski Türkçe döneminden beri genellikle sıfat yapan ek birkaç örnekte tespit edilebilmiştir.[196]

yamyaşıl (KM 33a4 ; EK 4a10), ***yeşil*** (ED 9a7)

---

[192] DLT Dizin C. 3 s.170.
[193]CC Dizini'nde sayfa ve paragraf numarası verilmeyen kelimenin dizindeki sayfa numarası verilmiştir.
[194] Tekin, age., s.82.
[195] Gabain, age., s.45.
[196] Gabain, age., s.47 ; Tekin, age., s. 83.; Ayrıca +l ile yapılan isimler için bk. Vecihe Hatipoğlu, Türkçenin Ekleri, 2.baskı, TDK yay. 1974, s. 85-86. ; Korkmaz, age., s.49.

2.1.22. +lAy, +layın

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi gramerlerinde bahsedilmeyen ek "benzerlik, gibilik" işlevleriyle isim yapar. +n ile genişletilmiş şekillerinin zarf olarak kullanılmaya daha elverişli olması "n"nin vasıta eki (kalıplaşması) olması ihtimalini artırır. [197]

sen ***uçmışlay*** yürüp barçalarnı ozdıng (CC 142,6) "sen uçar gibi yürüyüp herkesi geçtin" ***; sözley*** (CC 142,16) "söz gibi" ***; ogrılayın*** (CC 60,19) "gizlice, hırsız gibi", ***yamgurlayın*** (CC 143,15) "yağmur gibi", ***yavlayın*** (CC 140,10) "yağ gibi"

2.1.23. **+lIk, +lUk**

Eski Türkçe döneminden beri işlek olarak kullanılan, geniş kapsamlı bir isimden isim yapma ekidir.[198] Kıpçak Türkçesinde de işlek olarak kullanılan ekin ünlüsü genellikle kalınlık-incelik uyumuna girer. Birkaç yerde aykırılaşma tespit edilmiştir. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna ise bütün eserlerde düzenli bir durum göstermez. Ekin son sesinde –h'ye dönüşen şekilleri de ortaya çıkmıştır.

2.1.23.1. Ekin esas görevi "bir şey için" anlamında tahsis isimleri yapmaktır.

aşlık (ED 6a13) "yemeklik buğday vb.", ***saglık*** (KM 16a11) "sağımlık koyun, keçi"[199], ***; bellik*** (KM 14b7) "bele takılan silahların tümü"

2.1.23.2. Yine "bir şey için" anlamına bağlı olarak eşya, araç, gereç ismi yapar.

çıraklık (CC 104,17) "şamdan", ***karalık*** (CC 590) "mürekkep hokkası", ***şıraklık*** (ED 10a16) "şamdan" ***;eñlik*** (KM 19a7) "allık", ***içlik*** (KM 20b12) "içlik", ***izlik*** (KM 20a8) "ayakkabı", ***sürmelik*** (KM 19a13) "sürmelik" ***; kolluk*** (EK 71b3) "kolluk" ***; aguzluh*** (CC 103,3) "ağızlık, at gemi"

2.1.23.3. Bir nesnenin toplu olarak bulunduğu yeri gösteren isimler yapar.

agaşlık (ED 6a2), ***ormanlık*** (EK 66b1) ***; yeşillik*** (ED 5a7 ; CC 76,6)

2.1.23.4. "bir şeyin toplu olarak konulduğu yer" anlamında yer, mekân isimleri yapar.

biçenlik (CC 110,20) "samanlık"[200]

---

[197] Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımları için bk. Timurtaş, age., s.99.
[198] Gabain, age., s.44 ; Tekin, age., s.84. ; Ayrıca ekin diğer fonksiyonları için bk. Korkmaz, age., s.55-58. ; Karamanlıoğlu, age., s. 29-31.
[199] "sagımlık" şeklinden "-ım" hecesinin zamanla yitimi veya yanlış yazım söz konusu olabilir.
[200] biçen: saman. CC s. 31.

2.1.23.5. Renk adlarından o rengin yaygın olduğunu belirten soyut isimler türetir.

ahlık (CC 76,4) "aklık", ***karalık*** (CC 127,25) "karalık"

2.1.23.6. İsimlerden makam, rütbe bildiren isimler türetir.

kanlık (CC 123,25) "hanlık", ***sultanlık*** (EK 31a4) ***;beylik*** (EK 31a4)

2.1.23.7. İsim ve sıfatlara gelerek onları genelleştiren soyut isimler türetir.

aruvlıh (CC 131,19) "arılık, temizlik, kusursuzluk" ***; söyüşlih*** (CC 144,11) "karşılıklı sevgi" ***; aydınlık*** (ED 2a13), ***bahadurlık*** (EK 30b11), ***baylık*** (EK 31a2) "zenginlik", ***cömerdlık*** (EK 30b3), tengri teālā ***gazilık*** niyyeti üzerine at baglamagnı ve ok atmaknı farz kıldı (İN 3a5), ***kıskalık*** (CC 76,11), ***kızlık*** (KM 28b9) "pahalılık, kıtlık", ***kopmaklık*** (CC 115,18) "ölümden sonra dirilmek", ***körksizlik*** (CC 76,10) "çirkinlik", ***müslimanlık*** (EK 31a3), ***özdenlık*** (EK 30b8) "güzellik", ***uçuzlık*** (KM 28b9) "ucuzluk", ***yahşılık*** (EK 30a4), ***yamanlık*** (EK 30b7), ***yarlılık*** (CC 43,18) "fakirlik" ***; erdenglik*** (CC 141,6) "iffetlilik", ***kertilik*** (CC 123,37) "doğruluk", ***sevmeklik*** (CC 70,19) "sevgi", ***sökellik*** (KM 15a6) "hastalık", ***tirilik*** (CC 122,27) "canlılık", ***yeyitlik*** (CC 76,5), biri ok ***yiynilikden*** bolur (İN 63a5) ***; cahalluk*** (CC 131,1) "tembellik, gevşeklik", ***kulluk*** (CC 53,8) "kölelik", ***tanukluk*** (ED 20b14), ***ululuk*** (CC 75,27), ***uzunluk*** (CC 75,22), ***yokluk*** (EK 30b10), ***yoksulluk*** (EK 30b13) ***; beyiklük*** (CC 125,23) "büyüklük", ***bütünlük*** (CC 115,4) "mükemmellik"

2.1.23.8. Mastar almış kelimelerin üzerine mastarı kuvvetlendirmek işleviyle eklenir.

munun gibi ***atmaklıga*** idman gerek turur (İM 23a1) ***;*** anı ***gidermeklik*** ol turur kim gücüñ kadarınca yaydan atmak gerek sen (İN 48a6)

2.1.24. +lI, +lU

Eski Türkçede isimden sıfat yapan +lIg, +lUg ekinin Kıpçak Türkçesinde son seste –g sesi düşmüş şekilleri kullanılır. [201]

2.1.24.1. En çok kullanıldığı işlevi isimlerden o ismin bildirdiği özelliğe, şeye sahip olma, üzerinde bulundurma, ilgili olma anlamlarında sıfatlar türetir.

orta ***boylı*** (ED 5a2), ***haybatlı*** (CC 147,7) "heybetli", ***kayşlı*** yüzük (EK 72a7) "kaşlı yüzük", ***kılıklı*** (CC 161,31) "belirli bir karaktere sahip olan", ***kutlı*** (ED 24a12), ***mallı*** (EK 63b6) "malı olan, zengin", ***mıyıklı*** (EK 67b1) "bıyıklı", ***sakallı*** (EK 67a12), ***tatlı***

[201] Gabain, age., s.44 ; Tekin, age., s.82.

(EK 66a11 ; ED 4b2) ***;dinli*** kişidir (EK 67b10) "dindardır", ***erdemli*** (CC 98,2), ***ilmli*** (EK 63b7), ***inli*** (EK 72b1) "geniş", ***körümli*** (CC 142,1) "güzel, gösterişli", ***küçli*** (EK 67b6), ***örtli*** (CC 117,3) "alevli", ***sözli*** (EK 63b7) "söz sahibi" ***yüklidir*** (EK 69b4) "hamiledir" ***;*** bir gün rasul aleyhi's-selām ol sehl ***adlu*** sahabeni görmedi (İN 7a1), ***atlu*** (KM 28a11) "atlı", ***aylu*** (KM 26b2) "hamile", ***barlu*** (KM 28a9 ; CC 97,26) "varlıklı", velikin orta ***barmaklu*** kabzanıñ taşını barmaklarınıñ orta bogununda koygay (İN 17b1-2), kamkak ***başlu*** (KM 9b10) "akılsız", ***kutlu*** (KM 28b10), ***sakallu*** (KM 27a11 ; ED 14a14), ***taşlu*** yer (ED 3a8), ***tatlu*** (KM 29a5), ***uslu*** (KM 27b1), ***yamgurlu*** (CC 73,9), ***yapraklu*** tirek (ED 6a4) "yapraklı, yeşil ağaç", ***yaşlu*** tirek (ED 6a4) "yeşil ağaç", bu kayı ***yaylu*** gişiye … yahşı turur (İN 32a2), ***yoklu*** (KM 28a10) "yoklu, yoksul" ***; elirlü*** (KM 13a8) "katırı olan", ***eşeklü*** (KM 56a4), ***evlü*** (KM 26b6) "evi olan", amma ol örü turup atmak dört ***dürlü*** durur (İN 28b3) "ayakta ok atmak dört çeşittir", ***közlü*** (KM 28a1), ***küçlü*** (KM 27b12 ; CC 122,24), ***küvezlü*** (CC 132,11) "gururlu", bu barçadan ***mefa'atlü*** turur (İN 23a6), ***sövünçlü*** (CC 126,33) "sevinçli", ***tevelü*** (KM 56a4), ***tüklü*** (CC 74,19) "tüylü", ***yüklü*** (KM 27a10) "hamile"

2.1.24.2. Bir yere, şehre ait olma, bağlantılı olma anlamında sıfatlar türetir.

bagdadlı (EK 63b1), ***ıraklı*** (EK 63b3), ***mısırlı*** (EK 63b3), ***rumlı*** (EK 63b3), ***şamlı*** (EK 63b1), ***uçmaklı*** (CC 144,10) "cennetli, cennette bulunan" ***; halebli*** (EK 63b2)

2.1.25. **+mIş**

Eren, ekin Ural dillerinden alınma "on" anlamına gelen bir kelime olduğu bilgisini veriyor.[202]

altımış (EK 47b13 ; ED 16a2) ***; yetimiş*** (EK 47b13), ***yetmiş*** (ED 16a8)

2.1.26. **+n**

Eski Türkçe gramerlerinde yer verilmeyen bu ek iki kelimede tespit edilebilmiştir. İlk örnekte ölçü olarak kullanılan soyut isim yapmıştır. Diğerinde kök ile gövdenin anlamı hemen hemen aynıdır. Bu sebeple pekiştirme görevinde olduğu söylenebilir.

yigirmi ***arşun*** (EK 48a8)[203] "yirmi arşın", ***yavrun*** (EK 68a12) "omuz levhası"

---

[203] arış: dokuma tezgâhının uzunluğuna bulunan telleri DLT Dizin s.33.

2.1.27. +(i)nCi, +(ü)nçi

Sıra sayı isim ve sıfatları yapan ektir.

üçinci (EK 75a11) ***; birinçi*** (EK 75a7), on ***ikinçi*** (EK 75b5), ***sekizinçi*** (CC 122,22), ***yüzinçi*** (EK 75b8) ***; törtünçi*** (CC 75,16)

2.1.28. +öv (<+egü)

Kutadgu Bilig'te +egü şekline rastlanan ek "birliktelik, bir arada olma" bildirir.[204] Kıpçakta Türkçesinde g>v değişmesi ve yuvarlaklaşma sonucu +öv olmuştur. Son ses durumuna geçen –ü ise muhtemelen düşmüştür.

bir yügünç teysin siz ***üçövge*** (CC 145,5) "siz üçünüze bir ve aynı saygı ulaşsın"[205]

2.1.29. +sIz, +sUz, +süs

Eski Türkçedeki "yoksunluk, eksiklik, sahip olmama" göreviyle isimden sıfat türeten ekin devamıdır.[206]

+lI, +lU isimden sıfat yapma ekinin tersi bir görevdedir.[207] Kalınlık-incelik uyumuna giren ekin yuvarlak ünlülü şekilleri yalnızca CC'de vardır.

öksüs (34a2) ***; adsız*** barmak (KM 21b11) "yüzük parmağı", ***aypsız*** (CC 149,5) "günahsız", ***bahasız*** (CC 149,1) "paha biçilmez", ***kulaksız*** (CC 99,13), ***malsız*** (KM 56a11), ***sagsız*** (CC 76,23) "sağlıksız", ***sakalsız*** (KM 27a12), ***susız*** (KM 56a12), ***ussız*** (KM 27b2) ***; dinsiz*** (EK 67b10), ***etmeksiz*** (KM 56a12) "ekmeksiz", ***eşeksiz*** (KM 56a10), ***közsiz*** (KM 28a1 ; EK 68a1), ***küçsiz*** (KM 27b13 ; ED 5a4), ***tevesiz*** (KM 56a10) ***;ansuz*** (in 12b6), ***arıksuz*** (CC 125,28) "arı olmayan", ***yazuksuz*** (CC 123,27) "günahsız" ***; körksüz*** (CC 76,19) "çirkin", ***tüksüz*** (CC 74,20) "tüysüz"

2.1.30. +si

İsimden "benzerlik, gibilik andırma" göreviyle isim türeten, Eski Türkçede aynı görevde kullanılan +sIg ekinin son seste –g'nin düşmesi sonucu oluşan ek bir örnekte tespit edilmiştir.[208]

---

[204] üçegü: her üçü. Kutadgu Bilig Dizin, s.503.
[205] "üçö" ile "üçlük, teslis" kastedilmektedir. bk. CC s.181, 210.
[206] Gabain, age., s.48 ; Tekin, age., s.84.
[207] Diğer fonksiyonları için bk. Korkmaz, age., s.64-65.
[208] Gabain, age., s.48 ; Tekin, age., s.84 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.15 ; Korkmaz, age., s.62-63 ; Hatipoğlu, age., s.139-140.

kendirsi (ED 12b12) "keten, kumaş parçası"

2.1.31. **+sıl**, **+sul**

Korkmaz, Eski Türkçede bulunmayan bu ekin, isimden benzerlik fiili türeten –sI, -sU ekiyle –l fiilden isim yapma ekinin kaynaşmasından oluştuğunu, ekin ilgi sıfatları yaptığını belirtiyor.[209]

yoksıl, yohsıl (CC 98,20; 143,11), ***yoksul*** (EK 30b12 ; KM 28a8)

2.1.32. **+Uş**

orta barmaknı ferke birle açmak içinde ***öküş*** bereket bardur (İN 39a6) "oku sağ kolun baş ve şahadet parmağı ile birden bırakmak çok faydalıdır", ***öküş*** (KM 27a3) "çok" ***; yokuş*** (KM 7a7)

2.1.33. **+(I)z, +(u)z**

Yeterli örnek bulunmaması sebebiyle Eski Türkçedeki çokluk eki +z ile aynı ek olup olmadığını tespit etmek güçtür. Korkmaz, sayı isimlerine gelen +z'nin "birlikte doğma, bir arada olma, birbiriyle ilgili olma" anlamı verdiğini ifade ediyor. Dolayısıyla ekin ***egiz*** kelimesinde çokluk eki olan +z olduğu söylenebilir. Ayrıca ***meñiz*** kelimesini de çokluk / ikilik gösteren bu ekle türemiş sayıyor.[210] Ancak ***yalıkız /yalguz, semiz*** kelimelerinde çokluk veya ikilik ifadesi bulunmamakta, ek burada pekiştirme görevine yakın görülmektedir.

yalıkız (KM 27b10) ***; egiz*** (CC 160,15), ***meñiz*** (KM 20b11 ; EK 37a12), ***semiz*** (CC 77,6) "semiz, şişman, besili"[211] ***; yalguz*** (CC 148,3)

2.2. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

İsim kök ya da gövdelerinden fiil türeten eklerdir.İncelediğimiz metinlerde isimden fiil yapmak için kullanılan ekler şunlardır:

2.2.1. +A-

Eski Türkçede de isimlerden geçişli ve geçişsiz fiil türeten eklerdendir. İncelediğimiz

---

[209] Korkmaz, age., s.63-64.
[210] Korkmaz, age., s.66 ; Hatipoğlu, age., s.165.
[211] semir-: semirmek, yağlanmak CC s.162 ; KTS s.231.

metinlerde Korkmaz'ın dikkat çektiği gibi daha çok tek heceli köklere gelir, iki hecelilere geldiğinde kelimenin ikinci hecesi düşer.[212]

aşagıl (KM 45a12) "yemek ye", dahı kabza ***boşanmak*** … barça munda hasıl bolur (İN 35b9) "kabza boşanması vs. kusurlar bundan meydana gelir", ***dozatkil*** (KM 44b4) "tozut", ***kınal-*** (CC 113,22) "eziyet, elem, ıstırap çekme", ***sagandı*** (EK 38a8) "düşündü", ***sagışa-*** (CC 163,32) "niyet etmek", ***sanamak*** (KM 23a7) "sayı", ***ongaldı*** (CC 115,1) "şifa buldu", ***orna-*** (CC 115,35) "ikamat etmek", ol kim ok gökde ***oynamak*** andan bolur (İN 46b8), ***yaşat-*** (CC 15,18), ***yoha-*** (CC 126,22) "yok edilmek" ***;*** bu eşeke ***beñzer*** (EK 37a13), ***isnemek*** (EK 69a7) "esnemek", ***küçe-*** (CC 162,28) "zorlamak, baskı yapmak", kaçan kim bir gişi ok atmak ***tilese***…(İN 19b5),

tüken (EK 82b3) "elindeki işi bitir", ***tükel*** (CC 140,14) "bütün", ***tüzet*** (EK 80b2) "düzelt"

2.2.2. +Ar-

Genellikle renk isimlerinden oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir.[213] Korkmaz bu ekin aslında er- fiilinin ekleşmesinden oluştuğunu, bunun Kaşgarlı Mahmut tarafından DLT'de açıkça dile getirildiğini belirtiyor.[214]

akardı (EK 4b7) "ağardı", künning yarıhı ***karardı*** (CC 142,12) "güneşin parlaklığı azaldı", ***karardı*** (EK 4b8) ***;*** zürka didügümiz ***gögermek*** bolur (İN 45b4) "zürka dediğimiz (ok atarken meydana gelen kusur) göğermektir"

2.2.3. +dA-

İsimlerden etken-geçişli fiiller türeten işlek olmayan eklerdendir.[215] Birkaç kelimede tespit edilmiştir.

aldagıl (KM 44b8) "aldat", kensimizni ***aldar-biz*** (CC 124,30) ***;*** ve dahı tengri teālādan ***izdedüm*** (İN 3a2), anı ***izdediler*** bahçada (CC 126,11), ***izdegil*** (KM 45a2 ; EK 80a11 ; ED 22a6) "araştır", kaçan kim men zaif bi-çareni ***ündeyüp*** öñümde ok atmak ilmi

---

[212] Gabain, age., s.48. ; Tekin, age., s.85 ; Korkmaz, age., s.111-112 ; Hatipoğlu, age., s.16. ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.201.
[213] Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.201.
[214] Korkmaz, "Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1,TDK yay. Ankara 1995, s.190-191 ; DLT C. 2, s.163.
[215] Gabain, age., s. 50 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. s.202 ; Korkmaz, age., s.114.

içinde kitablar keltürüp koydı (İN 2a8), ***ündedi*** (EK 10b12 ; CC 57,5) "çağırdı", ***yelküdeydir*** (CC 163,9) "sallanıyor"

2.2.4. +gA-, +ke-

Eski Türkçede +kA şekli de bulunan ek, isimlerden oluş veya kılış bildiren geçişsiz, geçişli fiiller türetir.[216]

açıgan- (CC 130,29) "ekşimek, acımak", dahı şehadet barmaknı kabza üzere ***çulgamagay*** (İN 18a9) "şehadet parmağı kabzaya sarmayacak", togırgan oglan çuprakka ***çulganmış*** (CC 122,5), biz ***koygaşıp*** yattık (CC 113,18) ***; emgenip*** terlep

kınalıp andan tamagın beslegil (CC 113,22) "eziyet çekerek, terleyerek, zahmet görerek (çalış) ondan sonra boğazını besle" ***; yeskemek*** (ED 5a7) "koklamak"[217]

2.2.5. +I-

İsimlerden etken, geçişsiz oluş bildiren fiiller türetir.[218]

alar ***ayagışıp*** yattılar (CC 113,19) "onlar başlı ayaklı yattılar", beyni minmiş ***sagındum*** (EK 40b12) "beyi binmiş (diye) düşündüm", ***sagınsa-men*** bahasız kanını (CC 149,1) "eğer onun paha biçilmez kanını düşünürsem", ***tangış-*** (CC 163,3) "kızarmak, alevlenmek", kaçan kim munuñ gibi akd kılsa bu ayb gider ol ***yagrımaz*** (İN 55b9) "eğer böyle yaparsa o kusur gider, o yer yara olmaz" ***; berkitkil*** (KM 45a11) "sağlamlaştır", ***elingil*** (KM 45b10) "dokun, elini sür", ***terkin*** (KM 44b3) "acele et"[219], ***ülitkil*** (KM 40b1) "ıslat"

2.2.6. +(I)k-, +(u)k-

İsimlerden genellikle oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir.[220]

açık- (CC 140,1) "acıkmak", ***çınık-*** (CC 137,22) "doğru çıkmak", ***birik-*** (CC 137,6) "birleşmek", ***yoluk-*** (CC 38,16) "karşılaşmak"

---

[216] Gabain, age., s. 49 ; Tekin, age., s.87.
[217] is: koku. bk. Aysu Ata, Kısasü'l-Enbiyā Dizin, TDK yay. Ankara 1997, s. 271; Kelime başında y-türemesi için bk. ED s. 13,15,19.
[218] Gabain, age., s.48 ; Tekin, age., s.87 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.202 ; Korkmaz, age., s.114.
[219] terkletkil: acele et. KM s.61.
[220] Gabain, age., s.49 ; Tekin, age., s.87 ; Korkmaz, age., s.115 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.202 ; Hatipoğlu, age., s.82.

2.2.7. +kür-

Yansıma kelimelerden geçişsiz fiil türettiği örneklerde tespit edilmiştir.[221]

şüşkürmek (EK 69a7) "hapşırmak", ***tükürgil*** (KM 38a10), ***yötkürmek*** (CC 114,10) "öksürmek", ***yütkürmek*** (EK 69a8) "sümkürmek"

2.2.8. +l-

Birkaç örnekte tespit edilebilen ek ünlü ile biten sıfatlardan oluş bildiren fiil türetir.[222]

Gabain ekin Eski Türkçede de sık olmadığını belirtir.

tiril- (CC 58,21) "dirilmek, diri olmak", ***öpkelmekçi*** (CC 132,13) "öfkeli"

2.2.9. +lA-

Tek veya çok heceli isimlere gelebilen, geçişli ya da geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Ekteki bu kullanım genişliği Eski Türkçeden beri devam etmektedir.[223] Ek Kıpçak Türkçesinde de işlek olarak kullanılır. Şu görevlerde kullanılır:

2.2.9.1. Eklendiği ismin gösterdiği nesne veya niteliği başka bir nesneye yönelten, o nesneden etkilenen geçişli fiiller türetir.[224]

agırlagıl (KM 39b4), men seni ***algışladum / algışladım*** (ED 24a14), ***anuklamak*** (CC 40,22), yazıksızlıkıngnı ***arzulap*** (CC 140,15) "günahsız olmayı arzulayıp", ***avlagil*** (KM 35b13) "avla", anı sol kolına berk ***baglagay*** (İN 30b2), ***bakışlagıl*** (KM 46a13) "bağışla", ***curumla-*** (CC 12,21) "suçlamak", ***dıldaglagıl*** (KM 39b1) "delil getir", ***horla-*** (CC 164,1) "küçümsemek", ***ırlagil*** (KM 44b4) "şarkı söyle", men seni ***kargışladım / kargışladum*** (ED 24a12), ***konaklagıl*** (KM 43b12) "ağırla, misafir et", ***kutlulakıl*** (KM 40b4), ***magla*** (EK 80b12) "ezan oku", ***mohorla-*** (CC 49,26) "mühürlemek", ***sagışla*** (EK 80a12) "hesapla", ***sakla*** (EK 79b12), men ***tanıklatır-men*** sizge ulu sövünç (CC 122,3) "size büyük bir sevinci bildiriyorum", ***ogurlagıl*** (KM 37a4) "çal, hırsızlık yap", ***yalangaçla-*** (CC 114,26) "ortaya çıkarmak", ***yargula-*** (CC 148,12) "hüküm vermek", erkeç ***yohladım*** (CC 164,28) "keçinin yok olduğunu fark ettim", ***yuzakla-*** (CC 11,19) "kilitlemek"[225] ***;bekle*** (EK 79a12) "kilitle", ***berklep*** (CC

---

[221] Gabain, age., s.49 ; Korkmaz, age., s.115 ; Hatipoğlu, age., s.83.
[222] Gabain, age., s.49 ; Korkmaz, age., s.116.
[223] Gabain, age., s.49 ; Tekin, age., s.87 ; Korkmaz, age., s.116-118 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.216-223 ; Hatipoğlu, age., s. 89-91.
[224] Korkmaz, age., s.116.
[225] yuzak: kilit. CC s.236.

60,20) "sağlamlaştırıp", ***çöple-*** (CC 126,4) "bağlamak, derlemek, toparlamak", ve biri dahı aşaga ***gezlemekden*** bolur (İN 53b8) "o kusurlardan biri aşağıdan nişan almaktan bolur", dahı düşmannı ***gözlegey*** (İN 31a4), kim ok yaydan çıkkaç yukaru ***izler*** (İN 23a9), ***kizlegil*** (KM 41b13), ***öpkele-*** (CC 30,11) "öfkelendirmek", ***sövünçle-*** (CC 151,2) "sevinç vermek, müjdelemek", ***törele-*** (CC 31,23) "yönetmek, hüküm vermek", ***yüvütle-*** (CC 115,33) "teselli etmek"[226]

2.2.9.2. İsmin gösterdiği nesneyi araç olarak kullanma yoluyla o nesne ile yapılan işi gösteren geçişli fiiller türetir.[227]

at sürgen kaçan atnı ***kamçılasa*** katırak yürür burunkıdan (İN 27a9), ***kurşovla-*** (CC 163,19) "kemerle bağlamak"[228], kaçan anı taş bile ***taşalar-idi*** (CC 122,16) ***; bilevülegil*** (KM 42b11) "bileğile", ***tişlegil*** (KM 44a11), ***şişle*** (EK 79b8)

2.2.9.3. İsmin bildirdiği nesnenin ortaya çıkmasını sağlayan ve "yapma" bildiren geçişli fiiller türetir.[229] CC'da bu kelime için verilen anlam isabetli değildir.

kulunla- (CC 120,12) "bereket saçmak"[230]

2.2.9.4. İsmin gösterdiği nesneyi veya niteliği bir şeye kazandırmayı, katmayı, eklemeyi gösteren geçişli fiiller türetir.[231]

biri dahı gezni ***avuclayup*** gezlemekden bolur (İN 53b7), ***balçıklagıl*** (KM 44a2) "çamur sür", ***buhurla*** (EK 82b10) "tütsüle", ***kınalagıl*** (KM 41b7) "kına sür", ***yagla*** (EK 81a2) "yağla", koyınıñ beynisini yakgıl dagı ***yaglagıl*** (İN 57b3-4) ***; eyerleġıl*** (KM 38b4), ***sözlegil*** (KM 40b10), ***sürmelegil*** (KM 39a4) "sürme sür", ***tütünlegil*** (KM 42a10) "dumanla", ***yüklet*** (EK 83a2)

2.2.9.5. Oluş bildiren geçişli veya geçişsiz fiiller türetir.

tanla- (CC 138,7) "hayret etmek"***, yumurlatkil*** (KM 45b2) "yuvarla, yuvarlak hale getir" ***; terle-*** (CC 113,22) "terlemek", ***tezlet*** (ED 20a8) "acele et"

2.2.9.6. Zaman bildiren isimlere gelerek o süreyi geçirmeyi bildiren fiiller türetir.

---

[226] yüvüt: teselli. CC s.238.
[227] Korkmaz, age., s.116.
[228] kurşa-: kuşanmak, kurşag: kuşak kuşanma olarak anlam verilse de sadece kuşak anlamı daha isabetlidir. DLT Dizin s.383.
[229] Korkmaz, age., s. 116.
[230] kulunla-: tay doğurmak. DLT Dizin s. 376.
[231] Korkmaz, age., s.116.

kışla- (CC 119,23) "kışı geçirmek", ***yayla-*** (CC 120,1) "yaz mevsimini yaylada geçirmek"

2.2.9.7. Şu iki örnekte geçişli fiil türetmekle beraber diğerlerinden farklı bir görevde kullanılmıştır. Dönüşlülük eki almamakla birlikte hareketi ismin bildirdiği nesneye yöneltmiştir.

boguzlagıl (KM 35b13) "boğazla, boğazını kes", ***boyunlagil*** (KM 36a12) "sille vur" ***;*** seni ***engseler-men*** (CC 116,8) "ensene vuruyorum"

2.2.9.8. Dönüşlülük eki ile birleşerek fiil gövdesindeki iş ya da oluşu ismin bildirdiği nesneye yönelten fiil gövdeleri kurar.

sagıtlan- (CC 8,7) "silâhlanmak", özge kişining nemesi ***suhlanmagıl*** (CC 132,9) "başka kişilerin malına göz dikme, harislenme",[232] ***yapraklandı*** (EK 66b9) ***;bitlengil*** (KM 41a2) "bitlen", ***bürlendi*** kuru çıbuh (CC 157,1) "kuru çubuk çiçeklendi, yeşillendi", ***çiçeklendi*** (EK 66b10)

2.2.9.9. Fiilden oluş veya pekiştirme fiilleri yapan –ş ile birleşerek oluş bildiren geçişsiz fiiller türetir.

yüsüp kızning ***bollaşmışı*** sezdi ese saarga tüşti (CC 151,10) "Yusuf, Meryem'in gebe olduğunu fark edince utandı"[233]

2.2.10. +r-

Ekin celediğimiz metinlerde yalnızca iki örnekte sıfatlardan geçişsiz fiil türetme göreviyle tespit edilmiştir. Gabain da eke iki örnek vermekle yetinmiştir.[234] Ancak Karamanlıoğlu ve Hacıeminoğlu daha fazla örnek vermiştir.[235] Korkmaz'ın haricindekiler renk isimlerinden fiil yapan +Ar- ile sıfatlardan fiil yapan +(I)r-, (U)r ekini bir sayıp örnekleri aynı maddede vermişlerdir. Biz +Ar- maddesinde belirtilen sebepten dolayı iki eki farklı maddelerde verdik.

belgirt- (CC 131,28) "belirtmek", ***semir-*** (CC 119,31) "yağlanmak"[236]

---

[232] suh: haris. CC s.171.
[233] bollaş-: (genişlemek) gebe olmak. CC s.37.
[234] Gabain, age., s.50.
[235] Karamanlıoğlu, age., s.47. ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.203 ; Hatipoğlu, age., s.
[236] semiz: yağ. CC s.162. ; semiz: semiz, şişman, besili KTS s.231.

2.2.11. +rA-

Yansıma kelimelerden geçişsiz fiiller türeten ek yansıma dışındaki isimlere geldiğinde genellikle çatı ekleriyle genişletilerek kullanılır.[237] İncelediğimiz metinlerde işlek değildir.

sır ***mungray-dır*** (CC 113,3) "sığır böğürüyor" ***; igrenmedi*** kişi kelependen (CC 123,3) "cüzamlıdan iğrenmedi"[238], ***ögren-*** (İN4b7; KM 41a3; EK 82b13; ED 23b10) "öğrenmek"

2.2.12. +(ı)rga- (< (X)rka)

Tek kelimede tespit edilebilen ek için Eski Türkçe gramerlerinde de birkaç örnekten fazlası verilmez. Eski Türkçedeki fonksiyonuna benzer şekilde "gibi saymak, öyle saymak" anlamında geçişli fiil türetmiştir.[239]

azırgagıl (KM 39b4) "küçümse"

2.2.13. +sA-

Eklendiği isme yaklaşmayı, ihtiyaç duymayı ya da ismin belirttiği şeyi istemeyi bildiren fiiller yapar.[240]

kutkaruvsa- (CC 151,4) "kurtarılmayı istemek", tengrige … ***susap***-turup (CC 142,18) "Tanrı'ya susayıp durur", itlenmişlerni ***tabuvsap*** (CC 151,4) "yitirdiklerini bulmatı dileyerek" ***; ersek*** (CC 89,23) "erkeğe düşkün kadın", tengring ***körüvsep*** (CC 140,17) "Tanrı'sını görmek isteyerek" ***yüksetkil*** (KM 44a12) "yükselt"

2.2.14. +sI-

Eski Türkçeden beri eklendiği kelimeye yaklaşmayı ya da temayülü gösteren ek Kıpçak Türkçesinde tespit edildiği iki örnekten birinde yaklaşma, birinde uzaklaşma bildirme görevindedir.[241] Gabain, +sI- ekini isimden "benzer, gibi, yakın" anlamında isimden sıfat yapan +sIg ekini oluşturan eklerden biri olarak gösterir.[242] Kokmaz, ekin Türkiye

---

[237] Gabain, age., s.50 ; Tekin, age., s.87 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.158-159 ; Korkmaz, age., s.121.
[238] ig: hastalık. DLT Dizin s. 226.
[239] Gabain, age., s. 50. ; Tekin, age., s. 88. ; Korkmaz, age., s. 121.
[240] Gabain, age., s.50. ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s. 159-160. ; Korkmaz, age., s.121-122. ; Hatipoğlu, age., s. 138.
[241] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.160.
[242] Gabain, age., s.48, 50. ;

Türkçesinde görevdeş olması sebebiyle aynı ek sayılabileceğini, +sI- şeklinin +sA-'nın ünlüsünün daralması yoluyla oluşmuş olabileceğini ifade eder.[243]

2.2.14.1. Yaklaşma bildiren +sI- :

tangsık (CC 160,10) "fevkalâde, muazzam"[244]

2.2.14.2. Tespit edildiği örnekte ismin bildirdiği anlamdan uzaklaşma bildirmektedir. Şekil bakımından benzemekle birlikte yaklaşma ifade eden +sI- ile aynı ek olmayabilir.

küçsimizni kötürir (CC 139,2) "zayıflığımızı götürür"

2.2.15. +sin-, +sün-

İsimden "bir şeye benzemek, gibi görünmek, gibi saymak, yaklaşmak" anlamında fiil türeten +sI- ile –n- dönüşlülük ekinin birleşmesinden oluşmuştur.[245] Ekin Eski Türkçe gramerlerinde –n- ile genişletilmiş şekillerine rastlanmamaktadır.[246] +sün- şeklinin bulunması +sun- şeklinin de bulunması gerektiğini gösterir. Ekin incelik-kalınlık uyumuna da girdiği düşünülürse +sIn- şekli de bulunmalıdır. Örnek tespit edilemediği için ekler bu şekilde gösterilmiştir.

biysin- (CC 161,100) "kendini bey gibi görmek, küçümsemek", ***erksin-*** (CC 137,16) "gücü yetmek"[247], ***öküşsingil*** (KM 39b2) "çoğumsa, çok say", ***üksün-*** (CC 18,16) "hatırlamak"[248]

2.2.16. **+sıra-**

Bir örnekte tespit edilebilen ek "bir şeyden yoksun kalmak, uzaklaşmak" göreviyle isimden fiil türetir.[249] Ekin yapısı konusunda Gabain ve Hacıeminoğlu iki farklı görüş bildirirler. Gabain ekin +sır +a- ya da +sız+ra- şeklinde oluşabileceğini ifade ederken, Hacıeminoğlu eki +sı-r-a şeklinde unsurlarına ayırır.

uyuhısıra- (CC 115,23) "uykusuz kalmak"

---

[243] Korkmaz, age., 122.
[244] tang: mucize. CC s. 177 ; Gabain bu kelimedeki eki "tangsuk" şekli için +suk şeklinde isimden isim yapan birleşik bir ek olarak gösterir. bk. Gabain, age., s. 45.
[245] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.160-161 ; Korkmaz, age., s. 122.
[246] Gabain, age., s. 48-50 ; Tekin, age., s. 85-88.
[247] "bir şeyin sahibi olmak" anlamında çevrilmiş. CC s. 65.
[248] ök: akıl, anlayış. DLT Dizin, s.453.
[249] Gabain, age., s. 50 ; Tekin, age., s. 88 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s. 161.

2.3. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Fiil kök ya da gövdelerinden fiil türeten eklerdir.

2.3.1. –A-

Fiil kök ya da gövdelerine gelerek tabandaki anlamı kuvvetlendiren pekiştirme eklerindendir. Hacıeminoğlu ekin ayrıca hareketin "sürekli ve mükerrer" olduğunu gösterdiğini bildirmektedir.[250]

azaş- (CC 160,31) "yoldan çıkmak, yolunu şaşırmak"[251], ***yıltıra-*** (CC 33,3) "şimşek çakmak"[252] ***;tepretkil*** (KM 41b6) "kımıldat", ***tüzetkil*** (KM 43b2) "sıralan, saf tut"[253]

2.3.2. –ala-

Eski Türkçe gramerlerinde yer almayan ekin fonksiyonunu Korkmaz, "fiilin gösterdiği işi kısa aralıklarla tekrarlama" olarak açıklar.[254] Tespit ettiğimiz birkaç örnekte de ek bu görevde kullanılmıştır.

huvala- (CC 114,39) "avlanmak, kovalamak, takip etmek"[255], ***yorala-*** (CC 160,30) "rüya yorumlamak"

2.3.3. –Ar-

İşlek kullanılmayan, geçişsiz fiillerden geçişli fiil türeten bir ettirgenlik ekidir.[256]

çıkar (EK 76b10 ; CC 147,12) "çıkar", ***kaytar*** (EK 83b9 ; CC 45,2) "geri ver", ***kopargıl*** (KM 44b10) "kopar, kes", ***kobar-,kopar-*** (CC22,17) "kurmak, inşa etmek"***;*** ***keter*** (EK 81b4) "götür"

Şu örnekte oluş bildiren fiil türetmiştir.

kızar- (CC 163,4) "kızarmak, alevlenmek"[257]

---

[250] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s. 131.; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara1991, s.87 ; Karamanlıoğlu, age., s. 48 ; Korkmaz, age., s. 124.
[251] az-: azmak, yldan çıkmak. DLT Dizin s.56.
[252] yal-: yalınlamak, alevlenmek, yanmak. DLT Dizin s.733.
[253] tüz-: düzmek, düzeltmek. DLT Dizin s. 680.
[254] Korkmaz, age., s.125.
[255] huv-: av sürmek, kovalamak. CC s.78.
[256] Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s. 87 ; Korkmaz, age., s. 126.
[257] kız-: kızmak, alevlenmek. CC s.104.

2.3.4. –der-, -tar-

Eski Tükçe gramerlerinde bahsedilmeyen bu ek Kıpçak Türkçesinde iki fiilde tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesinde de sınırlı sayıda kelimede bulunmaktadır.[258] Ettirgenlik ekidir. Ekin yapısını Timurtaş, fiil köküne –d- ve –gAr- ettirgenlik eklerinin eklenmesi ve –gAr ettirgenlik ekindeki –g-'nin düşmesi sonucu ekin –dAr- şeklini almış olabileceği biçiminde açıklar. Timurtaş bunu DLT'deki "köndger" şekline dayanarak ileri sürer.[259] Eski Türkçede böyle bir ekin olmaması ekin sonradan oluştuğu fikrini destekler. Ancak nasıl oluştuğu konusu açıklığa kavuşmuş değildir.

egrimizni ol ***könderir*** (CC 139,2) "yanlışımızı o doğrultur"[260] ***; kotargıl*** (KM 36a2 ; EK 80a1) "yemeği bir kaptan diğer kaba boşalt"

2.3.5. –DIr, -DUr

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan çok işlek bir ettirgenlik ekidir. Geçişli veya geçişsiz fiil kök ya da gövdelerine gelerek "oldurma" ve "yaptırma" bildiren geçişli fiiller türetir.[261] Hem ünlü hem de ünsüzle biten tek veya çok heceli fiillerden sonra gelebilir. Gabain'ın verdiği bilgiye göre ekin Eski Türkçede yalnız yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmaktadır. Kıpçak Türkçesinde ekin dar-düz ünlülü şekilleri bulunmakla birlikte düz ünlüyle biten fiillerden sonra da ek, yuvarlak ünlülü şekilde eklenebilmektedir.

meni tavga ***agındırdı*** (CC 138,4) "beni (ebedî) dağa çıkardı", ***kızdırgıl*** (KM 40a11), ***uyandır*** (EK 84b3), andan bizge sen ***yavdırdıng*** kök ötmekin (CC 140,2) "oradan bize gök ekmeğini yağdırdın", ***yazdır*** (EK 84b2) ***;*** sen kelġanda maña beyan ***bildir*** (ED 22a4), ***evlendir*** (EK 83b11), ***kezdir*** (EK 83b4), ogulung saa ***keydirdi*** türlü türlü keyitlerni (CC 141,4) "oğlun sana türlü elbiseler giydirdi", ***sevindir*** (EK 79a9), ***yedir*** (EK 80b4) ***; andurgıl*** (KM 42a13) "hatırlat", munıñ gibi ok birle üstad gişi bolsa atabilür yoksa atabilmez oknı ***sındurur*** (İN 33a5), evvel oknı çeker tamam ***toldurur*** (İN 24a8), ***yandurgil*** (KM 36a4) ***;*** dahı ādem oglanlarına bilmegenini kalem birle ***bildürdi*** (İN 1b4), ***ezdürgil*** (KM 42a13) "erit", ***köyündürgil*** (KM 37a1) "yak", ol ok atabilmez düşmen ***öldürür*** (İN 13a8), ***; sattır*** (EK 76a12), ***yıltıra-*** (CC 33,3-4) "şimşek

---

[258] Ergin, age., s.213 ; Korkmaz, age., s.126.
[259] Timurtaş, age., s.118.
[260] kön-: düzelmek, doğrulmak; yola gelmek; inkârdan sonra ikrar etmek; yola çıkmak. DLT Dizin s.360. Ayrıca "köndger" şekli için bk. DLT Dizin s.361.
[261] Korkmaz, age., s.126 ; Ergin, age., s. 212-213 ; Gabain, age., s.60 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s. 87 ; Karamanlıoğlu, age., s. 48-49.

çakmak” ***;*** bizġa şeker ***iştirsene*** (ED 23a6), ***işittir-*** (CC 137,6) “işitmesini sağlamak”, kim bu cehanda yazuhın ***keçiktirse*** (CC 125,13) “kim bu dünyada günahını gizlese”, leymu ***keltirsene*** (ED 23a8) “limon getirsene” ***; alışturmak*** (CC 13,15) “değiştirmek”, düşman anı ***basturur*** (İN 13a7), ***bulgaştur-*** (CC 34,12) “bulaştırmak”, kaçan kim oknı tamam ***toltursa*** andan soñra başın götürüp bakgay (İN 31a2), sen ***volturup*** laf urur sen (ED 20b4) “oturup laf atarsın”, kir ***yukturmay*** (CC 151,14) “kir tutmadan, kendini kirletmeden”[262] ***;biştür-*** (CC 34,18) “pişirmek, olgunlaştırmak”, ok atmak ilmi içinde kitablar ***keltürüp*** koydı (İN 2a9), kişini ***öltürmegil*** (CC 132,5), düşmen anı ansuzda urur ***öltürür*** (İN 12b6)

2.3.6. –gır-, -gUr-, kIr-, -kur-

Geçişsiz fiil tabanlarından geçişli fiil türeten ettirgenlik ekidir. Ekin, Eski Türkçede yalnızca yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılırken Kıpçak Türkçesinde düz-dar ünlülü şekilleri de bulunmaktadır.[263] Ancak ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmesi incelediğimiz eserlerde düzenli bir durum göstermez. Ekin –gir-, -kür- şekilleri örnek kelime tespit edilememesi sebebiyle gösterilmemiştir. Eski Türkçede birden fazla heceli fiillere de gelebilen ek, Kıpçak Türkçesinde tespit edildiği örneklerde yalnızca ünsüzle biten tek heceli fiillere gelir. İşlek bir ek değildir.

sızgır-sızgur (CC 52,7-9) “cızırdamak, ıslık çalmak” ***;*** eger düşmen anı atsa kalkanga algay kendüsine ***yitgürmegey*** (İN 30b7) ***; batkır*** (EK 76b4), ***yatkır*** (EK 76b3) ***; yetkir-*** (CC 141,1) ***; sıkkurgil*** (KM 44b12) “yıldır, bezdir”

2.3.7. –giz, -gUz

Eski Türkçede bulunmayan, geçişli yada geçişsiz fillerden geçişli fiil türeten ettirgenlik ekidir. Tek veya birden fazla heceli fiillere gelebilmektedir. Ancak işlek bir ek değildir. Ekin ünlüsü incelik-kalınlık ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna girer.[264]

sergiz- (CC 160,21) “evcilleştirmek, eğitmek”[265], ***tirgizgiçi*** (CC 142,4) “diriltmek”[266] ***; turguz*** (EK 77a8) “durdur”, öz angında ***olturguzdu*** (CC 141,4) “kendi sağında oturttu”

---

[262] yuk-: bir şeye yapışıp kalmak. CC s. 234.
[263] Gabain, age., s.59 ; Tekin, age., s.94 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.134-135.
[264] Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.88 ; Karamanlıoğlu, age., s.49-50.
[265] seriv: evcil, ehli. CC s.163.
[266] tirgür-: diriltmek. DLT Dizin s.625.

; tengeri bizge ***körgüzür*** evangelim içinde nişan kerti söymeking (CC 123,13) "Tanrı bize İncil'de gerçek sevginin işaretini gösteriyor"

2.3.8. –ı-

Fiilin gösterdiği işin sürekli yapıldığını belirten bu ek bir örnekte tespit edilmiştir.[267]

kakımak (EK 69a9)

2.3.9. -k-

Eski Türkçeden beri kullanılan bu ek "pekiştirme, kuvvetlendirme" göreviyle fiilden fiil türetir.[268]

aşıktır (EK 81b8) "acele et", kim bu cehanda yazuhın ***keçiktirse*** (CC 125,13) "kim bu dünyada günahını geçiştirse, gizlese", ***kırkkıl*** (KM 41a12) "kırk", ***kirik-*** (CC 162,37) "uymak, birbirine bağlamak", ***silk*** (EK 81a13) "silk", ***yoluk*** (EK 81a8) "yol, kopar", ***yulk-*** (CC 161,13) "yol, kopar", ***yunçukkıl*** (KM 40b13) "yerinden oynat"(verilen anlama göre burada ettirgenlik gibi)

2.3.10. –l-

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan çatı eklerindendir.[269] Asıl görevi edilgen, meçhul çatılı fiiller türetmektir ancak dönüşlü fiil çatıları kurduğu da görülür. Ünsüzle biten fiillere araya yardımcı ünlü alarak eklenir. Bu yardımcı ünlü, ünlü uyumlarına girer.

2.3.10.1. Edilgen çatılı fiiller türettiği örnekler:

bugün ***aytıldı*** anıng algışlı atı (CC 125,14), dünyege tirelik ***berilip-turur*** (CC 132,4), "dünyaya hayat verilmiş", andan soñra ana arab tilince nüşşab ad ***birildi*** (İN 8b9-9a1), ve dahı yay yahşı ***çekilür*** (İN 27a8), ol tengirning kütövden köpden ***kemişildi*** (CC 125,40) "o Tanrı'nın katından kovuldu", haçka ***kerilmiş*** (CC 148,9), biçenlikke ***koyılmış*** (CC 122,6) "yemliğe koyulmuş", ***kötürülmiş*** (CC 75,6) "kaldırılmış"

sökilmiş et (KM 16b7), ol gişiniñ her bir ayak atlap baskanına bir sevab ***yazılur*** (İN 6a3)

---

[267] Hacıeminoğlu, Türek Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.88-89.
[268] Gabain, age., s.59.; Tekin, age., s.94 ; Hacıeminoğlu,Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay.Ankara 1991, s.89 ; Saadet Çağatay, "Pekiştirilen Fiiller", TDAY Belleten, 1966, s.39-50.
[269] Gabain, age., s. 59 ; Tekin, age., s. 94 ; Ergin, age., s. 204-207 ; Korkmaz, age., s. 546-549.

2.3.10.2. Dönüşlü fiil çatıları kurduğu örnekler:

ve dahı yaynıñ kabzasından ok ***ayrılur*** (İN 19b1), ***ayrılgil*** (KM 44b13), ***burılıp*** turgan ılan (CC 138,16) "burulup, çöreklenip duran yılan", emgenip terlep ***kınalıp*** andan tamagın beslegil (CC 113,22) "eziyet çekip, terleyip zahmet gördükten sonra boğazını besle", alganım halalım ***koşıldım*** (CC 116,15) "karım ile bağlandım"(yoksa edilgen mi), ***ongaldı*** (CC 115,11) "şifa buldu", ve dahı kiriş ***üzülmek*** andan bolur (İN 47a2), ***yıkılmaga*** az kaldı (EK 38b4)

2.3.11. **–la-**

Eski Türkçede de çok işlek olmamakla birlikte fiillerden "bir işin sık ya da sürekli" yapıldığını bildiren fiiller türeten ektir.[270]

ol gişiniñ her bir ***atlamına*** bir kul azad kılgannıñ müzdi bar turur (İN 7b5) "o kişinin her adımına bir köleyi azad etmiş gibi sevap vardır", ***atla-*** (CC 160,32) "atlamak, aşmak", ***buyurlagıl*** (KM 37a7) "hediyevb. kabul et", ***otala-*** (CC 35,7-9) "şifa vermek"

2.3.12. –n-

Dönüşlü fiil çatıları kuran ektir. Ancak genellikle son sessizi –l- olan fiillerden sonra edilgenlik çatısı eki gibi kullanıldığı da görülür. Ekin bu iki görevliliği Eski Türkçe döneminden beri devam etmektedir.[271]

2.3.12.1. Dönüşlü fiil çatısı kurma göreviyle:

özi dahı ok atdı ve dahı at mindi ve dahı kılıc ***baglandı*** (İN 3b7), sehl kayda turur ***görünmez*** didi (İN 7a3), yekning tuzakına ***ilinirler*** (CC 117,4) "şeytanın tuzağına takılırlar", turun atlar ***kaşınsun*** (KM 13b8), ten ***keyinip*** (CC 142,16) "vücut bulup", ***öktemlenir*** (CC 160,23) "gururlanır", ***örtüngil*** (KM 38b1), ***sagandı*** (EK 38a8), "düşündü", ***sevinmek*** (EK 69a9), özge kişning nemesi ***suhlanmagıl*** (CC 132,9) sen ***tilenir*** sen (ED 20b14), ***uzungıl*** (KM 43b13) "uza", ***yapıngıl*** (KM 39a9) "yapış, ulaş"

yaşıngıl (KM 40a3) "gizlen", ***yumşangıl*** (KM 45b3) "yumuşak ol", saa ıglap kim ***yügünür*** (CC 141,11) "sana ağlayarak kim önünde eğilirse"

2.3.12.2. Edilgen fiil çatısı kurma göreviyle:

bilinmegenni bildirdi (CC 151,6), togırgan oglan çüprekke ***çulganmış*** (CC 122,5)

---

[270]Tekin, age.,s. 94.; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s. 90.
[271] Gabain, age., s.59 ; Tekin, age., s.94 ; Ergin, age., s. 202-204 ; Korkmaz, age., s.550-553.

"doğan oğlan kundağa sarılmış", ***kılın-*** (CC 157,4) "yapılmak, edilmek", ***töşendi*** (EK 34b2) "döşendi"

2.3.13. –r-, -(I,U)r-

-Ar-'a göre daha işlek bir ettirgenlik ekidir. Eski Türkçede –Ur- şeklinde olan ettirgenlik ekinin Kıpçak Türkçesinde ünlü uyumlarına göre –Ir- şekilleri de kullanılmaktadır.[272] Ancak düz ünlülü fiillere de yuvarlak ünlülü şekilde eklenebildiği görülür. –r- gibi görünen şekil ise (ışır- örneği hariç) muhtemelen –r'den önceki –ı-,-i- seslerinin düşmesi sonucu oluşmuştur.

2.3.13.1. Ettirgenlik göreviyle:

ışır- (CC 111,20) "alevlendirmek, ateşi canlandırmak", ***tepretkil*** (KM 41b6) ***;*** kim bu cehanda yazuhın keçiktirse tamuhta hökün urmah bile ***aytırgay*** (CC 125,14) "kim bu dünyada günahını gizlerse cehennemde mahkeme önünde itirafa zorlanır", ***batırmagıl*** (CC 113,11) "saklama", anı bizge sen ***tatırgıl*** (CC 139,18) "onu bize sen tattır", ***yaşır*** (EK 80a5), ***;*** bar bizġa yahşı yemek ***bişir*** (ED 22a16), ***egirgil*** (KM 37b9) "eğir", sen ***esirür*** sen (ED 20a2), ***emzir*** (EK 77a10), ***içirgil*** (KM 36a2), içip-tir-sen etezge ***singirip-tir-sen*** (CC 142,18) "(onu) içmişsin ve vücuduna sindirmişsin" ***;*** yulduz kuyaşnı ***togurdı*** (CC 145,10) ***uçurum*** (KM 6a9) "yassı enli taş", oknı yırak atar bolsa şehadet barmaknı kabza ardında ***yaşurgay*** (İN 18b9) ***; bitürgil*** (KM 37a11), ***büşürgil*** (KM 36a1) "pişir", sen ***esürür*** sen (ED 20a2), ***emzürgil*** (KM 38b2), tengri ***köçürdi*** hazız boyıng mengülükge (CC 140,15) "Tanrı senin kutsal vücudunu ebediyete göçürdü", ol boguna ***tegürgey*** (İN 37b8)

2.3.13.2. Şu örnekte pekiştirme görevinde kullanılmıştır:

sekirmek (CC 53,14) "sekme, sıçrama"

2.3.14. **–sa-**

Eski Türkçe gramerlerinde yer almayan ek, Karahanlı Türkçesinde fiillerden "bir işin yapılmasını dilemek, istemek" anlamında fiil türetir. Hacıeminoğlu ekin aslında isimlerden "bir şeye ihtiyaç duyma, bir şeyi isteme" göreviyle fiil türeten +sA- ekiyle aynı olduğunu belirtir. Bu ekin fiilden türetilmiş isim gövdelerine getirilirken fiilden isim yapan –ı,-i eklerinin düşmesi sonucu ekin fiilden fiil yapıyormuş gibi göründüğü

[272] Tekin, age., s.95 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s.92.; Korkmaz, age., s.131 ; Ergin, age., s. 209-211.

bilgisini verir. Ergin de ekin isimden fiil yapan +sA- ekinin etkisiyle ortaya çıkmış olabileceğini ifade eder.[273] CC'de iki kelimede tespit edebildiğimiz ekte "istek" anlamı belirgin değildir.

tutsak (CC 75,11), agaç ***yapsar-men*** (CC 115,32) "ağaç çatıyorum"

2.3.15. **–sun-**

Ekle ilgili yeterli örnek tespit edilememesi sebebiyle ekin görevini ve oluşumunu belirlemek güçtür. İsimden "dilek, istek, yaklaşma" göreviyle fiil türeten +sIn, +sUn-' a benzediği bu sebeple fiilden fiil yapan –sA ekinde olduğu gibi tür değişmesi yoluyla oluştuğu düşünülebilir. Bundan başka fiilden fiil yapan -sA-'nın –n- dönüşlülük eki ile birleştikten sonra ünlü uyumlarına göre –sun şeklini aldığı söylenebilir. Ancak tespit edildiği örnekte "istek, yaklaşma" anlamı belirgin değildir.

umsungil (KM 39a1) "um, umutlu ol"

2.3.16. **–ş-**

-ş- ekinin "bir işin birlikte ya da karşılıklı yapıldığını bildiren işteş çatılı fiiller" ve "oluş" bildiren fiiller türetme olmak üzere iki farklı görevi vardır. Eski Türkçe gramerlerinde görevi "işteşlik çatısı" kurma olarak verilir.[274] Oluş bildiren fiillerdeki "kendiliğinden oluşma" anlamı işteşlik ekindeki ortaklaşma işlevindeki gelişme ve değişmeden meydana gelmiş, ek çatı eki özelliğinden sıyrılıp tür değiştirmiştir.[275]

2.3.16.1. Bir işi karşılıklı ya da birlikte yapma göreviyle işteş çatılı fiiller kurar.

2.3.16.1.1. Karşılıklı yapma göreviyle:

berişir-men (CC 163,34) "yardım ederim", ***çalışgil*** (KM 45a9) ""çarpış, savaş, ***çekişti*** (EK 77b8), ***okşaşıp*** (CC 64,25) "benzeyip", kel menim/menüm bile ***sevleş*** (ED 20b2), biri şehadet barmaknı baş barmakına ***sürtüşdürmek*** bolur (İN 56a4), ***talaş-*** (CC 111,14), ***tutuşkil*** (KM 39a2), ***uruşu*** (CC 163,10) "savaşma, vuruş", ***üleşmek*** (CC 18,16), ***yapıştır*** (EK 81a2), ***yumruklaşkıl*** (KM 45b5)

2.3.16.1.2. Birlikte, toplu olarak yapma göreviyle:
su kan bile ***agıştırdı*** (CC 147,3), alar ***ayagışıp*** yattılar (CC 113,19) "başlı ayaklı yattılar", ***içiş-*** (CC 160,5) "birisiyle karşılıklı içmek", su ***keltirişti*** (CC 160,6) "su

---

[273]Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s. 140-141 ; Ergin, age., s.215.
[274] Gabain, age., s. 60 ; Tekin, age., s. 95.
[275] Korkmaz, age., s.131-133.

getirirken yardım etti", ***kıstalışıp*** keliyorlar (CC 160,18) "sıkışıp geliyorlar", biz ***koygaşıp*** yattık (CC 113,18) "koyun koyuna yattık"

2.3.16.2. Oluş bildiren ya da pekiştirilen fiiller yapar:

2.3.16.2.1. Oluş bildirme göreviyle:

yüsüp kızning ***bollaşmışı*** sezdi ese saarga tüşti (CC151,10), ***buruşmış*** (CC 75,5), ***tangışıp*** yatır (CC 163,3) "alevlenmeye başlıyor"

2.3.16.2.2. Pekiştirme göreviyle:

azaş- (CC 160,31) "yolunu şaşırmak, yoldan çıkmak", ***bulgaştur-*** (CC 34,12), ***çürüşipdir*** (CC 161,20) "çürümüş", ol munla tabakasına hiç kimersene bu sanat içinde ***irişmedi*** (İN 11b7), ***karıştur-*** (CC 54,18), ***katıştur-*** (CC 54,18) ***yetiş*** (EK 79b9), ***yıgıştır*** (EK 82a9)

2.3.17. –t-, -d-(<-t-)

Geçişli ya da geçişsiz fiillerden geçişli fiiller türeten ettirgenlik eklerindendir. Daha çok ünlü ile biten fiil tabanlarına eklenir. Diğer ettirgenlik eklerinin üzerine de eklenebilir. Diğer ettirgenlik eklerinin üzerine eklenirken araya yardımcı ünlü almaz. Ünsüzle biten kök durumundaki fiillere ise nadir olarak yardımcı ünlüyle eklenir. [276]

2.3.17.1. Ettirgenlik işleviyle:

ferke kılganda oñ kolını artgaru ***uzadur*** (İN 26a8) ***; arıt-*** (CC 124,33), ***belgirt-*** (CC 131,28), ***berkit-*** (CC123,2), yazuklarımızını bizge ***boşatkıl*** (CC 126,30), ***dozatkil*** (KM 44b4) "tozut", ***esirt-*** (CC 140,6) "kendinden geçirmek", men seni ***incittim*** (ED 22a8), ***işletkil*** (KM 37a13) "uğraştır", ***kayıttı*** (EK 11b10), ***kaynat-*** (CC 9,9), ***korkut-*** (CC 164,4), ***okşat-*** (CC 57,11), ***okut*** (EK77a5), ***olturt-*** (CC 140,16), ***ongalt-*** (CC 137,12), ***savut*** (EK 82b9) "soğut", ***uyut-*** (CC 137,24), ***uzat-*** (CC 143,2), ***ülitkil*** (KM 40b1) "ıslat", ***ündet-*** (CC 151,16) "çağırtmak", ***ürkütkil*** (KM 41b2), ***yaşat-*** (CC 151,18), ***yürüt*** (EK 77a4)

2.3.17.2. Bazı yerlerde ettirgenlik anlamını yitirmiştir, pekiştirme görevindedir.

eydürlerdi ki vallahi sen urduñ vallahi sen urmaduñ (İN 5b3-4) ***; ayıtkil*** (KM 41b10), ***kayıttı*** (EK 11b10)

---

[276] Gabain, age., s.60.; Tekin, age., s. 95 ; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s. 91.; Ergin, age., s. 211-212.; Korkmaz, age., s.

2.3.18. –d-/–y-

Eski Türkçede pekiştirme eki olan –d- Kıpçak Türkçesinde genellikle eklendiği kökle kaynaşmış ve –y'ye gelişmiş olarak bulunmaktadır.[277] İki örnekte –d- olarak tespit edilmiştir.

2.3.18.1. **–d-**

ıdır- (CC 151,2) "gönderilmek", ***sidik*** (KM 23a4)

2.3.18.2. –y-

koy- (CC 126,6; EK 83a7; İN 2a9; KM 41b6;), ***saymak*** (EK 72b3), ***toy-*** (CC 149,3; EK 79b6), ***yuygil*** (KM 35a13) "yıka"

2.3.19. **-z-**

Ettirgenlik ve pekiştirme görevleriyle fiilden fiil türetme ekidir.[278] Eski Türkçede de çok işlek olmayan ek üç örnekte tespit edilebilmiştir.

2.3.19.1. Ettirgenlik göreviyle:

emzir-/emzür- (EK 77a10 ; KM 38b2)

2.3.19.1. Pekiştirme işleviyle:

közingil (KM 45b8) "görün, ortaya çık", ***tamzur*** (EK 77a9) "damlat"

2.4. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ

Fiil kök ya da gövdelerinden isim türeten eklerdir.

2.4.1. –AgAn

Eski Türkçe gramerlerinde bulunmayan, "fiilin bildirdiği hareketi sürekli, çok yapan" anlamında isimler türeten ektir. Korkmaz, ekin –A-gAn şeklinde oluşmuş olabileceğini bildirmektedir.[279]

velakin bu ok tiz ***sınagan*** bolur (İN 33a2) ***;*** bu barçasından ***kesegen*** geldi (İN 10b7), eger okı urgan bolsa dahı okı ***ötegen*** bolsa (İN 12b8)

---

[277] Gabain, age., s.58.; Tekin, age., s. 93-94.
[278] Gabain, age., s. 61.; Tekin, age., s. 96.; Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, s. 93.
[279] Korkmaz, age., s.69., 166.; Örnekler için bk. Himmet Biray, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, TDK yay. Ankara 1999, s.145.

2.4.2. –Ak

Eski Türkçe gramerlerinde bahsedilmeyen bu ek Karahanlı Türkçesinde "alet" ismi yapmak için kullanılan bir ektir.[280] Korkmaz, –Ak ile türeyen bütün kelimeler için geçerli olmamakla birlikte –Ak ekinin kökeninin Eski Türkçedeki –gAk eki olabileceğini ifade eder.[281] İncelediğimiz metinlerde –Ak ve –gAk eki aynı köke geldiğinde (buç-/bıç- fiili ?) farklı anlamda kelimeler türetmiştir. Bu eklerin farklı olabileceği görüşünü destekler. Ancak eklerin farklı görevlerinin yanında araç-gereç yapma gibi ortak görevleri de vardır. Ayrıca Kıpçak Türkçesinde iç veya son ses durumundaki –g-/-g seslerinin kimi zaman korunurken kimi zaman düşmesi örneklerin hangilerinin –Ak ile hangilerinin –gAk ile türedildiğinin belirlenmesini güçleştirmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerde –Ak eki şu görevlerde kullanılmıştır.

2.4.2.1. Fiilin bildirdiği işi yapmaya yarayan araç-gereç, alet, organ isimleri yapar.

dahı oñ ***ayakı*** üzere süngey (İN 29a9), ve dahı bir ***bıçak*** kıldı (İN 10a6) "bir bıçak yaptı", ***bogak*** (EK 68a10) "damağın altı", iki ***dudagı*** tuşında bolgay (İN 41b2) ***; ölşek*** (ED 10b14) "ölçek"

2.4.2.2. Fiilin bildirdiği işi yapanı, faili bildiren isim yapar. Bir yerde sıfat yapmıştır.

kel men seni ***konaklar-men*** (ED 20b12) "gel, seni misafir ederim", ***konak*** (KM 34a7) "konuk, misafir", ***korkak*** (EK 67b11)

2.4.2.3. Fiilin bildirdiği iş sonucu meydana gelen soyut, somut isimler yapar.

aşag (KM 27a11) "alçak, aşağı", ***saçak*** (CC 103,5) ***; kesek*** (ED 2b10; KM 16b6)

2.4.3. –anak

Eski Türkçede bulunmayan, birleşik gibi görünen bu ek bir kelimede "süreklilik, devamlılık bildirme anlamıyla organ ismi yapma" işleviyle tespit edilmiştir.

çıkanak (CC 115,6; KM 21b3) "dirsek"

2.4.4. –av(<-agu), -öv(-egü)

DLT'de –AgU olarak geçen ve genellikle fiilin bildirdiği işi yapmaya yarayan alet ya da fail ismi yapan ekin değişmiş şekilleridir.

---

[280] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s. 21.
[281] Korkmaz, age., s 70-71.

bugav (ED 9a2) "zincir"[282], ***burav*** (CC 86,17) "burgu" ***; küyöv*** (CC 151,16) "güveyi"[283]

2.4.5. –ovul(<-agul)

Eski Türkçede fail ismi yapan –AgUl ekinin Kıpçak Türkçesinde g>v gelişmesi ve yuvarlaklaşma ile değişmiş şekli olması muhtemeldir.[284] Bir örnekte tespit edilmiştir.

tungovul (CC 116,7) "bildirme, haber verme"[285]

2.4.6. –Cek

Eski Türkçe gramerlerinde fiilden isim yapma ekleri arasında yer almayan ek, fiilin bildirdiği işle ilgili olan, o işin yapılmasını sağlayan isim ve o işi sürekli yapan anlamında sıfat türetmiştir. Karamanlıoğlu, ekin fiilden isim türetmesinin terddütlü olduğunu belirtir.[286]

emcek (EK 68b2; İN 44a3) ***; bürünçek*** (KM 19a4) "peçe, örtü", ***erinçek*** (CC 117,15) "tembel"

2.4.7. –ç

Genellikle –n- ile genişletilmiş fiil gövdelerine eklenen bu ek, fiilin bildirdiği işi yapmayı sağlayan alet ismi yapma, fiilin bildirdiği iş hareket sonucu oluşan soyut ya da somut isimler yapma işlevleriyle kelime türetir.

beyenç (CC 145) "sevinç", ***dögüç*** (ED 10b14; KM 18b6) "sarımsak havanı", ***kazanç*** (KM 40b9), ***kovanç*** (CC 140,3), ***küsenç*** (CC 146,1) "arzu, hasret, talep", ***ögünç*** (CC 151,17), ***sagınç*** (CC 121,5), ***sıgınç*** (CC 137,9) "sığınma", ***sövünç*** (CC 122,3) "sevinç", ***umunç*** (CC 147,13) "umut", ***yügünç*** (CC 145,4) "saygı"

2.4.8. –g,-v(<g)

Eski Türkçe döneminden bu yana oldukça işlek kullanılan bir fiilden isim türetme ekidir. Eklendiği fiile göre farklı görevlerde kelime türetir.[287] Ek, incelediğimiz eserlerde genellikle –g şeklinde kullanılırken CC'de en çok v'ye gelişmiş şekli

---

[282] bukagu: kelepçe. DLT Dizin s.112.
[283] küdhegü: güveyi. DLT Dizin s.394.
[284] Gabain, age., s. 53.
[285] tunga-: bildirme, haber verme. CC s.197.
[286] Karamanlıoğlu, age.,s.36.
[287] Gabain, age., s. 51 ; Tekin, age., s. 89 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.18-19.

kullanılır. v'ye dönüştüğü şekillerde ekten önceki yardımcı ünlünün yuvarlaklaştığı görülür. Ekin işlevleri şu şekilde gruplandırılabilir:

2.4.8.1. –g

2.4.8.1. Fiilin bildirdiği iş sonucu ortaya çıkan soyut, somut isimler türetir. "ög, bag" kelimelerinde kökle birleşmiş gibidir.

anı tikmege ***bagladılar*** (CC 126,20) "onu direğe bağladılar", ***bitig*** (EK 64b3), ***tatıg*** (CC 113,30), ***ögren-*** (EK 82b13)

2.4.8.1.2. Kıpçak Türkçesinde sık görülen –g düşmesi sebebiyle fiilden isim yapan –g ekinde de düşmeler olmuştur. Bu durum iki sonuç meydana getirmiştir:

2.4.8.1.2.1. Fiillerden –g ile isim yapılan kelimelerdeki –g'lerin düşmesi ile ortak kök sayılabilecek kelimeler meydana gelmiştir.

acı (ED 4b4; EK 66a11) "acı", ***agrı*** (KM 34b10), ***aru*** (EK 72b2) "temiz", ***boya*** (KM 25b8) "boya"

2.4.8.1.2.2. –g'den önceki yardımcı ünlü yapım eki durumuna gelmiştir.

katı (ED 18a12)

2.4.8.2. –v

CC'de oldukça fazla örnek tespit edilmiştir. Şu görevlerde kullanılmıştır:

2.4.8.2.1. Fiilin bildirdiği iş sonucu ortaya çıkan soyut, somut isimler türetir.

açuv (CC 139,16) "acı, keder", ***asrov*** (CC 141,3) "koruma", ***boşov*** (CC 142,2) "kurtuluş", ***keziv*** (CC 160,3) "salgın", ***kiriv*** (CC 151,1) "kenar, güneşin batması", ***satov*** (CC 111,25) "satış, ticaret", ***seriv*** (CC 161,25) "ehli, uysal", ***sürüv*** (CC 114,26) "sürü", ***tarlov*** (C 130,26) "tarla", ***tatov*** (CC 76,7) "tat, lezzet", ***tiröv*** (CC 121,21) "hayat", ***yamov*** (CC 160,3) "yama", ***yarov*** (CC 131,9) "gerekli olan araç", ***yuluv*** (CC 147,4) "fidye"

2.4.8.2.2. Fiilin bildirdiği işi yapmaya yarayan araç, gereç isimleri yapar.

çulgav (CC 102,7) "dolak, dizden aşağıya sarılan bez", ***kadav*** (CC 126,23) "çivi", ***yaglav*** (CC 105,1) "yağ tavası", ***yabov*** (CC 102,24) "örtü"

2.4.8.2.3. Fiilin bildirdiği işin yapıldığı yeri gösteren isim yapar.

kütöv (CC 125,40) "otlak, mera"

2.4.9. –GA

Gabain'ın Eski Türkçede seyrek kullanıldığını belirttiği bu ek, incelediğimiz metinlerde birkaç kelimede tespit edilmiştir.[288]

2.4.9.1. Fiilin bildirdiği işi yapmaya yarayan araç, gereç isimleri yapar.

ısraga (EK 72a9) "küpe", ***süpürge*** (ED 10b16; KM 18a10)

2.4.9.2. Fiilin bildirdiği iş sonucu oluşma ya da fiilin bildirdiği özelliğe sahip olma göreviyle isim türetir.

kıska (CC 120,17; ED 5a2; EK 36b9), ***yumurtka*** (ED 12a6) ***; bilge*** (CC 117,1), ***inçke*** (CC 77,9)[289]

2.4.10. –Gaç

Eski Türkçede fiillerden araç, gereç ismi yapmak için kullanılan eklerden biridir. Aynı şekil ve görevle Kıpçak Türkçesinde de iki kelimede tespit edilmiştir.

agıngaç (KM 6b5), ***kıskaç*** (CC 84,5) "kerpeten"

2.4.11. –gak,-kek

Gabain ekin –gek, -kak şekillerini de gösterir.[290] Kıpçak Türkçesinde ekin fiillere ünlü, ünsüz uyumlarına göre eklenmesi ekin bu şekillerinin de kullanıldığını gösterir. Ancak incelenen metinlerde örnek tespit edilemediği için gösterilmemiştir. Ek, Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de fiilin bildirdiği işi yapanı bildiren isimler yapar. İlk örnekte fiilin bildirdiği iş sonucu oluşan soyut isim yapmıştır.

buçgak (CC 122,3) "köşe", ***ısırgak*** (KM 19a6) "küpe", ***damak*** (CC 95,1; ED 13a8),[291] ***kulag*** (KM 21a3)[292] ***; ilkek*** (KM 20a4) "ilik"

2.4.12. **–gAn**

Gabain'ın –gAn sıfat-fiilinden ayrı –gI, –kIn ekleriyle verdiği ek için herhangi

---

[288] Gabain, age., s. 51.; Tekin, age.s. 89.; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.19.
[289] yinç-: incelmek. İN s.
[290] Gabain, age., s. 52.
[291] Tietze, age.,s. 554.
[292] Eren, age., s. 264.

açıklama yapmamıştır.[293] Ekin tespit ettiğimiz örneklerde fiilin bildirdiği işin sürekli yapan, yapmaya yarayan kalıcı isimler türetmesi onu sıfat-fiillerden ayırır. Bunun yanında sıfat-fiillerin de kalıplaşarak kalıcı isimler yapabildikleri göz önünde tutulmalıdır.

tavşan (EK 69b13)[294] ***; süpürgen*** (EK 79b10) "süpürge"

2.4.13. –GU, -gi, -kI, -v(<gü), -hu(<-ku)

Eski Türkçede ekin fail ismi, soyut isim, alet ismi, sıfat yapma gibi çeşitli görevleri bulunmaktadır. Eski Türkçede sıfat-fiil eki olarak da kullanılan ek Kıpçak Türkçesinde yalnızca fiilden isim yapma eki olarak kullanılır.[295] Genellikle ünlü, ünsüz uyumlarına girer.

2.4.13.1. Fiilin bildirdiği iş sonucu oluşan veya fiilin bildirdiği işten etkilenen soyut, somut isimler yapar.

yargu (CC 48,4) "yargı, karar, emir" ***;*** kaçan kin iki elini birbirinden burun açsa bu gişi itimadını ***ölgü*** üzere fasid kılur (İN 39b5) "iki elini birbirinden önce açarsa hedefi " ***; uyuhu*** (CC 115,23)

2.4.13.2. Fiilin bildirdiği işin yapmaya yarayan alet isimleri yapar.

bilegi (ED 10a6) ***; bilegü*** (ED 10a6) ***; bıçkı*** (CC 86,18), ***; süpürtki*** (CC 88,21) "süpürge" ***; keskü*** (EK 33a10)

2.4.14. –Gıç, -gUç,-kuç

Hacıeminoğlu, Gabain ve Tekin'in bahsetmediği bu ekin, Eski Türkçeden beri alet adları ve pekiştirme sıfatları yaptığı bilgisini veriyor.[296] Ek, Kıpçak Türkçesinde de alet ismi yapma görevinde kullanılmıştır. Verilen üçüncü örnekte fiilin bildirdiği iş sonucu ortaya çıkan nesne ismi yapmıştır. Genellikle ünlü, ünsüz uyumlarına girer. Ancak düz ünlülü fiillere de yuvarlak ünlülü şekillerin eklenebildiği görülür.

agıngıç (CC 164,6) "merdiven" ***; olturguç*** (CC 100,30) "sandalye", ***yonguç*** (KM 25a9) "yonga, talaş" ***; tövgüç*** (CC 82,15) "havan ve havan tokmağı", ***yülügüç/ yülgüç***

---

[293] Gabain, age s. 52.
[294] Eren, age., s. 397.
[295] Gabain, age., s. 52,56 ; Tekin, age., s. 90 ; Hacıeminoğlu, 19-20.
[296] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.20.

(CC 86,28; ED 10a4) "ustura" ***; bıçkıç*** (ED 10a12) "makas", ***yapkıç*** (CC 14,12) "kapak" ***; açkuç*** (KM 6b6) "anahtar"

2.4.15. **–IçI, -uCı (<-gUçI), -giçi, -guçı**

Eski Türkçede fail isimleri yapan –gUçI ekindeki –g sesinin düşmesi sonucu –uCı şeklinin oluştuğu söylenebilir.[297] –IçI şekli ise Karamanlıoğlu'nun belirttiği gibi –(i)g +çi şeklinden yine –g düşmesi ve yardımcı sesin yapım eki görevini üstlenmesi sebebiyle oluşmuş olabilir.[298] –guçı şekli ise CC'da üç yerde tespit edilmiştir. Gösterilen bu şekillerin hepsi de ekin bünyesindeki +çI ekinden olsa gerek, fiilin bildirdiği işi yapan anlamında isim türetir. Bir örnekte sıfat yapmıştır.

2.4.15.1. –IçI, -uCı

kan ***alıçı*** (KM 24b11), ***ırlayıçı*** (KM 25b11) "şarkıcı", ***kazıçı*** (ED 18a12), yol ***kesiçi*** (ED 14b4), ***koşıçı*** (CC 131,33) "âşık, şair", ***okıçı*** (EK 62b3) "okuyucu", ***satıçı*** (KM 25a13), ***yazıçı*** (EK 62b3) ***; tikiçi*** (EK 63a11) "terzi" ***;çakucı*** (CC 130,36) "iftiracı" ***; tapuçı*** (ED 14a4) "hizmetçi", ***uçuçı*** kuş (ED 11b11)

2.4.15.2. –giçi, -guçı

sövündürgiçi (CC 131,31) "sevindirici", ***tirgizgiçi*** (CC 148,13) "diriltici" ***;*** öç ***alguçı*** (CC 131,7)

2.4.16. –k,-(I,U)k

Geçişli geçişsiz tek veya birden fazla heceli fiillerden, fiilin bildirdiği işin sonucu olan isim ya da o özelliği üzerinde taşıma anlamında sıfat yapan ektir. Korkmaz, işlev benzerliği sebebiyle –(I,U)k,-k ekinin kökenini Eski Türkçedeki –yUk eki olarak gösterir. Gabain, –yUk ekinin işlevlerini isim ve geçmiş zaman anlamlı sıfat yapma olarak verir. [299] Ayrıca Korkmaz, –y ünsüzünün kolay erimesi sebebiyle ekin –(I,U)k şekline dönüştüğünü, ünlüyle biten fiillere ise araya yardımcı ünsüz almak yerine kendi bünyesindeki ünlüleri atarak eklendiğini belirtir.[300] Kıpçak Türkçesinde de ek fiilin bildirdiği iş sonucu oluşan şey ile fiilin bildirdiği işi yapmayı sağlayan araç anlamıyla isim ve –mIş sıfat-fiilinin karşılığı olan sıfatlar türetmiştir.[301] Bunun yanında Eski

---

[297] Tekin, age., s. 90.
[298] Karamanlıoğlu, age., s. 39.
[299] Gabain, age., s. 55,58.
[300] Korkmaz, age., s. 84-87.
[301] Korkmaz, age., s. 86.

Türkçede fiillerden, fiilin bildirdiği iş sonucu oluşan ürün isimleri türetme görevinde bir –k ekinin varlığı ve bu ekle türeyen kelimelerin de sıfat olarak kullanılabildikleri göz ardı edilmemelidir.[302] Ünsüzle biten fiillerden sonra -Ik,-Uk şeklinde eklenir. Ancak ekin ünlüsünün düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlanması incelenen bütün eserler için düzenli bir durum göstermez. Ünlüyle biten fiillerden sonra ise daima –k şeklinde eklenir.

aksak (EK 68a2), ***anuk*** kılıng kafirleriçün gücüñüz yitdüginceе kuvvetden ve at baglamakdan (İN 3a9-3b1), ***bulgak*** (CC 61,19) "bulanık", ***büyük*** (EK 45a10), andan ***eksük*** bolmagay (İN 22a3), ***elek*** (KM), ***emgek*** (CC 150,3) "ıstırap", ***işik*** (KM 6b5)[303], ***otlak*** (ED 5a9), ***savuk*** (CC 77,19) "soğuk", ***tanık*** (ED 14a6), ***tarak*** (ED 9b11), ***töşek*** (KM 18a2) ***; agrık*** (CC 135,17) "hastalık", ***kılık*** (KM 20b9) "huy, hareket, tarz, gidiş", ***yarık*** (ED 3a10) "yarık, çatlak" ***;beyik*** (CC 122,8) "büyük", ***ezik*** (CC 114,3), ***ilik*** (ED 12b6), ***teşik*** (CC 26,16) "deşik" ***;*** iki ayaknıñ arası ***açuk*** bolgay (İN 29a6), oknı mundan ***artuk*** toldurmak bolmaz (İN 19b3), ***ayruk*** (KM 59a7) "başka", ***buçuk*** (EK 72b5) "yarım", ***buyruk*** (KM 46a2), ***sınuk*** (KM 28b8), ***tutturuk*** (CC 144,11) "tutkal", ***uyanuk*** (KM 28a12), ***yıkuk*** (KM 29b1) ***;*** dahı rasul bir gün bir ***bölük*** gişiler üzerine geçdi (İN 5b1), ***serük*** (KM 18a4) "sergi", ***süzük*** (CC 116,14) "berrak", ***tükürük*** (EK 69a5)

2.4.17. **–kın, -kun**

Geçişli geçişsiz fiillerden anlamı pekiştirilmiş sıfatlar türeten ektir. Eski Türkçede ekin -gIn şekilleri de mevcuttur.[304] Ekin Kıpçak Türkçesinde tonsuz ünsüzlerle biten fiillere tonsuz ünsüzle eklenmesi ünsüz uyumlarına girdiğini gösterir. Örnek tespit edilememekle birlikte –gIn şekillerinin olması da muhtemeldir. Korkmaz, ekteki "aşırılık" anlamını ekteki fiilin bildirdiği işin tamamlanmış olması işlevine bağlamaktadır.[305] Ek bazı örneklerde isim yapmıştır.

taşkın su (KM 7b3) ***; uçkun*** (CC 115,15) "kıvılcım", ***tutkun*** (KM 34a13) "esir, tutsak" ***; kültkün*** (CC 47,11) "gülüş"

---

[302] Gabain, age., s. 54,58.
[303] eşü-: örtmek, bürümek. DLT Dizin s.199.
[304] Gabain, age., s. 52.; Tekin, age., s. 91.
[305] Korkmaz, age., s. 81.; Hatipoğlu, age., s. 66-67.

2.4.18. –l

Gabain, işlek kullanılmayan bir ek olduğunu belirtir.[306] Kıpçak Türkçesinde de ekin durumu aynı şekildedir.

til (EK 68a8; İN 2b3), ***osal*** (CC 131,2) "tembel, ihmalkâr"[307], ***soyurgal*** (CC 143,15) "lûtuf, ihsan, inayet"[308], ***tükel*** (CC 140,14) "mükemmel, tam"

2.4.19. –m

Ek, Kıpçak Türkçesinde fiilin bildirdiği iş sonucu oluşan ya da o özellikle ilgili olan soyut isimler türetir.[309] Bir kelimede yardımcı ünlü olarak –a ünlüsünü alır.

ahım (CC 160,33) "akım", ***artum*** (CC 62,16) "fazla, çok", ol gişiniñ her bir ***atlamına*** bir kul azad kılgannıñ müzdi bar turur (İN 7b5), ***adım*** (KM 22b3), ***bogum*** (CC 94,6), ***dilim*** (ED 5b8), yaynıñ gayet uzunı on dört ***dutam*** turur (İN 64b6), ***ilim*** (CC 160,16) "balık ağı", ***sokum*** (KM 16b11) "bir lokma", ***tınım*** (CC 19,21) "huzur", ***togram*** (ED 6b7) "et parçası", ***uçurum*** (KM 6a9) "yassı enli taş", ***ulam*** (CC 148,16) "vasıtasıyla, yoluyla", ***yaldırım*** (ED 2b6), ***yarum*** (EK 72b4)

2.4.20. –maç

Yemek isimleri yapan bu ekin oluşumunu "–ma aş"şeklinde açıklayan görüş ekin işlevine daha uygundur.[310]

bulamaç (ED 6b3) "un çorbası"

2.4.21. –mAn

Fiillerden farklı işlevlerle kelime türeten ek, tespit edilebildiği örneklerden birinde eşya ismi diğerinde fiilin bildirdiği işi sürekli yapan anlamında fail ismi yapmıştır.[311]

talaşman (CC 117,3) "kavgacı" ***; çökmen*** (KM 18a5) "kilim"

---

[306] Gabain, age., s. 53 ; Tekin, age., s. 91 ; Eckmann, age., s.50 ; Korkmaz, age., s. 88 ; Hatipoğlu, age., s. 85-86.; Ergin, age., s. 195-196.
[307] Gabain kelimeyi Çağataycadaki osan- fiili ile ilgilendirir. Gabain, age., s. 53.
[308] soyurga-: lûtuf bahşetmek, rahmet etmek. CC s.169.
[309] Gabain, age., s.53 ; Tekin, age., s. 91-92 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.25.; Korkmaz, age., s. 89-91 ; Ergin, age., s.187-188.; Hatipoğlu, age., s.108-109.
[310] Korkmaz, age., s. 95 ; A. Bican Ercilasun, "-maç,-meç eki üzerine" TDED, C XXI, s.83-88.
[311] Tekin, age., s. 92 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s. 26 ; Korkmaz, age., s. 97.; Ergin, age., s. 197; Hatipoğlu, age., s. 116-117.

2.4.22. –mık

Eski Türkçede rastlanılmayan bu ek bir örnekte tespit edilebilmiştir. Fiilin bildirdiği işle, özellikle ilgili olarak isim türetmiştir.

akmık (ED 4a9) "boza"[312]

2.4.23. –mUr

Yalnızca iki kelimede belirlenebilen ek için Eski Türkçede de sınırlı sayıda örnek bulunmaktadır. Geçişli fiillerden somut isim türetmiştir. Gabain ekin –mır şeklini de verir.[313]

yagmur (ED 2b2; EK 65b9) ***; kömür*** (CC 84,20; ED 2b8; KM 25a1)

2.4.24. –n

Fiilin bildirdiği işin sonucu olan isim ve sıfat türetir.[314] Ünsüzle biten fiillere araya ünlü uyumlarına göre yardımcı ünlü alarak eklenir.

akın (KM 15a6), birisi dahı baş barmaknıñ ahir ***bogununda*** bolur (İN 44b8), ***burun*** (EK 68a7)[315], ***bütün*** (KM 28b8), ***ekin*** (KM 10a4), ay ***tolun*** (KM 5b6), ***tütün*** (CC 26,15) "duman", ***yalın*** (CC 105,11) "alev", ***yun*** (CC 160,4) "yığın, "

2.4.25. –ş

Fiil kök ve gövdelerinden bir işin sonucu olan somut ve soyut kalıcı isimler yapan ektir. Bu yönüyle fiilleren geçici hareket isimleri yapan –ş'den ayrılır. Kalıcı isim türetme eki olan –ş ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere araya yardımcı ünlü alarak eklenir.[316]

algış (EK 23b13) "dua"[317], ***biliş*** (ED 14a10) "bildik, tanıdık", ***kargış*** (ED 4b14) "beddua", ***konuş*** (CC 151,6) "konut, ev", ***sagış*** (CC 151,11) "niyet", ***tanış*** (ED 14a10) "tanıdık", ***okşaş*** (CC 75,10) "benzerlik", ***oynaş*** (CC 97,19) "oynaş, yavuklu", ***ülüş*** (CC 75,15) "pay, kısım"

---

[312] Korkmaz, age., s.99-100. ; Ergin, age.,s.196.; Hatipoğlu, age., s.121.
[313] Gabain, age., s.53 ; Korkmaz, age., s.101 ; Biray, age., s.176.
[314] Gabain, age., s.54 ; Tekin, age., s.92.
[315] Eren, age., s. 64.
[316] Gabain, age., s.55 ; Tekin, age., s.93 ; Korkmaz, age., s.106-107.
[317] Tietze, age., s.115.

2.4.26. –t

Tespit edildiği iki örnekten birinde fiilin bildirdiği işi yapmaya yarayan eşya diğerinde işin sunucu oluşan ürünün ismini yapmıştır.[318]

keyit (CC 132,7) "elbise", ***sarhıt*** (CC 114,14) "artık, geriye kalan"

2.4.27. –z

Fiilin gösterdiği işi yapan ya da fiilin gösterdiği işten etkilenen anlamında isim yapmıştır. Eski Türkçede işlek olmayan ek Kıpçak Türkçesinde de işlek olarak kullanılmaz.[319]

iki gözi bir ***göz*** gibi kılgay (İN 22a7), ***söz*** (İN2b5), ***küvezlü*** (CC 132,11) "gururlu"

2.5. FİİLİMSİ EKLERİ

Fiillerden geçici isim, sıfat, zarf türeten eklerdir. Fiilimsiler / çekimsiz fiiller bir oluş, kılış, durum bildiren, olumlu ve olumsuz şekilleri yapılabilen ancak şahıs ekleri almadıkları için çekimli fiillerden ayrılan şekillerdir.[320] Fiilimsi ekleri fiilden isim yapma ekleri arasında farklı bir yere sahiptir. Diğer fiilden isim yapma ekleri gibi yeni bir kelime, kavram türetmeyip fiilleri geçici olarak isim, sıfat, zarf kalıbına sokan eklerdir. Ancak kalıplaşma yoluyla kalıcı yapım eki durumuna geldikleri de görülür. Fiilimsilerden isim yönü ağır basan isim-fiiller ve sıfat-fiiller cümlede isimlerin kullanılabildiği her duruma girip isim çekim eklerini alabilirler, ek-fiil alarak cümlede yüklem olabilirler.[321] Fiilimsiler türettikleri kelimenin görevine, türüne göre üç grupta incelenir.

2.5.1. İSİM-FİİL EKLERİ

Fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları şahsa ve zamana bağlamadan gösteren fiil isimleridir.[322]

---

[318] Gabain, age., s.55 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.27 ; Korkmaz, age., s.107 ; Hatipoğlu, age., s.146-147.
[319] Gabain, age., s.55 ; Tekin, age., s.93 ; Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.27 ; Korkmaz, age., s.109 ; Hatipoğlu, age., s.164-165.
[320] Korkmaz, age., s.863.
[321] Fiilimsiler ve fiilimsi ekleri hakkındaki görüşler ve tanımlar için bk. Nesrin Bayraktar, Türkçede Fiilimsiler, TDK yay Ankara, 2004.
[322] Korkmaz, age., s.864.

Kıpçak Türkçesinde Türkçenin diğer kollarında olduğu gibi –mAk, -mA ve –(I,U)ş olmak üzere üç türlü isim-fiil eki kullanılır.

2.5.1.1. **–Iş, -Uş**

Fiile yeni bir anlam kazandırmadan onu isim kalıbına sokan eklerdendir. Korkmaz, bu ekin daha çok kılışın tarzını gösteren fiil isimleri yaptığını belirtiyor. Ek işteşlik çatısı almış fiiller dışında hemen hemen bütün fiillere eklenebilir. Kıpçak Türkçesinde fiillerden fiil ismi ve kalıplaşarak kalıcı isim yapma olmak üzere iki görevde tespit edilmiştir. Ayrıca fiil ismi yaptığı bazı örneklerde ekin işteşlik özelliğini de bünyesinde bulundurduğu görülmektedir.[323] Ek ünsüzle biten fiillere ünlü uyumlarına da girerek doğrudan, ünlüyle biten fiillere ise araya –y- yardımcı ünsüzünü alarak eklenir.

2.5.1.1.1. İsim-fiil yapma göreviyle:

2.5.1.1.1.1. Kılışın tarzını gösterme göreviyle:

ol bu zamanıñ okcılarınıñ ***atışı*** turur (İN 43a7), ***ıdış*** (CC 8,3) "gidiş", ***sançış*** (ED 11a7) "vurma, kavga etme" ***; miniş*** (EK 32b8) ***; kutuluş*** (CC 143,11) "kurtuluş", biyiñ ***olturuşı*** menim kibi (EK 32b11), bu ***olturuşga*** meşakifi tirler (İN 32a9), biri dahı ***uruş*** tapmamak andan bolur (İN 48a4) "vuruşun, atışın isabet etmemesi ondan kaynaklanır",

2.5.1.1.1.2. Şu örneklerde "abartma" anlamı isim-fiil ekiyle sağlanmıştır.[324]

yeyiş yedim (EK 30a7) "bir yiyiş yedim ki", ***turuş*** turdum (EK 30a8) "bir duruş durdum ki", ***uruş*** urdum (EK 30a7) "bir vuruş vurdum ki"

2.5.1.1.2.1. Kalıplaşarak kalıcı isimler yapma göreviyle:

batışdagı kiriv (CC 151,1) "güneşin batıda batışı", kün ***toguşı*** (CC 122,33) "gün doğusu", ***sövüş*** (CC 5,10) "dost, arkadaş"

2.5.1.1.2.2. Kılışın tarzını gösterme yanında işteşlik fonksiyonunun bulunduğu örneklerin kalıcı isim durumuna geçmeleri sebebiyle kalıplaşma içinde verilmiştir.

Fiilden fiil yapan işteşlik çatısı ekinin fiilden herhangi bir sebeple (kökle kaynaşma, kalıplaşma vs.) isim yapım eki durumuna geçmesi mümkün görünmemektedir. Bu

---

[323] Korkmaz, age., s.900-901.
[324] Müellif bu örneklerin abartma yapılmak istendiğinde kullanıldığını belirtiyor. EK s.31.

sebeple tespit edilen örneklerdeki fiil ismi olma özelliği de göz önünde tutularak bu örneklerdeki işteşlik anlamı isim-fiil ekine bağlanmıştır.

çalış (KM 15a5) "savaş, harp", ***sançış*** (KM 15a5) "savaş, harp"

2.5.1.2. –mA

Fiilin bildirdiği oluş ve kılışn isim durumuna getirilmesini sağlayan eklerdendir. Bütün fiil kök ve gövdelerine gelebilir. –mAk isim-fiil eki ile arasındaki görev farkı ise –mAk isim-fiilinin hareket, -mA isim fiilinin ise kılış,iş adı yapmasıdır.[325] Korkmaz –mA ekinin, –mAk isim-fiilinin ünlüler arasında kalınca –k sesinin eriyip kaybolması sonucu oluşmuş olabileceğini ifade ediyor.[326] Ek, Eski Türkçede de –mA şeklinde fiil isimleri yapmak için kullanılır.[327] Kıpçak Türkçesinde fiil ismi yapma ve kalıplaşarak kalıcı isim yapma olmak üzere iki görevde tespit edilmiştir. Cümle içinde tespit edilen örneklerin –mAk ile oluşmuş ancak ses kaybına uğramış şekiller olabilecekleri de göz ardı edilmemelidir. Kullanım sıklığı –mAk eki kadar değildir.

2.5.1.2.1. İsim-fiil yapma göreviyle:

tengeri küçlüdür dagı yarlıgançlıdur bizim yazukumuz ***boşatma*** dagı barça yamandan ***arıtma*** (CC 124,22) "Tanrı bizim günahlarımızı bağışlama ve kötülüklerden koruma (konusunda)güçlü ve merhametlidir", uyalmanız manga yazukıngız ***aytma*** tolmaç bile (CC 125,17) "günahlarınızı bana bir tercüman aracılığıyla itiraf etmeye utanmayınız", ***kazma*** (CC 88,2) "bir evin temelini kazma"***; tikme*** (CC 75,8-126,19) "dikiş dikme, sırık dikme", ***titreme*** (KM 34b11)

2.5.1.2.2. Kalıplaşarak yemek, hastalık, eşya, araç vb. isimleri olmak üzere kalıcı isimler yapmıştır.

ısıtma (KM 34b11) "sıtma", ***kavurma*** (KM 16b8) ***; sürme*** (KM 19a12), ***tügme*** (ED 12b6; KM 20a3), ***tüvme*** (CC 101,5) "düğme"

2.5.1.3. –mAk, -mAh(<-mAk)

Bütün fiillere gelebilen, yaygın olarak kullanılan bir isim-fiil ekidir. Korkmaz, -mAk'lı isim-fiillerin hareket anlamını isim olarak da devam ettirdiklerini ifade eder.[328] Eski

---

[325] Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK yay. Ankara 1996, s.163 ; Korkmaz, age., s.864,882.
[326] Korkmaz, age., s.882.
[327] Gabain, age., s.57.
[328] Korkmaz, age., s.864.

Türkçede olduğu Kıpçak Türkçesinde de hem fiil ismi hem de kalıplaşma yoluyla kalıcı isim yapımında kullanılmıştır.[329] Birkaç örnekte kuvvetlendirme amacıyla üzerine +lIk isimden isim yapma eki getirilmiştir. Ancak bu ekin isim-fiillik özelliğini değiştirmemiştir. mAk ve –mAklIk şekilleri arasında işlev bakımından bir fark yoktur. –mAklIk şeklini ayrı maddede değerlendirmeye gerek duyulmadığı için burada verilmiştir.[330] Ekin son seste bulunan ünsüzü iki ünlü arasında kaldığında genellikle –g'ye dönüşür. Bunun yanında iki ünlü arasında korunduğu örnekler de vardır. CC'da ekin ünsüzünün

-h'ye dönüşmüştüğü örnekler vardır.

2.5.1.3.1. İsim-fiil yapma göreviyle:

2.5.1.3.1.1. Yalın durumda:

köngül ***açırgamah*** (CC 14,8) "pişmanlık duymak", av ***avlamak*** 8ED 12a4), yazuk ***aytmak*** (CC 70,21), ***batmak*** (EK 29b7), bu bilek ***çapmak*** senden gider (İN 47b5), ***çıkmak*** (EK 29b9), ok atar vaktde örü ***durmak*** eyle gerek kim (İN 33a7) "ok atarken ayakta durmak öyle olmalı ki", ***kaçmak*** (EK 29b9), ***kararmak*** (CC 76,14), ***sagınmak*** (EK 69a11), ***satmak*** (CC 56,5), ***tabunmak*** (CC 148,15), ***yıglamak*** (EK 69a9), ***yunçukmak*** (KM 34b12) "incimek, burkulmak", ***yutmak*** (EK 29b7) ***;*** ne çagırsa ***eşitmeh*** yoh hergiz dahı kuttılmah yok (CC 117,5) "ne kadar çağırırsa çağırsın işitilmez, kurtulamaz" ***;*** ok atganda yay kadarınca silah geymek gerek anı ***bilmek*** turur (İN 16a1), velikin gez ***dimek*** türk tili turur (İN 20a2), ***esnemek*** (KM 34b13), ol kimseler kim ölgüni ***gözlemek*** taşından dahı içinden turur tiyip eytdiler (İN 43a4-5), ***irikmek*** (KM 29a13) "sıkıntı, gam", ***kökürmek*** (ED 2b6) "gök gürlemesi", ***minmek*** (EK 30a1), ***sevinmek*** (EK 69a9), biri şehadet barmaknı baş barmakına ***sürtüşdürmek*** bolur (İN 56a4), yük ***tüşürmek*** (CC 18,3), ***yeskemek*** (ED 5a7) "koklamak"

2.5.1.3.1.2. Çokluk ekinden önce:

ol ***titremekler*** barçası üç hasletden bolur (İN 62a2)

2.5.1.3.1.3. İyelik eklerinden önce:

kaçan kim birisi eksük bolsa ***atmakı*** fasid bolur (İN 34a2), tengring ***boluşmahı*** bile (CC 122,14) "Tanrı'nın yardımı ile", yekning ***sınamakına*** bizni küvürmegil (CC 126,32),

---

[329] Gabain, age., s.53 ; Tekin, age., s.166.
[330] Bayraktar, age., s.11,19-23.

2.5.1.3.1.4. Yönelme durumu ekinden önce:

barçamızça andan başka teyşli edik tas ***bolmakga*** (CC 138,2) "bize göre ondan başka hepimiz kaybolmaya mecburduk", ***urmaga*** başladı (EK 39b1-2), bu kitabnı ***yazmaga*** sebeb ol boldı (İN 2a6) ***;*** kaçan kim ādem aleyhi's-selam ekin ***ekmege*** başladı irse (İN 8a4-5), ugrılık ***itmege*** gelseler (İN 24b7), aş ***yemege*** keldüm (EK 43a10),

2.5.1.3.1.5. Bulunma durumu ekinden önce:

bu üç barmak ***açmakda*** bereket bardur (İN 39a3)

2.5.1.3.1.6. Ayrılma durumu ekinden önce:

biri gezni ***bogmakdan*** bolur (İN 55b1), birisi dahı baş barmaknı şehadet barmakdan burun ıtlak ***kılmakdan*** bolur (İN 58a6) "(o kusurlardan) biri baş parmağıt parmağından önce açmaktan olur", ve biri dahı kirişni baş barmaknıñ eti üzere ***koymakdan*** bolur (İN 58a7-8), ve dahı gez ***ornamakdan*** bolur (İN 63b4), ok atmak katırak durur düşmanga süngü ***sancmakdan*** (İN 6a7) ***;*** ve biri dahı dirsekni aşaga ***indürmekden*** bolur (İN 51a5)

2.5.1.3.1.7. İlgi eklerinden önce:

yay ***toldurmaknıñ*** haddi bu durur (İN 22a2) ***; sevmegiñden*** keldüm (EK 42b11),

2.5.1.3.1.8. İsimden isim yapma eki +lIk'dan önce:

munuñ gibi ***atmaklıga*** idman gerek turur (İN 23a1) ***;*** anı ***gidermeklik*** oldur kim (İN 47a3-4), alay bizni ilindirdi ***sövmekligining*** tuzakı (CC 138,5)

2.5.1.3.1.9. Bildirme alarak yüklem olur.

yani bagdaş kurup ***olturmakdur*** (İN 32b3)

2.5.1.3.1.10. Olmsuzluk ekinden sonra:

ölgü ***tapmamak*** andan bolur (İN 46a8) "hedefi bulmamak ondan olur" ***;*** ve dahı yaynı

çekebilmemek barçası bu nesnelerden hasıl bolur (İN 36b1), dahı urup ***ötmemek*** andan bolur (İN 46a9)

2.5.1.3.2. Kalıplaşarak kalıcı isim yapma göreviyle:

çakmak (ED 10a12; EK 71b2; KM 19a1), ***kaymak*** (EK 70b7), ***oymak*** (CC 84,27) "yüzük", ***urmak*** (CC 26,14) "kamçı", ***yaşmak*** (KM 19a13) "örtü" ***; bestlemek*** (CC 36,14) "gıda", ***etmek*** (EK 70b1; KM 18b9) "ekmek", ***ötmek*** (CC 126,29) "ekmek",

içmek (EK 70b9) "şerbet", men ***işmek*** işmedim (ED 21a15), ***kiymek*** (EK 71b3) "uzun kadın gömleği", men ***yemek*** yemedim (ED 21a14)

2.5.2. SIFAT-FİİL EKLERİ

Fiillerin sıfat gibi kullanılmasını sağlayan eklerdir. Sıfat-fiiller şekil olarak sıfat olmakla birlikte bütün fiilimsiler gibi fiil özellikleri de bulunması sebebiyle belirli bir hareket ve zaman kavramı taşırlar. Bu zaman ve hareket anlamı ile sıfatı oldukları ismi nitelerler.[331] Sıfat-fiiller zaman kavramının yanında şahıs ifadesi de taşırlar. Eraslan, bu fiil şekillerinin şahıs ifadesi taşımaları durumunda hareketi yapanı ifade ettikleri için fail ismi durumunda olduklarını belirtir.[332] Korkmaz ise sıfat-filler ile çekimli fiillere gelen şahıs eklerinin birbirinden farklı olduğunu, çekimli fiillerde şahsın hareketin yapıcısı sıfat-fiillerde ise sahibi olduğunu ifade eder.[333] Sıfat-fiiller sahip oldukları bu zaman kavramı sebebiyle geçmiş, geniş ve gelecek zaman sıfat-fiilleri olmak üç grupta incelenir. Fiillerden geçici sıfatlar türeten bu ekler diğer fiilimsi eklerinde olduğu gibi kalıplaşma yoluyla kalıcı yapım eki durumuna geçebilirler. Eraslan sıfat-fiil eklerinin kalıplaşma durumunda zaman ifadesini kaybettiklerini belirtmektedir.[334] Bu gelecek zaman sıfat-fiil eklerinde kendini daha çok gösterir. Ancak geniş zaman sıfat-fiil kalıplaşmalarında kısmen de olsa zaman ifadesinin devam ettiği söylenebilir.

2.5.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

2.5.2.1.1. –dUk

Eski Türkçeden beri kullanılan geçmiş zaman sıfat-fiillerindendir. Tekin, bu ekle oluşturulmuş sıfat-fiillerin yüklem olarak kullanılabildiğini de belirtir.[335] Kıpçak Türkçesinde ek fiil çekimi için kullanılmamış yalnızca sıfat-fiil görevinde tespit edilmiştir. Fiil çekimi için kullanımamakla beraber görülen geçmiş zaman çekimini etkilemiş 1. çokluk şahıs ekinin –mIz yerine –k ile çekilmesine sebep olmuştur. Eraslan bu ekle oluşturulan sıfat-fiillerin geçmiş zamandan gelecek zamana kadar uzayan bir

---

[331] Korkmaz, age., s.909-911.
[332] Kemal Eraslan, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1980, s.19.
[333] Korkmaz, age., s.910-911.
[334] Eraslan, age., s.8.
[335] Tekin, age., s.169-170, 184-185.

devamlılık ifadesi taşıdıklarını belirtir.[336] Gabain ise genellikle görülen geçmiş zaman anlamı taşıdıklarını bildirmektedir.[337] Sıfat-fiil olarak tespit edildiği örneklerde üzerine iyelik eklerini alabilmektedir. İki ünlü arasında kaldığında ekin ünsüzü tonlulaşır.

2.5.2.1.1. Sıfat-fiil yapma göreviyle kullanılır.

anuñ içün kim düşmeni kaçar maksudı fevt bolur oknı gic ***atdugıçün*** (İN 13a2-3) "oku geç attığı için düşman kaçar maksadına ulaşamaz" ***;*** amma nazar ***didügümüz*** dahı ayan ***didügümüz*** nişanı ya ölgüni gözlemekdür (İN 22a4-5) "nazar (okçuluk terimi) demek nişanı ya da hedefi gözlemektir "

2.5.2.1.2. Kalıplaşma yoluyla kalıcı isim yapma göreviyle kullanılır.

dirdük (KM25a8) "tezgâh"

2.5.2.1.2. **–mIş**

Geçmiş zaman sıfat-fiillerinden olan ek, Eski Türkçede olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de hem fiil çekimi hem de sıfat-fiil yapımında kullanılır. [338] Korkmaz ekin sıfat-fiil olarak kullanılırken "sonradan duyma, başkasından öğrenme" işlevini yitirdiğini yalnızca geçmiş zaman anlamı taşıdığını belirtir.[339]

2.5.2.1.2.1. Şahıs zamirleriyle birlikte öğrenilen geçmiş zaman çekiminde kullanıldığı örnekler fiil çekiminde verilmiştir.

2.5.2.1.2.2. Sıfat-fiil göreviyle kullanılır. Meydana gelen bu sıfat-fiiller isim gibi kullanılabilir üzerlerine isim çekim eki alabilirler.

ok atgan gişiniñ barmakları uzun bolsa kabzaya terisi ***yapışmış*** bolgay (İN 17b4) ***;*** ***bişmiş*** kerpiç (CC 101,21), yüsüp kızning ***bollaşmışı*** sezdi ese saarga tüşti (CC 151,10) ***sökilmiş*** et (KM 16b7)

2.5.2.1.2.3. Kalıplaşarak kalıcı isim yapabilir. Bu isimler özel isim ve nesne adı olarak kullanılır.

Aytmış (ED 18b6), ***Kündogmış*** (KM 31a9), ***Satılmış*** (KM 31b10), ***Tokutumış*** (ED 18b7) ***;*** kuru çıbuh ***yemiş*** bedri (CC 151,13), ***yemiş*** satıçı (ED 17b15), ***yemiş*** (EK 71a2)

---

[336] Eraslan, age., s.67.
[337] Eraslan, age., s.67 ; Gabain, age., s.56.
[338] Gabain, age., s.57,81 ; Tekin, age., s.170,188.
[339] Korkmaz, age., s.923.

2.5.2.2. Geniş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

2.5.2.2.1. –Ar, -Ur,-Ir

Geniş zaman ifadeli sıfat-fiil eklerindendir. Ayrıca şekil ve zaman eki kategorisine geçebilmiş sıfat-fiil ekleri arasında yer alır. Ekin Eski Türkçeden gelen bu ikili kullanım özelliği Kıpçak Türkçesinde de devam etmektedir.[340] Korkmaz, bu sıfat-fiilin –An sıfat-fiiline bakarak daha çok süreklilik bildiren bir geniş zaman gösterdiğini belirtiyor.[341]

2.5.2.2.1.1. Şahıs zamirleriyle birlikte geniş zaman fiil çekimi için kullanılır. Örnekler çekim bölümünde verilmiştir.

2.5.2.2.1.2. Sıfat-fiil işleviyle kullanılır.

okını ***atar*** vaktde katı tutgay (İN 18a3), ol katı ***dutar*** endamlarını katı dutgay sen (İN 61a8), ***sanar*** takta (CC 80,8) "hesap tahtası", ***;*** yay ***çeker*** vaktde ve dahı ıtlak ***ider*** vaktde tiz açgay sen (İN 52b2-3), kaçan ki oh ***yiter*** yire yitse iki tizi üzere çökgey (İN 30b3-4) ***;*** kendüsini düşmenden ***saklar*** bolsa…velikin düşmenden yırak bolmasa fayide bolmaz (İN 13a5-7) ***; kelir*** aynada (CC 125,23) "gelecek bayram günü" ***;*** okını iflat ***kılur*** vaktde tiz ferke kılgay (İN 51b8), ***tanur*** kişi (CC 98,9), ardındagı gişini ***urur*** gibi katı halas kılgay (İN 26a5) ***; sevünür*** kişi (CC 98,14), ol akr kim sol elniñ baş barmaknı yagrımak ok ***yürür*** yirde (İN 53b4)

2.5.2.2.1.3. Kalıplaşma yoluyla kalıcı isim yapma işleviyle kullanılır.

Cansever (ED 19a3) "özel isim" ***; agır*** (EK 72b2) "ağır"

2.5.2.2.2. –GAn, -An

Bu geniş zaman sıfat-fiil eki geniş zaman ifadesinin yanında geçmiş veya şimdiki zaman ifadesini taşıması yönüyle diğer geniş zaman sıfat-fiillerinden ayrılır. Ekteki bu kullanım çeşitliliği sahip olduğu genel, kapsamlı zaman ifadesiyle ilgili olmalıdır. Fiildeki hareket "devamlılık" ifade ettiğinde geniş zaman, "bitmişlik, tamanlanmışlık" ifade ettiğinde ise geçmiş zaman sıfat-fiili sayılmaktadır.[342] Fiilin bildirdiği işi o anda yapma ifadesi bulunduğunda şimdiki zaman bildirir. Tekin, ekin Eski Türkçede hem geçmiş zaman hem de şimdiki zaman ifade ettiğini belirtmektedir.[343] Kıpçak

---

[340] Gabain, age., s.58, 80.; Tekin, age., s.168.
[341] Korkmaz, age., s.950.
[342] Eraslan, age., s.18 ; Korkmaz, age., s.939.
[343] Tekin, age., s.171.

Türkçesinde ekin geniş, geçmiş ve şimdiki zaman anlamlarıyla kullanımının yanında (kesin olmamakla birlikte) bir örnekte gelecek zaman için de kullanıldığı tespit edilmiştir. İncelediğimiz metinlerde geniş zaman anlamıyla yalnızca sıfat-fiil türetir. Geçmiş zaman anlamıyla kullanıldığında ise sıfat-fiil olmanın yanında bir örnekte öğrenilen geçmiş zaman fiil çekiminde –mIş ekini karşılığı olarak kullanılmıştır. Bilindiği gibi ekin şahıs zamirleriyle birlikte öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılışı Çağatay Türkçesinde yaygın bir durumdur.[344] –An şekli ise ekin -g ünsüzünün düşmesi sonucu oluşmuştur. Bu ekle oluşmuş sıfat-fiiller de isim çekim eklerini alıp cümlede ismin bulunduğu görevlerde kullanılabilirler.

2.5.2.2.2.1. Öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanıldığı örnek çekim ekleri bölümünde verilmiştir.

2.5.2.2.2.2. Geniş zaman bildirme göreviyle sıfat-fiil yapar.

algandır (EK 59b13) "alandır", ***alganım*** halalım koşıldım (CC 116,15) "karım ile bağlandım", ok atmaknuñ biş erkānı bar turur birisi ok ***atgan*** gişi turur (İN 12a9) "ok atmanın beş esası (gerekliliği) vardır bunlardan biri oku atan kişidir", ***bargandur*** (EK 59b11) "gidendir", iki ayakını nişannıñ yasısınca düz kılgay neçük kim namazda ***durgan*** gibi (İN 30a1) "iki ayağını nişanın karşısında namazda duran gibi düz duracak", ol dörtden birisi baş barmak bile şehadet barmak arasında bolur kabza ***dutgan*** elde (İN 45a6-7) "o dört yaradan biri işaret parmak ile baş parmak arasında kbzayı tutan elde olur", ***ınanganlar*** algaç mengü uçmaknıng tınçına yana kaytgay (CC 159,7) "inananları alarak ebedî cennetin huzuruna geri götürecek", kız ***sagıngan*** bey tengirni hem tilegen mengü yıllarnı (CC 144,3) "Tanrı'yı düşünen ve ebedî hayatı isteyen kız", bir ok sebebi birle üç gişi uçmaga girür… biri oknı eline ***sungan*** (İN 5a3) "bir ok sebebiyle üç kişi cennete girer biri oku sunan(dır)", ***tapgandur*** (EK 60a3) "bulandır", burılıp ***turgan*** ılan (CC 138,16) "çöreklenip duran yılan", ***urgandur*** (EK 60a2) "vurandır", ***yatgandur*** (EK 60a2) "yatandır" ***;*** barçalarga tevfik ***birgen*** tengri teālā turur (İN 3a3) "herkese yardım eden Allah'tır", aş ***bişürgen*** ev (CC 12,17) "mutfak", ***bögeygen*** (CC 117,9) "boyun eğen", artuh ***yegenimen*** artuh ***içgenimden*** astrı ulu yazuklutur-men (CC 124,4) "çok yiyip içmemden dolayı çok günahkârım", bir ok sebebi birle üç gişi uçmaga girür tidi biri oknı ***işlegen*** (İN 5a2) "bir ok sebebiyle üç kişli cennete girer biri oku işleyen(dir)", ***kelgendür*** (EK 60a1) "gelendir", ***sövlegendir*** (EK 59b13) "söyleyendir",

[344] Eckmann, age., s.124-125.

miskini bahtga ***teyirgen*** (CC 143,20) "miskini saadete ulaştıran", dahı baş barmaknıñ ok ***yürigen*** yiri yagır bolmak (İN 36a5) "ve baş parmağın ok değen yeri yara olmak" ***;*** her kim iki ilgü arasında yürise ol gişiniñ her bir ayak atlap ***baskanına*** bir sevap yazılur (İN 6a3) "her kim iki hedef arasında yürürse her bir ayak atıp basanına bir sevap yazılır"

2.5.2.2.2.3. Geçmiş zaman bildirme göreviyle sıfat-fiil yapar.

andan soñra ***kalanını*** tiz çeker (İN 24a9) ***;*** anıñ yayı hakında ihtilaf kıldılar kim ol yay ādemġa ***inen*** ya mıdur (İN 9a5) ***;*** ol gişiniñ her bir atlamına bir kul azad ***kılgannıñ*** müzdi bar turur (İN 7b5) ***;*** dahı ādem oglanlarına ***bilmegenini*** kalem birle bildürdi (İN 1b4), ***eriklegen*** teri (CC 111,3) "tabaklanmış deri", ***körgenim*** (CC 121,3) "gördüğüm" ***; keçken*** ay (KM 30b7), ***ketken*** menim dostumdur (EK 35b9 şimdiki zaman da olabilir)

2.5.2.2.2.4. Şimdiki zaman bildirme göreviyle sıfat-fiil yapar.

andan soñra kalanını tiz çeker dahı atar ***gören*** gişi anı burungı gibi sagınur oknı toldurmadı diyip (İN 24a9-24b1-2), neçük kim at ***sürgen*** kaçan atnı kamçılasa katırak yürür burunkıdan (İN 27a9)

2.5.2.2.2.5. Gelecek zaman bildirme göreviyle sıfat-fiil yapar.

ve dahı uzun uzak sözlerni kemişdüm ***okıyan*** gişiye heyyin bolsun tiyip (İN 2b8) (okuyan/okuyacak olan kişiye kolaylık olsun diye uzun ibareleri kısalttım) ***; kelgen*** ay (KM 30b7)

2.5.2.2.2.7. Kalıplaşarak kalıcı isim yapar.

Ogan (KM 2b13) "(Ugan)", ***; Yarlıgan*** (KM 2b13)***; ergen*** (KM 26b5) "bekâr erkek" ***; unutkan*** (CC 38,10) "unutkan", ***Yaratkan*** (KM 26b13)

2.5.2.2.3. –mAz,-mAs

Geniş zaman sıfat-fiili –r,-Ar,-Ir-Ur'un olumsuzudur. Sıfat-fiil olarak kullanılan ek aynı zamanda geniş zaman fiil çekiminin olumsuzunu yapmak için de kullanılır. Ekin bu özelliği Eski Türkçe döneminden beri devam etmektedir.[345] Korkmaz, ekteki sürekliliğin şimdiki ve gelecek zamanı da içine aldığını, en çok hareket bildiren geçici sıfatlar türettiğini, kalıcı ad durumuna getirdiği şekillerde ise zaman ve hareket

[345] Gabain, age., s.53 ; Tekin, age., s.169,187.

gösterme özelliğini kaybettiğini belirtmektedir.[346] Ekin –z ünsüzünün tonsuzlaşıp –s'ye dönüşmüş şekilleri de vardır. Diğer sıfat-fiillerde olduğu gibi isim çekim eklerini alabilir ve cümlede ismin bulunduğu her görevde bulunabilir.

2.5.2.2.3.1. Şahıs zamirleriyle birlikte geniş zamanın olumsuz çekimi için kullanıldığı örnekler çekim ekleri bölümünde verilmiştir.

2.5.2.2.3.2. Sıfat-fiil yapma göreviyle kullanılır.

almazlıkga sagış etti (CC 151,10) ***;*** amma ***bilmezler*** katında eksüklük dahı ayb turur (İN 33b6), ınanır-men barçaga erkli ata tengrige …körünür ***körünmezni*** yarattı dey (CC 148,1-3), anga bolgay kökdegi ***tügenmez*** tirilik (CC 125,27)

2.5.2.2.3.3. Kalıplaşarak kalıcı isimler yapabilir. Bu isimlerin çoğu özel isimdir.

Kaçmas (ED 18b1), ***Kayıtmas*** (ED 18b1), ***Kıymas*** (ED 18b6), ***Korkmas*** (ED 18b1) ***; Ölmes*** (ED 18b1), ***Ürkmes ; Satmaz*** (KM 31b11)

2.5.2.3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiilleri

2.5.2.3.1. –AcAk

Eski Türkçe döneminde rastlanılmayan bu ek Batı Türkçesine has gelecek zaman sıfat-fiil ekidir.[347] İncelediğimiz metinlere ek sıfat-fiil ve kalıplaşma yoluyla kalıcı isim yapma görevlerinde kullanılmıştır. Ancak fiil çekiminde tespit edilememiştir.[348]

2.5.2.3.1.1. Sıfat-fiil yapma işleviyle kullanılır.

boş ***dutacak*** endamları katı tutsa munda öküş ayblar hasıl olur (İN 35b6), bu ***olturacak*** yirdür (EK 33b5) ***; kelecek*** yirdür (EK 33b6)

2.5.2.3.1.2. Kalıplaşarak kalıcı isim işleviyle kullanılır.

ip ***saracak*** (ED 10a2) "ip çıkrığı"

---

[346] Korkmaz, age., s.956 ; Ayrıca ekin yapısı ve Eski Türkçedeki kullanılışları için bk. Eraslan, age., s.28,40-41,100-104.

[347] -AcAk ekinin yapısı hakkındaki görüşler için bk. Eraslan, age., s.34-35 ; Korkmaz, "Türkçede –acak / -ecek gelecekzaman (futurum) ekinin yapısı üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. 1, TDK yay. Ankara 1995, s.3-11.

[348] -AcAk ekinin Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman fiil çekimi için kullanıldığı örnekler için bk. Karamanlıoğlu, age., s.132.

2.5.2.3.2.–DAçI

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan sıfat-fiil eklerindendir. Ek, Eski Türkçede sıfat-fiil olarak kullanılmanın yanında gelecek zaman fiil çekiminde de yer alır.[349] İncelediğimiz metinlerde ise fiil çekiminde kullanımdan düştüğü görülür. Sıfat-fiil olarak da işlek kullanılmaz. Birkaç örnekte tespit edilmiştir.

tuvurdaçı kız köksüne kökning cıgı tüşüp tuvurmagannı tuvurdı (CC 151,5) ***;*** ***keldeçi*** ay (KM 30a8), tuşmannı ***yendeçi*** bolup (CC 144,16) ***;*** kökni yerni ***yarattaçı*** (CC 137,16) ***; töretteçi*** yangla tuvdı (CC 151,14)

2.5.2.3.3. –esi

Eski Türkçe döneminde görülmeyen sıfat-fiil eklerindendir. İncelediğimiz metinlerde bir örnekte sıfat-fiil göreviyle tespit edilmiştir.[350]

kelesi yıl (EK 45b3)

2.5.2.3.4. –çı

Tekin, eki gelecek zaman fiil çekiminde verir ve genellikle olumsuzluk eki almış fiillere geldiğini belirtir. Gabain az bulunan bu ekin fiil çekimindeki örneklerinin yanında sıfat olarak kullanıldığı örnekleri de verir. Sık kullanılmasa da ek, Eski Türkçede fiil çekimi için de kullanılan sıfat-fiil eki görünümündedir.[351] İncelediğimiz metinlerde bir örnekte sıfat-fiil görevinde tespit edilmiştir.

eç ***bolmaçı*** nemege nek berding munça ulu baha nek töleding (CC 149,6) "hiç olmayacak (önemsiz) şeye niçin bu kadar yüksek bedel / para ödedin"

2.5.3. ZARF-FİİL EKLERİ

Fiillerin zarf olarak kullanılmasını sağlayan fiilimsi ekleridir. Diğer fiilimsi eklerinden farklı olarak zarf-fiiller iyelik ve isim çekim eklerini almazlar. Ancak sıfat-fiil ve isim çekim eklerinin birleşmesinden oluşan zarf-fiiller vardır. Zarf-fiiller de sıfat-fiiller gibi zaman ve hareket anlamı taşırlar. Ancak bu zaman ve hareket bir şahsa bağlı değildir.

---

[349] Gabain, age., s.55,82; Tekin, age., s.171.,187.
[350]Ekin kullanılışları ve yapısı için bk. Eraslan, age., s.26., 35-37.; Korkmaz, age., s.978-980.; Korkmaz, "-ası/-esi Gelecek Zaman İsim Fiilinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, TDK yay. Ankara 1995, s.31-38.
[351] Tekin, age., s.189 ; Gabain, age., s.82.

Bu yönleriyle çekimli fiillerden ayrılırlar. Esas fiili durum ve tarz bakımından nitelerler. Bunun yanında kalıplaşma yoluyla isimleştikleri de görülür.

2.5.3.1. **–A**

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan zarf-fiil eklerindendir. Tekin, bu zarf-fiilin asıl fiil ile aynı zamanda meydana gelen bir hareketi bildirdiğini belirtmektedir. İncele-

diğimiz metinlerde "-mak suretiyle, -arak" anlamında zarf-fiiller meydana getirmiştir. Bu zarf-fiil Kıpçak Türkçesinde şu görevlerde kullanılmıştır.

2.5.3.1.1. Şimdiki zaman çekiminde esas fiili yardımcı fiile bağlama göreviyle kullanılmıştır. Örnekler fiil çekimi bölümünde verilmiştir.

2.5.3.1.2. Zarf-fiil yapma işleviyle kullanılır.

biri gezi ***boga*** tutmakdan bolur (İN 53b6) "(o kusurlardan) biri gezi boğarak, çok sıkı tutmaktan olur", birisi sol kolını ***bura*** dutmakdan bolur (İN 47b7) "biri sol kolunu burarak, çevirerek tutmaktan olur", ***tura*** keldi (EK 46a13) ***;çüvre*** kiydi (CC 163,24) "çevirerk, ters giydi", tuvurdaçı kız köksüne kökning çıgı tüşüp ***kire*** tuvurmagannı tuvurdı (CC 151,5), yüzün ***köre*** olturup turdın (CC 140,18), biy ***küle*** keldi (EK 46a13) "bey gülerek geldi", ***mine*** ketti (EK 46a12), ***yigire*** kirdi (EK 46a12) "kızarak girdi"

2.5.3.1.3. Birleşik fiillerde asıl fiili yardımcı fiile bağlama göreviyle kullanılır.

ol ok ***atabilmez*** (İN 13a8), ***açaber-*** (CC 164,10) "açıvermek", tengrining senden bolgan işlerini ***aytabilding*** (CC 142,20) ***bakaturkıl*** (KM 38b8) "bekle", kişi yolsuz ***barabilmez*** (CC 147,5), ***yıkılayazdı*** (EK 38b4) ***;*** ol ılan boyına yamanlıh etse canına ***ete-almaz*** (CC 125,34), meni ***köreyazdı*** (EK 38b6), ***öleyazdı*** (EK 38b5)

2.5.3.1.4. Kalıplaşarak fiilleri kalıcı zarf ya da isme dönüştürür.

ınanganlar algaç mengü uçmaknıng tınçına ***yana*** kaytgay (CC 159,7), ***basa*** (CC 125,34) "ve, sonra, daha sonra" ***; irte*** (KM 30a13), ***erte*** (CC 61,19), ***kiçe*** (CC 61,19; KM 30b8)

2.5.3.2. **–dükce,-dügince**

Eski Türkçede bulunmayan sonradan oluşan zarf-fiil eklerindendir. –dUk sıfat-fiil eki ile +çA eşitlik ekinin birleşmesinden oluşur. İkinci ekte görüldüğü gibi araya iyelik eki de gelebilir. "-dığı kadar, -dığı müddetçe" anlamında zarf-fiil yaparlar. İki ek için de birer örnek tespit edilebilmiştir.

etsiz barmaknı cılak barmak üzere kıyık tutgay ve dahı berk ve muhkem güci ***yitdükce*** dutgay (İN37a6) ***;*** anuk kılıng kafirler içün gücüñüz ***yitdüginceе*** kuvvetden ve at baglamakdan didi (İN 3b1-2)

2.5.3.3. –GAç

Eski Türkçe gramerlerinde yer almayan ek, "-ınca, -dığında, -arak" anlamında zaman ve tarz bildiren zarf-fiiller yapar. CC'daki örneklerde i- fiilinin üzerine geldiği yerler

"-iken" zarf-fiilinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

ınanganlar ***algaç*** mengü uçmaknıng tınçına yana kaytgay (CC 159,7) "inananları alarak ebedî cennete geri dönecek", ok yaydan ***çıkgaç*** yukaru izler (İN 23a9) "ok yaydan çıkınca yukarı gider", biy ***turgaç*** men kaçtum (EK 28a11) "bey kalkınca ben kaçtım" ***;*** men yamanlı sen aypsız ***egeç*** eltirsen haçımnı (CC 146,9) "ben kötü sen günahsız iken benim haçımı taşıyorsun" ınanmaganlar örtli tamuhga ***tüşürgeygeç*** (CC 159,6) "inanmayanları ateşli cehenneme düşürecekken" ***;*** küneş ***batkaç*** mindüm (EK 28a12-13) "güneş batınca bindim", yay birle halas kılmak gerek kim kiriş barmaklarından ***çıkkaç*** bolgay (İN 27b3) ***;*** biy ***yetişkeç*** men yetiştüm (EK 28a9-10) "bey yetiştiği zaman ben yetiştim"

2.5.3.4. –GAlI, -AlI (<-GAlI)

Eski Türkçede –GAlI şekliyle birbirinden az çok farklı birkaç anlamda zarf-fiiller türeten bu ek, incelediğimiz metinlerde hem eski şekliyle hem de –g sesi düşmüş olarak kullanılmaktadır. Gabain –GAlI ekinin "maksat, -den beri ve bol fiiliyle birlikte –e bilmek" anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir.[352] Ekin bu görevlerinden "maksat,

-den beri anlamları" Kıpçak Türkçesinde de aynen devem etmektedir. Yalnızca zarf-fiil eki olarak kullanılır. Birleşik fillerde, fiil çekimi kuruluşlarında ya da kalıplaşmalarda yer almaz.

2.5.3.4.1. –AlI

Bu ek, "-mak için" anlamında amaç, maksat bildiren zarf-fiiller türetmiş olarak tespit edilmiştir. Ekin ünlüsü incelik- kalınlık uyumuna girer.

---

[352] Gabain, age., s.86 ; Tekin, age., s.176 ; -AlI ekini Türkiye Türkçesindeki kullanımları için bk. Korkmaz, age., s.1009-1010 ; Bayraktar, age., s.202-207.

yürüp yügrüp armayın yetmege uçmaktagı elbet menggü toyga boluş kim ***baralı*** (CC 150,4) "cennetteki ebedî ziyafete yorulmadan ulaşmamız için yardım et" ***;*** minding haçka kim biz de ***mineli*** (CC 150,1) "bizim de binmemiz için haça çıktın", erkli Christusnu ***öveli*** kız anadan dep töredi (CC 151,2) "bakire anadan doğdu diye İsa'yı övmek için…", sövdüng bizni kim seni ***söveli*** (CC 150,2)

2.5.3.4.2. –GAlI

Zarf-fiilin bu şekli ise "-den beri" anlamında fiilin zaman yönünden başlangıç noktasını bildirenmektedir. Ekin ünlüsü incelik-kalınlık uyumuna girer. Ünsüzü de ünsüz uyumlarına göre eklenir. Ekin kendinden sonra "beri" edatını almaya başlaması dikkate değerdir.

yazgalı beri körmedim (EK 50b10) ***;*** sultanıñ ***kelgeli*** beri bir ay bardur (EK 50b11-12) "sultan geldiğinden beri bir ay olmuştur" ***; yatkalı*** beri turmadı (EK 50b9) ***; ketkeli*** beri körmedüm (EK 50b8)

2.5.3.5. –gAndA,-kanda, -handa(<-kanda), -AndA

Esk Türkçede bulunmayan –GAn,-An sıfat-fiil eki ile –dA bulunma durumu ekinden oluşan zarf-fiil ekidir. –AndA şekli ekin başındaki –g ünsüzünün düşmesiyle oluşmuştur. Eklendiği fiile "-dığında,-dığı zaman" anlamı katar.[353]

ok yaydan ***çıkanda*** iflat dirler (İN 38b1), bir dürlü dahı turmak oldur kim ***uruşanda*** turmak turur (İN 30a5) ***;*** anı gidermeklik oldur kim yay ***çekende*** baş barmaknı boş koymak… (İN 58b1) ***;*** biy ***alganda*** sen dagı algıl (EK 28b3-4), düşmen yırak bolsa ***atganda*** düşmanıñ başın gözleyip atgay (İN 23a7), amma ok ölgüye yakın ***barganda*** oynamak andan bolur kim (İN 64a1), aş ***bişganda*** kotarmek kerek sen (ED 22b2), çerek ***bolganda*** sen boyunga yovutmagıl (CC 116,5) "çürük olduğunda sen yutma", ok yaydan ***çıkganda*** barçası bir kezde bolgay (İN 34a1), sen ***kelġanda*** maña beyan bildir (ED 22a4), sen ***ketġanda*** maña bildirmek kerek sen (ED 22b16), ferke ***kılganda*** oñ kolını artgaru uzadur (İN 26a7), öz özin körüp ***turganda*** (CC 143,9) ***;*** yaynı ***çekgende*** kaçan kim oknı tamam toltursa (İN 39a9), ***götürgende*** ve dahı ***indürgende*** burungi üstad okcılar şakirdlerine munuñ gibi vasiyyet kılurlardı (İN 21b7), biy ***kelgende*** kelgil (EK 28b2), bu atmak kaçıp ***yürigende*** yahşı durur (İN 31b8) ***;*** biy ***yatkanda*** sen ketkil (EK 28b5) ***;*** kim kensi yazuhın aytsa ***aythanda*** songra koysa tengri anı yarılgagay (CC

[353] Bayraktar, age., s.222-224.

124,28) “kim kendi günahını itiraf ettikten sonra günahına geri dönmese Tanrı onu bağışlayacaktır”

2.5.3.6. –gen(<ken)

Zaman bildiren zarf-fiil eklerindendir.[354] Ekin ünsüzü iki ünlü arasında kalınca tonlulaşmış –k>-g olmuştur. Eski Türkçede ekin –kan şekli de kullanılırken incelediğimiz metinlerde ek-fiille birlikte kullanılmasından dolayı sadece –gen (ken) şekli mevcuttur. Bu şekil de CC’da tespit edilmiştir.

kayda ***egen*** (CC 161,15) “nerdeyken”

2.5.3.7. –GınçA, -ınça

Zaman bildiren zarf-fiillerden olan bu ek “-ıncaya kadar, -e kadar” anlamıyla cümlede asıl fiilin gerçekleşme zamanını kendine bağlar. Korkmaz bu sebeple cümlede esas fiilin zaman bakımından zarf-fiili izlediğini bildirmektedir. Eski Türkçeden beri değişmeyen bu işleviyle Kıpçak Türkçesinde de kullanılmaktadır.[355] Ekin başındaki –g ünsüzünün düşmesiyle –ınça şekli oluşmuştur. Ekin ilk ünsüzü ünsüz uyumlarına göre eklenirken ünlüleri düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmez. Ekin birleşik yapıda olması bunda etkilidir. CC’daki cümlede verilen örnekte “-e kadar” anlamının yanında “-maktan ise” anlamında bir karşılaştırmadan da söz edilebilir.Verilen örneklerden EK’de bulunanlar cümle içinde geçmeyip fonksiyon bakımından belirleyici olmamakla birlikte şekil bakımından değerlidir.

yazgınça (EK 51b4) ***; kelgince*** (EK 51b3), ***ölgince*** (EK 51b6) ***;*** yahşırahtur bu dünyada erki bile yazuhın aytmaga tamuhta dagın kerti yarguda küç bile ***aytkınça*** (CC 125,11) “günahlarını bu dünyada kendi isteğiyle itiraf etmek cehennemde mahkeme önünde söylemekten iyidir ”, ***yatkınça*** (EK 51b4) ***; bişkince*** (EK 51b5)

2.5.3.8. –I,-U

Esas fiille aynı zamanda gerçekleşen zarf-fiiller yapan eklerdir.[356] Fiilin ünlüsüne kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından uygun olan eklenir. Ünsüzle biten fiillere doğrudan ünlüyle bitenlere -y- yardımcı ünsüzünü alarak eklenirler. Kıpçak Türkçesinde şu görevlerde kullanılırlar:

---

[354] Gabain, age., s.121., ; Tekin, age., s.178.
[355] Gabain, age., s.87 ; Tekin, age., s.178 ; Korkmaz, age., s.1004-1005.
[356] Gabain, age., s.85-86.; Tekin, age., s.172-173.

2.5.3.8.1. Zarf-fiil yapma işleviyle kullanılır.

kiriş uzun bolsa oknı sürer ve dahı ok ***yiti*** çıkar (İN 66a4) ***; döndürü*** koygıl (KM 45a13) "yerine koy"

2.5.3.8.2. Esas fiili yardımcı fiile bağlama göreviyle kullanılır.

salıbergil (KM 36b6) ***;*** özini düşmandan ***saklayubilmese*** anıñ dahı fayidesi bolmaz (İN 12b4), ***sunubergil*** (KM 46a6)

2.5.3.8.3. Kalıplaşarak kalıcı zarf ve isim yapar.

egri (CC 139,2; KM 29a2) ***; tolu*** (CC 126,33; KM 29b3), ***tutu*** koygıl (KM 38b11) "rehin ver", ***uruşu*** (CC 163,10) "savaş, vuruşma" ***; bükrü*** (CC 116,13), ***sürü*** (KM 16a2)

2.5.3.9. –mAy, -mAyIn

Bu ek diğer zarf-fiillerden farklı olarak olumsuzluk anlamını bünyesinde taşır. Eski Türkçede bu zarf-fiilin karşılığı olarak –mADI, -mADIn şekilleri vardır.[357] Ancak

–mAy, - mAyIn eklerinin bu şekillerden gelip gelmediği konusu tartışmalıdır.[358] Gabain ve Tekin –mADI,-mADIn eklerinin –p ve –pAn zarf-fiillerinin olumsuzu olarak işlev gördüğünü belirtmektedirler. –mAy, -mAyIn da Kıpçak Türkçesinde –p zarf-fiilinin olumsuz karşılığı olarak kullanılır.

kir ***yukturmay*** (CC 151,14) "kendine kir bırakmadan" ***;*** kişi ***kesmey*** (CC 143,7), ***tözmey*** yertinçi titredi (CC 142,12) "dayanamayarak yer sarsıldı" ***;*** yürüp yügrüp ***armayın*** yetmege uçmaktagı elbet menggü toyga boluş kim baralı (CC 150,4) ***; ermeyin*** saa bardım (CC 161,29) "istemeyerek sana geldim", ave saa kimning tili mengü sözden bilik aldı ança çaklı kim frişteler saa ***yetmeyin*** tanglarlar (CC 138,6) "dili ebedî sözden bilgi alan sen Havva, öyle ki melekler sana ulaşamadan, ulaşmaksızın hayran olurlar"

2.5.3.10. –p

Asıl fiilden önce işlenmiş bir fiili bildiren bu zarf-fiil Eski Türkçe döneminden beri aynı görevle kullanılmaktadır.[359] Ayrıca bazı yerlerde "ve" bağlacının yerini tutar bazen de

---

[357] Gabain, age., s.87 ; Tekin, age., s.176.
[358] Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki –madan/-meden <-madın,-medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili üzerine Araştırmalar, C.1.,TDK yay. Ankara 1995, s.151-159.; Bayraktar, age., s.190.
[359] Gabain, age., s.84 ; Tekin, age., s.174.

"-A,-ArAk" anlamında tarz bildirir.Ünlüyle biten fiillere doğrudan ünsüzle bitenlere araya yardımcı ünlü alarak eklenir. Birkaç yerde –ti/de- fiiline araya –y- yardımcı ünsüzünü alarak eklendiği görülür. Bu yardımcı ünlü genellikle ünlü uyumlarına girer. İN'de düz ünlülü fiillerden sonra da yuvarlak yardımcı vokalle eklenebildiği görülür.İşlek kullanılan bir zarf-fiil ekidir. İncelediğimiz metinlerde şu görevlerde kullanılmıştır:

2.5.3.10.1. Öğrenilen geçmiş zaman çekiminde esas fiili yardımcı fiile bağlama görevinde kullanılır. Örnekler fiil çekiminde verilmiştir.

2.5.3.10.2. Birleşik fiillerde esas fiili yardımcı fiile (genellikle sürerlik fiillerine) bağlama göreviyle :

anda kim ugrılar gelip ***bakıp*** tuturlar (İN 41b7), ***burılıp*** turgan ılan (CC 138,16), öz özing ***körüp*** turganda (CC 143,9), yüzün köre ***olturup*** turdıng (CC 140,18) tengrige ***susap*** turup (CC 142,18), (sevinip yattı, ağlayıp olturdı (EK46b6,46b13)

2.5.3.10.3. Zarf-fiil yapma göreviyle kullanılır.

ol gişiniñ her bir ayak ***atlap*** baskanına bir sevab yazılur (İN 6a3), biri dahı gezni ***avuclayup*** gezlemekden bolur (İN 53b7), cebreil aleyhi's-selam bedr tokuşında bir arabi yaynı biline ***bağlanup*** geldi (İN 4a2-3), ılannı ***basıp*** yançtı (CC 138,16), bir frişte anıng bile bardı azam ***bolup*** (CC 127,7), çın han ***büsrep*** seni sevdi (CC139,4) "gerçek hükümdar seni kabul edip sevdi", oknı ***çekip*** tamam tolturup birez turu (İN 24a5), tizin ***çöküp*** yügündi (CC 122,18), tegri seni soyurgadı ovluma bol ***dep*** anası (CC 151,3), soñra tiz ***doldurup*** atar (İN 24b3), kaçan kim ***dölenüp*** oltursa (İN 30b8), terezü dek bir başın ***endirip*** birin kötürdi (CC 147,11), ok ***götürüp*** yürüdügi fayide kılmaz (İN 13a8), ***kelip*** ne yizder sen (ED 19a11), haçka ***kerip*** öltürdiler (CC 143,4), bişincisi murabba olturmakdur yani bagdaş ***kurup*** olturmakdur (İN 32b2-3), avzun artına ***sohup*** uyur (CC 120,13), men ***söynüp*** aytır edim tengeri sözi (CC121,22), taş bile ***taşlap*** öldürdiler (CC 122,15), bir niceler azırak yürürle andan soñra soñ ayaknı yirge ***tayayıp*** atarlar (İN 33b3-4), bir kitab yaza men ok atmak içinde türki tili üzere ***tip*** derhust kıldı (İN 2b3) "okçulukla ilgili Türkçe bir kitap yazayım diye bana ricada bulundu", biz burun yad kılduk ok atmaknıñ aslı altı turur ***tiyip*** (İN 16b8), ve biri dahı gözlemek turur ***tiyüp*** eyitdiler (İN 14b9), ***turup*** keldi (EK 46b5), ***yigirip*** sövledi (EK 46b7) "kızarak konuştu", ***yügrüp*** keldi (EK 46b5-6) "koşarak geldi"

2.5.3.11. –y

Eski Türkçedeki –yU,-yI zarf-fiili ile ilgili görünen bu ek incelediğimiz metinlerde "-A, -ArAk" zarf-fiillerine yakın anlamda kullanılmıştır.[360] Şu görevlerde tespit edilmiştir:

2.5.3.11.1. Şimdiki zaman çekiminde esas fiili yardımcı fiile bağlama göreviyle kullanıldığı örnekler fiil çekiminde verilmiştir.

2.5.3.11.2. Zarf-fiil yapma göreviyle:

ınanır men barçaga erkli bir ata tengrige kökni yerni barça körünür körünmezni yarattı ***dey*** (CC 148,1-3), bizni ***tiley*** (CC 137,15) "bizi dileyerek"

[360] Gabain, age., s.85-86 ; Tekin, age., s.174 ; Bayraktar, age., s.169,171 ; Ata, age., s.91.

3.GENEL DEĞERLENDİRME

3.1. EK-KELİME BİRLEŞMELERİNDEKİ FONETİK ÖZELLİKLER

3.1.1.Ünlüler

3.1.1.1. Aykırışlaşmalar

İncelediğimiz metinlerde tespit ettiğimiz ekler genellikle kalınlık-incelik uyumuna girer. Bunun yanında aykırılaştıkları da olur. Aykırılaşma tespit edilen ekler şunlardır.

3.1.1.1.1. Çokluk eki CC'da tespit edilen ***apostolerge*** (142,20) örneğinin dışında kalınlık-incelik uyumuna girer.

3.1.1.1.2. Yönelme durum ekinde de aykırılaşma tespit edilmiştir. ***ādemġa*** (İN 9a5), ***begġa*** (ED 20a6), ***betlemġa*** (CC 122,4), ***bizġa*** (ED 20a6), ***camiġa*** (KM 40b2), ***çeriġa*** (İN 24b5), ***ibadetġa*** (İN 6b9), ***sizġa*** (ED 23b16). Görüldüğü gibi aykırılaşma ED'de Türkçe kelimelerde meydana gelirken diğer eserlerde yabancı kökenli kelimelerdedir.

3.1.1.1.3. Ayrılma durumu eki de tek örnekte uyum dışı kalan eklerdendir. ***yeruşalemdan*** (CC 123,2)

3.1.1.1.4. Aitlik eki +GI yalnızca bir örnekte ***burungi*** (İN 21b7) uyum dışı kalmıştır.

3.1.1.1.5. Gelecek zaman eki –GAy da bir örnekte ***sündürġay*** (İN 42a4) şeklinde uyum dışı kalmıştır.

3.1.1.1.6. Emir kipi ekinde ise KM'deki örnekler dışında aykırılaşma bulunmamaktadır. ***aksurgil*** (38a12), ***aşkil*** (42b12), ***avlagil*** (35b13), ***dostlaşkil*** (43b4)

3.1.1.1.7. İsimden isim yapan +lIk eki de üçü yabancı kökenli olmak üzere dört kelimede uyuma girmemiştir. ***cömerdlık*** (EK 30b3), ***gavurlik*** (EK 31a3), ***gazilık*** (İN 3a5), ***özdenlık*** (EK 30b8)

3.1.1..2. **Yuvarlaklaşmalar**

3.1.1.2.1. İyelik eklerinin ünlüleri bazı şahıslarda yuvarlak ünlülü kullanılır. İyelik 1. teklik ve çokluk şahıs ekleriyle iyelik 2. teklik şahıs ekinde yuvarlaklaşma tespit edilmiştir. ***altum*** (KM 58a1), ***canum*** (İN 7a7), ***katum*** (ED 21b10), ***nefsüñ*** (İN 49a9), ***katuñ*** (KM 58b11), ***altumuz*** (KM 58a1), ***canumuz*** (CC 123,8), ***didügümüz*** (İN 20a3)

3.1.1.2.2. İlgi eklerinde yuvarlaklaşma tespit edilmiştir. ***menüm*** (ED 20a2; İN 7a7; KM 56b5), ***bizüm*** (ED 3b10; EK 55b8; KM 60a2), ***ibrahimnüñ*** (İN 9a6), ***anlaruñ*** (İN 56b5)

3.1.1.2.3. Görülen geçmiş zaman ekinde de yuvarlaklaşmalar mevcuttur. 1. teklik ve çokluk ile 2. teklik şahısta tespit edilmiştir. ***aldum*** (EK 13a12), ***algışladum*** (ED 24a14), ***kıldum*** (İN 2b6), ***alduk*** (EK 13b10), ***kılduk*** (EK 16b7), ***eyledüñ*** (EK 24a6)

3.1.1.2.4. Geniş zaman ekinde yuvarlaklaşma vardır. ***alur men*** (EK 15a4), ***yalbarur men*** (CC 121,7), ***kaşınur*** (KM 13b9), ***kılur*** (İN 7b7), ***eydür büz*** (İN 17b2), ***eydürler*** (İN 10a2), ***kelür mi sen*** (EK 19b8), ***kelür mi siz*** (EK 19b8), ***yinilür*** (EK 34b5)

3.1.1.2.5. Bir üst paragrafta görüldüğü gibi bir örnekte 1. çokluk şahıs zamirinin ünlüsü de yuvarlaklaşmıştır. eydür ***büz*** (İN 17b2)

3.1.1.2.6. İsimden sıfat yapan +lI,+lU ekine ait bazı örnekler de de yuvarlaklaşma tespit edilmiştir. ***adlu*** (İN 7a1), ***aylu*** (KM 26b2)

3.1.1.2.7. İsimden isim yapan +sIz eki de bir yerde yuvarlaklaşmıştır. ***ansuz*** (İN 12b6)

3.1.1.2.8. g>v değişmesi sebebiyle yuvarlaklaşmalar meydana gelmiştir. Yuvarlaklaşma içinde –v sesini barındıran isimden isim yapan +egü, fiilden isim yapan –egü eklerinin bünyesinde meydana gelirken fiilden isim yapan –g >-v ekinin bulunduğu örneklerde ekten önceki ünlü yuvarlaklaşmıştır.

3.1.2. **Ünsüzler**

3.1.2.1. Çekim eklerinden yönelme, bulunma, ayrılma, eşitlik eklerinde, ek başında g/k, d/t tercihi bakımından İN'de her zaman "g, d, c" sesleri tercih edilirken diğer eserlerde genelde tonsuz ünsüzden sonra tonsuz, tonlu ünsüzlerden sonra tonlu ünsüz tercih edilir.

3.1.2.2. **Eklerde Şekil Değişmesine Sebep Olan Ses Değişmeleri:**

3.1.2.2.1. **ç>ş değişmesi:** Bu ses değişmesi isimden isim yapma ekleri +çe, +çek ve

+çI'de görülmüştür. ***bakırşı*** (KM 25a12), ***böşek*** (KM 12b6), ***bürşe*** (ED 9b4), ***ebşi*** (ED 14a4), ***türkişe*** (ED 19a7) kelimelerinde tespit edilmiştir. Diğer eserlerde bu ses değişmesine rastlanılmaz. Bu iki eserde ***bardakçı*** (ED 18a10), ***kobuzçı*** (KM 26a3) gibi ç'li şekiller de mevcuttur. Buna rağmen ED ve KM'nin müelliflerinin Arap olması, Arapçada "ç" harfinin bulunmaması bu sese en yakın ses olarak "ş" sesinin kullanılması da göz önünde tutulması gereken bir ihtimaldir. Yani bu şekiller birer ses değişmesi değil imlâ özelliği de olabilir.

3.1.2.2.2. k>h değişmesi: CC dışındaki eserlerde yaygın olmayan bir ses değişikliğidir. Yön gösterme eki +karu, karşılaştırma eki +rak, mastar eki -mak, gelecek zaman eki

-kay, emir eki –kıl, fiilden isim yapma eki –ku ile isimden isim yapma eki +lIk bu ses değişmesinin olduğu eklerdir. Ancak bu ekler birkaç örnekte bu şekildedir. Aynı eklerin ses değişikliğine uğramamış şekilleri CC'da daha çok kullanılır. ***yatharu*** (ED 3b12), ***yakışrahtur*** (CC 125,32), ***sagınmah*** (CC 126,2), ***tohhay*** (CC 123,12), ***aythıl*** (CC 125,16), ***uyuhu*** (CC 115,23), ***aguzluh*** (CC 103,3)

3.1.2.2.3. –g sesinin düşmesi ya da değişmesi ile meydana gelen değişiklikler:

3.1.2.2.3.1.1. **–g düşmesi:** İncelediğimiz metinlerde ek başında –g düşmesi sebebiyle:

3.1.2.2.3.1.1.1. Fiilden isim yapan –g ekinin düşmesi sonucu ortak kök sayılabilecek kelimeler oluşmuştur. ***acı*** (ED 4b4), ***agrı*** (KM 34b10), ***aru*** (EK 72b2), ***boya*** (KM 25b8)

3.1.2.2.3.1.1.2. Fiilden isim yapan –g ekinin düşmesi sonucu ekten önceki yardımcı ünlü asıl yapım eki durumuna geçmiştir. ***katı*** (ED 18a12).

3.1.2.2.3.1.1.3. Fiilden isim yapan –g ekinin düşmesi sonucu bu ekle oluşturulan –IgçI birleşik eki –IçI şekline dönüşmüştür.

3.1.2.2.3.1.1.4. Eski Türkçedeki belirtme durumu eki +g Kıpçak Türkçesinde düşmüş kendinden önceki yardımcı ünlü asıl çekim eki yerine geçmiştir. Bu durum yalnızca İN'de görülmektedir. ***okı*** (13a5), ***eti*** (57b1)

3.1.2.2.3.2. g>v değişmesi:

3.1.2.2.3.1. İsimden isim yapan +egü > +öv şekline dönüşmüştür. Tek örnek CC'daki ***üçöv*** (145,5) örneğidir. Çağdaş Kıpçak Türkçesi şivelerinde de aynı şekilde kullanılan ekin değişmesi bu dönemden başlamıştır.[361]

3.1.2.2.3.2. Fiilden isim yapma eki –AgU >-av/-öv şekillerine dönüşmüştür. ***bugav*** (ED 9a2), ***küyöv*** (CC 151,16).

3.1.3.3.4.3. Fiilden isim yapma eki –agul>-ovul şekline dönüşmüştür. ***tungovul*** (CC 116,7).

3.1.3.3.4.4. Fiilden isim yapan -g ekinde –g >v şeklindeki değişme CC'da ve bol miktarda tespit edilmiştir. CC'da -g yalnızca birkaç kelimede sınırlı kalmış onun yerini –v şekli almış, ek çağdaş Kıpçak Türkçesi şivelerine çoğunlukla bu şekliyle ulaşmış, hatta Tatar, Kırgız Türkçelerinde bu –v>-u,-ü olmuştur.[362] ***açuv*** (139,16), ***boşov*** (142,2), ***çulgav*** (102,7), ***kütöv*** (125,40).

3.1.2.2.4. z>s değişmesi (tonsuzlaşma):

3.1.2.2.4.1. Emir-istek kipi 3. teklik şahıs eki Eski Türkçede –zUn şeklinde iken Kıpçak Türkçesinde tamamıyla –sUn şekline dönüşmüştür. ***bolsun*** (CC 126,29).

3.1.2.2.4.2. Geniş zamanın olumsuzu bütünüyle değil ancak birkaç örnekte –mAz şeklinden –mAs şeklinde değişmiştir. ***okşamas*** (EK 37b4), ***kerekmes*** (ED 22b12) gibi.

ED ve CC'da başlayan bu gelişme ile çağdaş Kıpçak Türkçesinde geniş zaman olumsuzluk eki tamamıyla –mAs olmuştur.[363]

3.1.2.2.4.3. Bir örnekte de isimden isim yapan +sUz ekinde z>s değişmesi meydana gelmiştir. ***öksüs*** (KM 34a3) örneği tespit edilebilmiştir.

3.1.2.2.4.6. ng>g>k gelişmesi ile emir-istek 1. çokluk şahısta –AlIm yanında –AlIk şekli de kullanılmıştır. ***kelelik*** (EK 20a6)

---

[361] Öner, age., s.52.
[362] Öner, age., s.71 ; KTLS s.1049, 1063, 1089.
[363] Öner, age., s.183,226.

3.2. EKLERDEKİ İŞLEV DEĞİŞMELERİ

3.2.1. Çokluk eki asıl görevi olan belirsiz çokluk bildirmenin yanında pekiştirme, eklendiği sayı isminin bildirdiği haneyi karşılama görevlerini de kazanmış, görevi genişlemiştir.

3.2.2. İsim durum ekleri Eski Türkçedeki görevlerini devam ettirmenin yanında kalıplaşma eğilimine de girmiş yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik durumu eklerinde kalıplaşma meydana gelmiştir. Durum ekleri kalıplaşma içinde tespit edildikleri örneklerde kalıcı yapım eki durumuna geçmiştir.

3.2.3. Eski Türkçede ayrılma ve bulunma durumları için kullanılan +DA eki Kıpçak Türkçesinde yalnızca bulunma durumu için kullanılmış ekin Kıpçak sahasında görevi belirginleşmiştir. Ancak bir örnekte sebep bildirdiğini belirttiğimiz ekin burada Eski Türkçedeki ayrılma görevine bağlı olarak kullanılması muhtemeldir.

3.2.4. Eşitlik eki bir yandan çekim eki olarak kullanılmaya devam ederken bir yandan da kalıplaşmaların etkisiyle ancak kalıplaşmalar dışında da kalıcı yapım eki durumuna geçmiştir. Böylece hem çekim hem yapım için kullanılan çift görevli bir ek durumuna gelmiştir.

3.2.5. Yön gösterme eki Kıpçak Türkçesinde işlekliğini kaybetmiş eklerdendir. Tespit edilen örnekler birkaç kelimenin farklı varyantından ibarettir.

3.2.5.6. Bilindiği durum ekleri 3. teklik şahıs iyelik ekini almış kelimelere araya zamir n'si alarak eklenir. Kıpçak Türkçesinde de durum genellikle böyledir. İncelediğimiz metinlerde yalnızca üç örnekte zamir n'sinin kullanılmadığı görülür. ***burunkıdan*** (İN 27b1), ***kensidedir*** (EK 54b6), ***kensiden*** (EK 54a8)

3.2.5.7. İsim durum eklerinin çekim eki olma özeliklerini devam ettirmenin yanında bazı kelimelerde kalıplaşma yoluyla yapım eki durumuna geldikleri de görülür. Ancak bu tür değiştirme (+çA eşitlik eki dışında) bağlı bulundukları kelimelerle sınırlıdır. Yani bir yapım eki karakterini kazanmamışlardır. Kalıplaşma gösterdiğimiz durum eklerinin pek çoğunda gerçekleşmiştir. Kalıplaşma örnekleri bulunan isim durumu ekleri şunlardır:

3.2.5.7.1. Yönelme durumu ekinde kalıplaşma tespit edilmiştir. ***aşaga*** (KM 28b2), ***başka*** (İN 15b3), ***özge*** (CC 126,10)

3.2.5.7.2. Bulunma durumu ekinde kalıplaşma tespit edilmiştir. ***tanda*** (CC 71,28), ***künde*** (EK 59a9)

3.2.5.7.3. Ayrılma durumu ekinde de kalıplaşma tespit edilmiştir. ***özden*** (KM 26b10)

3.2.5.7.4. Eşitlik ekinde kalıplaşma tespit edilmiştir. ***ança*** (CC 123,22), ***barça*** (İN 23a5), ***munça*** (CC 149,2) ***neçe*** (EK 22b7), ***neçik*** (ED 3b8), ***neçük*** (KM 60a9), ***nice*** (İN 9a6)

3.2.5.7.5. Vasıta durumu eki +n ***küzün*** (CC 130,39), ***yayın*** (CC 130,38) kelimelerinde kalıplaşmıştır.

3.2.5.8. Eski Türkçeden beri bildirme ya da birleşik fiil çekiminde kullanılan "erür" ve "turur" fiillerinin Kıpçak Türkçesinde arkaik şekillerinin yanında bazı yerlerde ekleşmeye başlamış bazı yerlerde de tamamen ekleşmiş şekilleri yine aynı görevlerde kullanılmıştır. Böylece "erür" ve "turur" fiillerinin ekleşme safhasındayken geçirdiği değişikliklerin izlenmesini sağlayan dil malzemesi temin edilmiştir. Bunun yanında -p, -A zarf-fiilleri ile kurulan öğrenilen geçmiş zaman ve şimdiki zaman çekimlerinde de "turur" yardımcı fiili ve ekleşmiş şekillerinden faydalanılmıştır.

3.2.5.9. Fiil çekimi: Fiil çekiminde Eski Türkçedeki şekillerin yanında yeni oluşan kuruluşlar da kullanılmıştır. Görülen geçmiş zaman, geniş zaman, şart, emir için Eski Türkçedeki kip ekleri kullanılmış, şahıs ekleri ise birkaç değişiklikle devam etmiştir. Öğrenilen geçmiş zaman için Eski Türkçedeki –mIş sıfat-fiili yanında –p zarf-fiili ekiyle kurulan yeni bir şekil de kullanılmaya başlanmış, bu şekil daha çok tercih edilmiştir. Aynı durum istek kipi için de geçerlidir. Eski Türkçedeki emir-istek eklerinin yanında –gA gelecek zaman ekinden gelen –A eki de kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca Eski Türkçede şimdiki zaman çekimi için kullanılan özel bir kip eki bulunmamakta, geniş zaman kipi şimdiki zamanı ifade için de kullanılmaktadır. Kıpçak Türkçesinde şimdiki zaman için geniş zaman kip eki yanında -A zarf-fiiliyle kurulan şekil de şimdiki zaman kipi için kullanılmaktadır. Eski Türkçede gelecek zaman için –DAçI, -GAy, -sIk, -çI ekleri kullanılırken Kıpçak Türkçesinde bu eklerden yalnızca –GAy gelecek zaman fiil çekiminde kullanılmıştır. -sIk tamamen kullanımdan düşmüş, -DAçI ve –çI (sadece bir örnekte) sıfat-fiil olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bunun yanında gelecek zaman sıfat-fiili olarak yeni şekillerden –AcAk da kullanılmaya başlanmış ancak bu ekin fiil çekimi için kullanımı tespit edilememiştir. –gA eki Kıpçak Türkçesinde hem gelecek zaman çekimi için kullanılmış hem de –g sesi düşerek istek çekiminde yer almıştır.

3.2.5.10. Kıpçak Türkçesinde fiil çekiminde kullanılan şahıs ekleri Eski Türkçedekinin birkaç değişiklikle devamıdır. Sıfat-fiillerle ya da zarf-fiillerle kurulan şekillerde şahıs zamirleri kullanılmıştır. Bu zamirlerin bir örnek dışında henüz ekleşmediği görülür. Görülen geçmiş zaman şahıs ekleri Eski Türkçedeki gibi iyelik kökenli şahıs ekleridir. Ancak 1. çokluk şahısta –mIz yerine –dUk sıfat-fiil ekinin etkisiyle –k kullanılmaya başlanmıştır. Şart çekiminde de şahıs zamiri menşeli eklerin yanında iyelik menşeli şahıs ekleri de kullanılmıştır. Emir çekiminde Eski Türkçedeki eklerin devamı olan şekillerin yanında 1. çokluk şahısta ng>g>k değişmesi ile –AlIk şekli de kullanılmıştır.

Gereklilik için özel bir ek kullanılmamış –mAk/-GAy kerek kuruluşu bu kipi karşılamıştır.

3.2.5.11. Sıfat-fiil eklerinden –r,-(A,I,U)r, -GAn(bir örnekte), -mAz, -mIş, hem sıfat-fiil hem fiil çekiminde şekil ve zaman eki olarak kullanılırken, -dUk, -An, -AcAk, -DAçI, -esi, -çI yalnızca sıfat-fiil görevindedir. Bunlardan –çI ekinin sıfat-fiil eki olduğu kaynaklarda açıkça belirtilmez. Ancak biz tespit ettiğimiz örnekte sıfat-fiil eki görevinde olduğu için sıfat-fiiller arasında verdik. Zarf-fiil eklerinden –A, -p, -y fiil çekiminde de kullanılan zarf-fiil ekleridir.

KAYNAKÇA

Arat, R. Rahmeti; Kutadgu Bilig İndeks, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları İstanbul 1979.

……; Kutadgu Bilig Metin, 4. Baskı C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Atalay, Besim; Divanu Lûgati't-Türk, 4 Cilt,Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Ata, Aysu; Kısasü'l-Enbiyâ, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Ata, Aysu; Harezm-Altın Ordu Türkçesi, Yayımlayan Mehmet Ölmez, İstanbul 2002.

Bayraktar, Nesrin; Türkçede Fiilimsiler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

Biray, Himmet; Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Caferoğlu, Ahmet; Türk Dili Tarihine Giriş, 3. Baskı, 2 Cilt, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.

Çağatay, Saadet; "Pekiştirilen Fiiller", TDAY Belleten, Ankara 1966, s.39-50.

Çetinok, Necdet; "Ermeni Kıpçakçası mı?", Erciyes Dergisi, S.329, Mayıs 2005, s.14-15.

Delice, H. İbrahim; Kitâb Fî-İlmi'n-Nüşşâb, Dilek Matbaası, Sivas 2001.

Eckmann, Janos; Harezm Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

……; Çağatayca El Kitabı, 2. Baskı, Akçağ Yayınları 2003.

Ercilasun, Ahmet Bican; Türk Dünyası El Kitabı, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.

Eren, Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara 1999.

Ergin, Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım, İstanbul 1998.

……; Orhun Abideleri, 24. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstabul 1999

Gabain, A. Von; Eski Türkçenini Grameri, (çev: Mehmet Akalın), 3. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Grönbech, K.; Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini), (çev: Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Gülsevin, Gürer; Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Hacıeminoğlu, Necmettin; Türk Dilinde Fiiller, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

…….; Türk Dilinde Edatlar, 4. Baskı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

…….; Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

……..; Kutb'un Hüsrev ü Şisin'i ve Dil Hususiyetleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Hatipoğlu, Vecihe; Türkçenin Ekleri, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974.

Karamanlıoğlu, A. Fehmi; Kıpçak TÜrkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara 1994.

Korkmaz, Zeynep; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

……; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

……..; "Türkçede –acak/-ecek gelecek zaman (futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.3-11.

……..; "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri

Üzerine Bir Deneme", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.12-84.

…….; "Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.188-194.

…….; "-sa/-se Dilek-Şart Kiplerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.160-167.

Öner, Mustafa; Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Özkan, Nevzat; Türk Dünyası, Geçit Yayın Evi, Kayseri 1997.

Pritsak, Omeljan; "Ermeni Kıpçakçası", Tarihi Türk Şiveleri, (çev: Mehmet Akalın), 3. 3.Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 1998, s.123-132.

Tietze, Andreas; Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 1, Simurg Yayınları, İstanbul 2002.

Tekin, Talat; Orhon Türkçesi Grameri, 2. Baskı,Yayımlayan Mehmet Ölmez, İstanbul 2003.

……; "-IsAr Eki Hakkında", Türkoloji Eleştirileri, Simurg Yayınları, Ankara 1997, s.12-21.

…….; "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", Altayistik Makaleler, C.1, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s.131-138.

……..;"Üze Zarfı Hakkında", Altayistik Makaleler, C.1, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s.197-204

Timurtaş, F. Kadri; Eski Türkiye Türkçesi, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Toparlı, Recep; İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Toparlı, Recep; Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Toparlı, Recep, S. Çögenli, N.H. Yanık; Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî Mugalî, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Toparlı, Recep, S. Çögenli, N.H. Yanık; El-Kavânînü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Toparlı, Recep, H. Vural, R. Karaatlı; Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Türk, Vahit; "Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara 1996.

EKLER DİZİNİ

Çekim Ekleri

1.1.3.4.1. +A

1.2.1.1.2.2.1.1. –a

1.2.1.1.1.4.1. –A +dIr

1.2.1.1.2.2.2.4.1. –AlIm, AlIk

1.2.1.1.1.4.2. –A +yür /-yor/-yur

1.2.1.1.1.3. –Ar, -Ir, -r, -Ur

1.2.1.1.2.2.1.2., 1.2.1.1.2.2.4.1. –AyIm

1.1.3.8. +CA

1.1.3.5.1. +DA

1.1.3.6.1. +DAn

1.2.1.1.1.2. –DI, -DU

1.1.3.6.2. +dIn, +tın

1.1.7.2.3. +Dır, +DUr

1.1.7.2.2. durur

1.1.7.1.2. e-

1.1.7.1.1. erür

1.1.3.4.2. +GA

1.2.1.1.1.5.2. –ga

1.1.3.9.2. +GArI

1.1.3.9.1. +GArU

1.2.1.1.1.1.3. –gan

1.2.1.1.1.5.1. -GAy

1.2.1.1.2.4.2. –gAy +kerek

1.1.6. +GI, +gu

1.2.1.1.2.3.2.2. –GIl, -gul

1.1.2.5.1. +gız

1.1.2.3.1., 1.1.2.6.1. +I,+U

1.1.3.3.1.1. +I

1.1.7.1.3. ı-, -i

1.1.7.1.4. ir-

1.1.3.2.1.1.1. +im, +üm

1.1.3.2.1.1.2., 1.1.3.2.1.1.5. +Iñ

1.1.3.2.1.1.3., 1.1.3.2.1.1.6. +Iñ, +uñ, +nIñ, +nUñ

1.1.3.2.1.1.4. +iñ, +im, +üm

1.2.1.1.2.3.5.2. –IñIz, -UñIz, -uñuz

1.2.1.1.2.3.5.3. –InglAr

1.1.3.7.3. +lA

1.1.1. +lAr

1.1.2.6.2. +lArI

1.2.1.1.2.4.1. –mAk +kerek

1.2.1.1.1.3.3. -mAn

1.2.1.1.1.3.2.1. -mAz

1.1.8., 1.2.4. mI, mA

1.2.1.1.1.1.2. –mIş

1.1.2.4.1. +mIz, +ImIz, +UmUz, +ümiz

1.1.2.1. +m, +(I,U)m

1.1.3.3.1.3. +n

1.1.3.7.4. +n

1.1.2.2. +(I,U)ñ

1.1.2.5.2. +nIñ, +IñIz, +UñUz, +üñiz

1.2.1.1.2.3.5.4. –ñız, -ñniz

1.1.3.3.1.2. +nI

1.1.3.2.1.2.3.2. +nU

1.2.1.1.1.1.1. -p

1.1.3.9.3. +rA

1.1.5. +rAk, +rah

1.2.1.1.2.1.1., 1.2.1.1.2.1.2. –sA

1.1.2.3.2. +sI

1.2.1.1.2.2.3.2., 1.2.1.1.2.3.3.1. –sIn, -sUn

1.1.7.2.1. turur

1.2.1.1.1.4.3. –y +dIr

Yapım Ekleri

2.2.1. +A-

2.5.3.1. –A

2.3.1. –A-

2.3.2. -AlA

2.5.2.3.1. –AcAk

2.4.1. –AgAn

2.1.1. +Ak

2.4.2. –Ak

2.1.2. +an

2.4.3. –anak

2.2.2. +Ar-

2.3.3. –Ar-

2.5.2.2.1. –Ar, -Ir, -r, -Ur

2.4.4. –av, -öv

2.1.3. +Ay

2.1.4. +Az

2.4.6. –Cek

2.1.7. +CI, +şı

2.4.7. –ç

2.1.5. +çA, +şe

2.1.6. +çAk, +şek

2.5.2.3.4. –çı

2.1.8. +çIk, +çUk

2.1.10. +çın, +cin

2.1.9. +çukaz

2.2.3. +dA-

2.5.2.3.2. –DAçI

2.1.11. +dak

2.1.12. +dAş

2.3.4. –der-, -tar-

2.3.5. –Dır-, -DUr-

2.1.13. +duk, +dUrUk

2.5.2.1.1. –dUk

2.1.14. +dUz, +tuz

2.5.3.2. –dükce, -dügince

2.1.15. +er

2.5.2.3.3. –esi

2.4.8. –g, -v

2.2.4. +gA-, +ke-

2.4.9. –GA

2.1.16. +gaç

2.4.10. -Gaç

2.5.3.3. –GAç

2.1.17. +GAk

2.4.11. –gak, -kek

2.5.3.4. –GAlI, -AlI

2.4.1.2. -gAn

2.5.2.2.2. –GAn, -An

2.5.3.5. –gAndA, -kanda

2.5.3.6. –gen

2.4.14. –Gıç, -guç, -kuç

2.1.18. +gıl

2.1.19. +gına, +kine

2.5.3.7. –GınçA, -ınça

2.3.6. –gIr-, -gUr, -kır, -kur-

2.1.20. +gi, +gü

2.4.13. –GU, -gi, -kı, -v

2.3.7. –giz, -guz-

2.2.5. +I-

2.5.3.8. –I, -U

2.3.8. –ı-

2.4.15. –IçI, -uCı, -giçi, -guçı

2.5.1.1. –Iş, -Uş

2.2.6. +(I)k-, +(u)k-

2.4.16. –k, -(I,U)k

2.3.9. –k-

2.4.17. –kın, -kun

2.2.7. +kür-

2.2.8. +l-

2.1.21. +(ı)l, +(ü)l

2.4.18. –l

2.3.10. –l-

2.2.9. +lA-

2.2.11. –la-

2.1.22. +lAy, +lAyIn

2.1.23. +lIk, +lUk

2.1.24. +lI, +lU

2.4.19. -m

2.5.1.2. –mA

2.4.20. -maç

2.5.1.3. –mAk

2.4.21. -mAn

2.5.2.2.3. –mAz, -mAs

2.5.3.9. –mAy, -mAyIn

2.4.22. –mık

2.1.25. +mIş

2.5.2.1.2. –mIş

2.4.23. –mur

2.1.26. +n

2.1.12. –n-

2.1.27. +(i)nCi, +(ü)nçi

2.4.24. -n

2.4.5. –ovul

2.1.28.+öv

2.5.3.10. –p

2.2.10. +r-

2.3.13. –r-, -(I,U)r

2.2.11. +rA-

2.2.12. +(ı)rga

2.2.13. +sA-

2.3.14. –sa-

2.2.14. +sI-

2.2.16. +sıra-

2.2.15. +sin, +-sün-

2.1.29. +sIz, -sUz, +süs

2.1.30. +si

2.1.31. +sıl, +sul

2.3.15. –sun-

2.4.25. –ş

2.3.16. –ş-

2.4.26. –t

2.3.17. –t-, -d-

2.1.32. +Uş

2.3.18. –d-/,-y-

2.5.3.11. –y

2.1.33. +(I)z, +(u)z

2.4.27. –z

2.3.19. –z-

ÖZ GEÇMİŞ

02.06.1980 yılında Kayseri'de doğdu. İlk okulu Kayseri Servet Akaydın İlköğretim Okulu'nda, orta okulu S.H. Gözübüyük Orta Okulu'nda bitirdi. Lise öğrenimini Kayseri Melikgazi Lisesi'nde tamamladı. 1998 yılında girdiği ÖSS ve ÖYS sınavları sonucunda Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne yerleştirildi. 2002 yılında bu bölümden mezun oldu ve aynı yıl Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı'nda yüksek lisans yapmaya hak kazandı.

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Email: sev.turan@hotmail.com

Adres: Mimarsinan Mah. Murat cad.
Vatan apt. No: 14/12
Kocasinan / Kayseri

Tel: 0 352 236 06 12